

**T.C.
AYDIN ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ
TAR-YL-2019-069**

EPHESOS KENTİ TANRI VE KÜLTLERİ

Gülseren ALKIŞ YAZICI

**DANIŞMAN
Prof. Dr. Hüseyin ÜRETEN**

AYDIN - 2019

T.C.
AYDIN ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TAR-YL-2019-069

EPHESOS KENTİ TANRI VE KÜLTLERİ

HAZIRLAYAN

Gülseren ALKIŞ YAZICI

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Hüseyin ÜRETEN

AYDIN – 2019

T.C.
ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE
AYDIN

Tarih Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Programı öğrencisi Gülseren ALKIŞ YAZICI tarafından hazırlanan *Ephesos Kenti Tanrı ve Kültleri* başlıklı tez, 25/06/2019 tarihinde yapılan savunma sonucunda aşağıda isimleri bulunan jüri üyelerince kabul edilmiştir.

Unvanı, Adı ve Soyadı :

(Başkan)

Prof. Dr. Hüseyin ÜRETEN

Prof. Dr. Aslı SARAÇOĞLU

Doç. Dr. Duygu Sevil AKAR
TANRIVER

Kurumu :

ADÜ Fen-Edebiyat Fak.

Tarih Bölümü

ADÜ Fen-Edebiyat Fak.

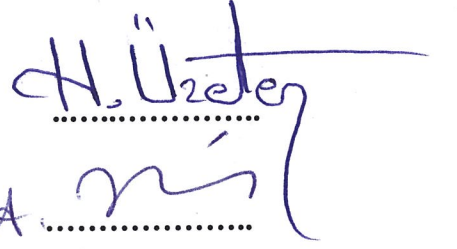
Arkeoloji Bölümü

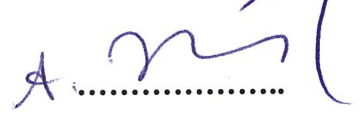
Dokuz Eylül Üniv.

Edebiyat Fakültesi

Arkeoloji Bölümü

İmzası:

.....

.....

.....

Jüri üyeleri tarafından kabul edilen bu Yüksek Lisans tezi, Enstitü Yönetim Kurulununsayılı kararıyla(Tarih) tarihinde onaylanmıştır.

Doç. Dr. Ahmet Can BAKKALCI
Enstitü Müdürü

T.C
AYDIN ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE
AYDIN

Bu tezde sunulan tüm bilgi ve sonuçların, bilimsel yöntemlerle yürütülen gerçek deney ve gözlemler çerçevesinde tarafımdan elde edildiğini, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce, sonuç ve bilgilere bilimsel etik kuralların gereği olarak eksiksiz şekilde uygun atıf yaptığımı ve kaynak göstererek belirttiğimi beyan ederim.

... / ... / 2019

İmza

Gülseren ALKIŞ YAZICI

ÖZET

EPHESOS KENTİ TANRI VE KÜLTLERİ

Gülseren ALKIŞ YAZICI

Yüksek Lisans Tezi, Tarih Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Hüseyin ÜRETEN

2019, 198 sayfa

Uygarlık tarihi boyunca insanoğlunun hayatında çok önemli bir yere sahip olan din, farklı kült inanışlarının doğmasına zemin hazırlamıştır. Antikçağ toplumlarının kadercı bir anlayış ile geliştirmiş oldukları politeist inanç yapısı, gerçekçi ve somut tapınmanın ifadesi olan kült aracılığıyla kendini göstermiştir. Tanrı(ça)lara yakarış, adak hediyeleri, kurban ritüelleri, tanrı(ça)lar onuruna düzenlenen festivaller gibi temel öğeleri içeren kült, kutsal güçlere karşı insanların kendisini ifade etme şekli olarak görülmektedir.

Hellenistik Dönem'den itibaren şekillenmeye başlanan ve Roma İmparatorluk Dönemi'nde farklı bir boyuta ulaşan İmparatorluk Kültü, Roma İmparatorluğu hâkimiyetinin etkisiyle özellikle Küçük Asya'da gelişmiştir. Roma imparatorlarının tanrılaştırılması, onurlarına tapınakların kurulması, festivallerin ve kurban ritüellerinin gerçekleştirilmesi, kült geleneğine yeni bir nitelik kazandırmıştır.

“Ephesos Kenti Tanrı ve Kültleri” başlığı altında sunulan bu çalışmanın konusunu, Prehistorik Çağlar'dan Roma İmparatorluk Dönemi sonuna kadar, Ephesos antik kentinde tapınım gördüğü saptanan tanrısal inançlar oluşturmaktadır. Bu çalışma ile kentte varlıkları tespit edilen tüm tanrı(ça)lar ve kültürleri ilk kez bir bütün içerisinde incelenmiş ve aynı zamanda tanrı(ça)ların nitelikleri, işlevleri, dinsel uygulama biçimleri, onurlarına düzenlenen bayramları, görev alan din personelleri ve eğer varsa kutsal alanları açıklanmaya çalışılmıştır. Bu çalışmalar sırasında arkeolojik, epigrafik ve nümizmatik veriler ışığında, belirlenen malzemeler ile ayrıntılı ve genel içerikli tüm yayınlar taranarak kapsamlı bir literatür çalışması yapılmıştır. Böylece Ephesos antik kentinin dinsel yaşamına ilişkin tüm bilgiler ayrıntılı olarak sunulmuştur.

ANAHTAR KELİMELEER: Ephesos, Din, Politeizm, Kült, İmparatorluk Kültü

ABSTRACT

GODS AND CULTS OF EPHEOS CITY

Gülseren ALKIŞ YAZICI

Master Thesis, Department of History

Thesis Supervisor: Prof. Dr. Hüseyin ÜRETEN

2019, CXC VIII pages

The religion which is essential for mankind through the civilization history, have caused to born different cult beliefs. The polytheistic belief structure that has been improved by ancient age societies with an understanding of fatalistic approach, showed itself by cult which is an expression of realistic and concrete worship. The cult which includes fundamental elements such as; appeal to the gods, votive gifts, sacrifice rituals and organizing festivals to the gods, is seen as an expression of theirselves for mankind against to the sacred powers.

The emperor cult which has been to begin to form in Hellenistic period and reached a different understanding in roman imperial period, has been improved by the influence of roman empire dominion, especially in small asian region. Deification of roman emperors, establishment of temples in honor of emperors, and making festivals and sacrifice rituals; gained a different quality to the cult tradition.

The topic of this study, respresented as “The Gods and Cults of Ephesos”, constructed by the spiritual beliefs that was detected in ancient city of Ephesos, from prehistoric age to the end of roman emperor period. By this study, all gods and cults that were detected in the Ephesos city, were examined as a whole for the first time. Meanwhile; the qualities and functions of gods; religious practice forms, events organized in honor of gods, and responsible religion staff, and sacred areas (if these areas exist) were tried to explain. During this study, a broad literature study was done by the instruments based on the archaeological, epigraphic and numismatic data and by investigating all detailed or general publications. Thus, all the information about religious life of Ephesos city was represented in detail.

KEYWORDS: Ephesus, Religion, Polytheism, Cult, Imperial Cult

ÖNSÖZ

Politeist inancın hâkim olduğu Antik Dönem toplumlarının dinsel yaşantıları, gerek lisans eğitimim gerekse mesleki yaşantım boyunca ilgimi çeken bir konu olmuştur. 2013 yılından bu yana Ephesos antik kenti kazı çalışmalarında görev almam nedeniyle, Ephesos kentine ve de tanrı(ça)larına olan ilgim daha da artmıştır. Bu bağlamda, Batı Anadolu'daki antikçağın en ünlü kentlerinden biri olan Ephesos'ta tapınım alanı bulan tanrı ve tanrıçaların kültürleri ile birlikte, Roma İmparatorluk Dönemi'nden itibaren din tarihine farklı bir boyut kazandıran İmparatorluk Kültü'nün kentteki varlığı, ilk kez bir bütün içerisinde incelenmiştir. Bu sebeple, kazı imkânlarından yararlanmamı sağlayan Ephesos Antik Kenti Kazı ve Araştırmaları Başkanı Doç. Dr. Sabine Ladstätter'a teşekkürlerimi sunarım.

Tezimi oluşturmamda büyük katkısı olan ve düşünceleriyle beni her zaman yönlendiren çok değerli danışman hocam Prof. Dr. Hüseyin Üreten'e gösterdiği sabır ve hoşgörü için sonsuz teşekkür ederim. Ephesos antik kenti kazı çalışmalarında görev alan arkadaşım Arkeolog Sezen Palamutçu'ya yardımları için çok teşekkür ederim.

Son olarak yüksek lisans eğitimim süresince maddi ve manevi desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen sevgili annem ve babam Selma-Kayhan Alkış'a; sonsuz sabrı, desteği ve ilgisi için sevgili eşim Arkeolog Ramazan Yazıcı'ya minnetlerimi sunuyorum.

Gülseren ALKIŞ YAZICI

Mayıs 2019, İZMİR.

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİM SAYFASI	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ	vii
İÇİNDEKİLER	viii
LEVHALAR DİZİNİ	xi
KISALTMALAR DİZİNİ	xv
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM	4
1. EPHESSOS ANTİK KENTİ TARİHİ	4
1.1. Tarih Öncesi Dönem’de Ephesos.....	4
1.2. Hellenistik Dönem’de Ephesos	7
1.3. Roma Dönemi’nde Ephesos	10
1.4. Bizans Dönemi’nde Ephesos	12
1.5. Türk Dönemi’nde Ephesos	15
2. BÖLÜM	19
2. EPHESSOS KENTİ TANRI VE KÜLTLERİ	19
2.1. Artemis Kültü (Artemis Ephesia)	19
2.2. Ana Tanrıça Kültü (Kybele ya da Meter)	30
2.3. Mısır Kökenli Tanrılar Kültü	36
2.4. Demeter ve Persephone (Kore) Kültü	44
2.5. Hestia Kültü	51
2.6. Zeus Kültü.....	53
2.7. Apollon Kültü	56
2.8. Dionysos Kültü	60

2.9. Nemesis Kültü.....	68
2.10. Tykhe Kültü	70
3. BÖLÜM	72
3. İMPARATORLUK KÜLTÜ	72
3.1. Roma İmparatorluk Kültü	73
3.2. İmparatorluk Kültü'nün Uygulanmasından Sorumlu Kurum ve Görevliler	79
3.2.1. Koinon.....	79
3.2.2. Neokoros	80
3.2.3. Rahipler, Rahibeler ve Diğer Görevliler	83
4. BÖLÜM	86
4. EPHESES'TA İMPARATORLUK KÜLTÜ	86
4.1. Dea Roma, Iulius Caesar ve İmparator Augustus Kültü	86
4.1.1. Agora Tapınağı (Augustus Tapınağı ?).....	87
4.1.2. Çifte Tapınak (Divus Iulius ve Dea Roma Tapınağı ?)	88
4.1.3. Basilike Stoa (Kraliyet Revağı)	89
4.1.4. Artemision'daki Augustus Tapınağı (Sebasteion/Augusteion)	90
4.2. İmparator Tiberius Kültü	91
4.3. Birinci Neokorosluğa Kanıt: İmparator Nero Dönemi	92
4.4. Birinci Neokorosluk: İmparator Domitianus Kültü (Flavius Hanedanı İmparatorları).....	93
4.4.1. Domitianus Tapınağı (Sebastoi/Sebastos Eyalet Tapınağı)	97
4.4.2. Liman Gymnasium ve Hamamları	99
4.5. İmparator Traianus Kültü.....	101
4.6. İkinci Neokorosluk: İmparator Hadrianus Kültü	103
4.6.1. Olympieion Hadrianus Tapınağı.....	107
4.6.2. Hadrianus Tapınağı.....	108

4.6.3. Antinous Kültü	110
4.7. İmparator Antoninus Pius Kültü	111
4.8. İmparator Lucius Verus ve Marcus Aurelius Kültü.....	114
4.9. Üçüncü Neokorosluk: İmparator Geta ve Caracalla Dönemi	116
4.10. Dördüncü Neokorosluk: İmparator Elagabalus ve İmparator Valerianus ile Gallienus Dönemi	119
TARTIŞMA VE SONUÇ	122
KAYNAKLAR	130
LEVHALAR.....	146
ÖZGEÇMİŞ	182

LEVHALAR DİZİNİ

Levha 1:	Res. 1. Ephesos kent planı (www.acedemia.edu/35705289/Erken_İmparatorluk_Döneminde_Ephesos_Mimari_Propoganda_ve_İmparatorluk_Kültü).....	146
Levha 2:	Res. 2. Ephesos Hellenistik Dönem kent planı (Daim & Ladstätter 2011, 244).....	147
Levha 3:	Res. 3. Ephesos Roma Dönemi kent planı (Daim & Ladstätter 2011, 244).....	148
Levha 4:	Res. 4. Ephesos Erken Bizans Dönemi kent planı (Daim & Ladstätter 2011, 245).....	149
Levha 5:	Res. 5. Ephesos Artemis Tapınağı rekonstrüksiyon çizimi (Işık 2015, 332) Res. 6. Geç Klasik Dönem Artemis Tapınağı'nın kabartmalı sütun tamburu (Büyükkolancı ve Zhuber-Okrog 2008, 130).....	150
Levha 6:	Res. 7. Ephesos Güzel Artemis Ephesia (Steskal 2008, 368) Res. 8. Ephesos Küçük Artemis Ephesia (Steskal 2008, 368)	151
Levha 7:	Res. 9. Ephesos Büyük Artemis Ephesia (Steskal 2008, 371) Res. 10. Ephesos Büyük Artemis Ephesia, ayrıntı (Işık 2015, 330)	152
Levha 8:	Res. 11. Hellen özelliklerini yansıtan Artemis heykeli (Ladstätter 2012b, 150).....	153
Levha 9:	Res. 12. Doğu Nekropol Alanı'ndan Artemis kültünü yansıtan bir lahit (Ladstätter 2015, 614) Res. 13. Sikke üzerinde Artemis Ephesia (Işık 2015, 330).....	154
Levha 10:	Res. 14. Ephesos Meter Kaya Kutsal Alanı (Işık 2015, 331) Res. 15. Prion Dağı'ndan Meter rölyefleri (Koder & Ladstätter 2011, 290) ...	155

Levha 11:	Res. 16. Kolyeli fildişi figürin, Megabyzos (Işık 2015, 329).....	156
Levha 12:	Res. 17. Ephesos Serapeion Tapınağı, kuzeyden görünümü (Ladstätter 2015, 616)	
	Res. 18. Ephesos Serapeion Tapınağı rekonstrüksiyon çizimi (Anadolu 1995, 6).....	157
Levha 13:	Res. 19. Mısırlı rahibin bronz heykelciği (Ladstätter 2012b, 151)	158
Levha 14:	Res. 20. Tanrıça İsis Panthea heykelciği (Ladstätter 2012b, 153)	
	Res. 21. Tanrı Serapis betimlemeli terracotta kandil ayağı (Anadolu 1995, 6).....	159
Levha 15:	Res. 22. Ephesos ile Alexandria'nın Homoniasını temsil eden kabartma, Artemis Ephesia ile Tanrı Serapis (www.tarihvearkeoloji.blogspot.com/2015/03/homonoia.html)	160
Levha 16:	Res. 23. Ephesos Yarık Kaya Tapınağı'nın batı tarafındaki bothros (Soykal Alanyalı 2003, 180)	
	Res. 24. Ephesos Yarık Kaya Tapınağı giyimli kadın buluntuları (Soykal Alanyalı 2003, 180)	161
Levha 17:	Res. 25. Ephesos Prytaneion (Koder & Ladstätter 2010, 334).....	162
Levha 18:	Res. 26. Ephesos antik kenti buluntusu Apollon Heykeli (Bilici 2002, 36).....	163
Levha 19:	Res. 27. Flavius Furius Aptus'un evindeki Dionysos heykel kaidesi ve yazıtı (Öztürk 2010, 85, Resim 42)	164
Levha 20:	Res. 28. Ephesos Yamaç Ev 2 mozaik taban üzerinde Tanrı Dionysos (Ladstätter 2012b, 133)	
	Res. 29. Ephesos Yamaç Ev 2 buluntusu Tanrı Dionysos başı (Ladstätter 2012b, 153).....	165
Levha 21:	Res. 30. Ephesos Magnesia Kapısı'ndaki Nemesis kabartması (Büyükkolancı ve Şimşek 2010, 86)	166

Res. 31. Ayasuluk'ta bulunmuş Ephesos Adak Steli (Büyükkolancı ve Şimşek 2010, 86)

Levha 22:	Res. 32. Ephesos Devlet Agorası Planı (Price 2004, 237)	167
Levha 23:	Res. 33. Ephesos Devlet Agorası rekonstrüksiyon çizimi (Friesen 2001, 97).....	168
Levha 24:	Res. 34. Chalcidicum'da bulunan İmparator Augustus ve İmparatoriçe Livia'nın heykelleri (Friesen 2001, 98).....	169
Levha 25:	Res. 35. Ephesos Yamaç Ev 2 buluntusu İmparator Tiberius ve annesi İmparatoriçe Livia (Ladstätter 2012b, 228-229)	170
Levha 26:	Res. 36. İmparator Nero Dönemi Ephesos sikkesi, arka yüz (Burrell 2004, sikke tip 2)	171
Levha 27:	Res. 37. Sebastoi kültü için Aphrodisias'tan gelen heykel kaidesi ve yazıtı (Friesen 2001, 44-45)	172
Levha 28:	Res. 38. Ephesos Domitianus/Sebastoi Eyalet Tapınağı (Koder & Ladstätter 2011, 291)	
	Res. 39. Ephesos Domitianus/Sebastoi Eyalet Tapınağı rekonstrüksiyon çizimi (Friesen 2001, 51).....	173
Levha 29:	Res. 40. Kolosal Titus heykelinden baş ve kol parçası (Friesen 2001, 53)	
	Res. 41. Kolosal Titus heykelinin rekonstrüksiyon çizimi (Burrell 2004, Resim 27)	174
Levha 30:	Res. 42. İmparator Traianus Nymphaionu (Scherrer 2000, 117)	
	Res. 43. İmparator Traianus Nymphaionu rekonstrüksiyon çizimi (Wiplinger & Wlach 1996, 96).....	175
Levha 31:	Res. 44. Ephesos Olympieion Hadrianus Tapınağı (Wiplinger & Wlach 1996, 115)	
	Res. 45. Karwiese tarafından kurgulanan Olympieion Hadrianus Tapınağı'nın ön cephe rekonstrüksiyonu (Wiplinger & Wlach 1996, 115).....	176

Levha 32:	Res. 46. Ephesos Hadrianus Tapınağı (Scherrer 2000, 119).....	177
Levha 33:	Res. 47. İmparator Antoninus Pius'un mektubu (Ladstätter 2015, 613).....	178
Levha 34:	Res. 48. Ephesos Antonine Sunağı'nın Celsus Kütüphanesi'nde kullanılan kabartmaları (Wiplinger & Wlach 1996, 32-33)	
	Res. 49. İmparator Marcus Aurelius büstü (Ladstätter 2012b, 154).....	179
Levha 35:	Res. 50. İmparator Caracalla ve Geta Dönemi Ephesos sikkesi (Iosa 2010, 18).....	180
Levha 36:	Res. 51. İmparator Macrinus Dönemi Ephesos sikkesi, arka yüz (Price 2004, 326)	
	Res. 52. İmparator Elagabalus Dönemi Ephesos sikkesi, ön yüz (Burrell 2004, sikke tip 18)	181

KISALTMALAR DİZİNİ

Bkz.	Bakınız
cm.	Santimetre
Dip.	Dipnot
Fig.	Figür
Km.	Kilometre
Krş.	Karşılaştırınız
Lev.	Levha
m.	Metre
MÖ.	Milattan Önce
MS.	Milattan Sonra
No/Nr.	Numara
Res.	Resim
Yy.	Yüzyıl

GİRİŞ

İnsanoğlunun var olduğu günden itibaren ortaya çıkan din, tarihin her döneminde bireyleri ve toplumları etkileyen en önemli unsurlardan biri olmuştur. Dolayısıyla insanın olduğu her yerde din vardır. Zira insanoğlunun en önemli yaşamsal aktivitelerinden biri olan inanma ihtiyacı, tıpkı yeme, içme ve hayatta kalabilme gibi insanın toplumdaki var oluşunun en önemli nedenlerinden biridir. Bu bağlamda, Antikçağ toplumlarının geliştirmiş oldukları politeist inanç yapısıyla birlikte, insanların hayatına giren tanrı(ça)lar, insanların yaşamında yoğun olarak hissedilmiş ve onlara karşı yerine getirilmesi gereken görevler artmıştır. Böylece inandıkları tanrı ya da tanrıçalar için gerçekleştirdikleri ibadet ile onlara karşı yerine getirilmesi gereken bir takım kültüel ritüeller, insan yaşantısının merkezi odağı haline gelmiştir.

Medeniyetler beşiğı Anadolu, tarih boyunca sayısız topluluğa ve bir o kadar da inanç sistemine ev sahipliğı yapmıştır. Bu inanç sistemleri arasında politeizm, uzun yıllar Anadolu'daki egemenliğini korumuştur. Antik Dönem'de, Batı Anadolu'nun en önemli kentlerinden biri olan Ephesos'ta da dinsel yaşam geleneğı önemli bir yer tutmaktadır. Ephesos antik kentinde, bugün farklı dönemlere ait ve farklı buluntularla belgelenmiş çok çeşitli tanrı veya tanrıçaların tapınımları bulunmaktadır. Kente yerleşen Hellenler'in tanrı(ça)ları ile Anadolu tanrı(ça)ları bir senteze uğramış ve Hellenli tanrı(ça)lar, kendi kimliklerinden uzaklaşarak Anadolu özelliğler kazanmışlardır.

İnsanları tanrılaştırma modeli, Hellen ve Roma dünyasından çok daha önce Mısır ve Mezopotamya uygarlıklarında görülen tanrı-kral anlayışıyla var olmuştur. Eskidoğı uygarlığındaki bu anlayış, Eskibatı dünyasında önce Hellenlerde sonrasında ise tüm Roma dünyasına hâkim olmuştur. Roma İmparatorluk Dönemi'nde Asya eyaletinin başkenti olan Ephesos, kısa sürede metropoliten kenti olarak gelişmiş ve Roma imparatorları kente yoğun ilgi göstermiştir. Ephesoslular, Roma'ya bağlılıklarını ve sadakatlerini göstermek amacıyla, imparatorların onurlarına anıtlar kurmuşlar, festivaller düzenlemişlerdir. Böylece kentte İmparatorluk Kültü gelişmiş ve bu külte inanan Ephesoslular, temel kült öğelerini imparatorlar onuruna gerçekleştirmişlerdir.

Ephesos antik kentindeki İmparatorluk Kültü'nün varlığı, gerek arkeolojik gerek epigrafik gerekse de nümizmatik veriler ışığında kanıtlanmaktadır. İmparatorluk Kültü'nde, tanrılaştırılan kişi için tahsis edilen bir tapınak veya sunak konunun arkeolojik; bu sunak ya

da tapınağın belli bir sikke üzerinde betimlenmesi konunun nümizmatik; bu tapınağın üzerindeki kült heykeli ya da kent alanında ortaya çıkarılan yazıt konunun epigrafik; bu tür yapılar hakkında ya da kült çerçevesinde yapılan etkinlikler gibi çeşitli konularda bilgi veren antik yazarlar da konunun filolojik yönünü oluşturmaktadır.

“Ephesos Kenti Tanrı ve Kültleri” başlığı altında sunulan bu çalışmanın temel amacı, Ephesos antik kentinin tanrı(ça) ve kültürlerinin bütün yönleriyle incelenmesidir. Kentte varlığı tespit edilen tanrı(ça)ların niteliklerini, işlevlerini, sembollerini, dinsel ritüellerini ve din personellerini ortaya çıkarmak, kutsal alanlarını tanımlamak, bölgeyle olan bağlantılarını tespit etmek ve böylelikle kentin bilinmeyen dinsel tarihine ışık tutmaktır.

Günümüze doğru yaklaştıkça Ephesos kentindeki din olgusunun politeizmden monoteizme doğru evrildiği görülmektedir. Hazırlanan bu tez çalışması aynı zamanda, Ephesos antik kenti inananları ile günümüzdeki inanç yapısı arasındaki benzerlikleri ya da farklılıkları anlamamızı kolaylaştıracaktır. Bu anlamda, Ephesos antik kenti insanları tarafından tapınım alanı bulan tanrılar, tanrıçalar ve kültürleri, günümüzdeki inançlara daha aydınlık bakmamızı sağlayacaktır. Böylece bu konu, toplumun zihniyetine ışık tutarak bilim dünyasına nitelikli bilgiler kazandıracaktır.

Tez çalışmamız, Prehistorik Dönem’den Roma İmparatorluk Dönemi’nin sonuna kadar olan süreyi kapsamaktadır. Bu dönemler arasında arkeolojik, epigrafik ve nümizmatik veriler ışığında Ephesos’ta tapınım gördüğü saptanmış tüm tanrılar, tanrıçalar ve kült faaliyetleri ele alınmıştır. Konuyla ilgili öncelikli olarak günümüze kadar yapılan tüm yayınlar irdelenmiştir. Çoğunluğu epigrafik ve nümizmatik verilerden oluşan bu kaynakların taranmasının ardından kazı buluntuları incelenmiştir. Ayrıca bölgenin dinsel tarihine ışık tutan antik kaynaklar da tez çalışmasının kapsamı içerisinde yer almaktadır. Kapsamlı bir literatür ve arşiv taramalarının ardından elde edilen veriler ışığında tez yazımı gerçekleştirilmiştir.

Tezin birinci bölümünde Ephesos antik kentinin tarihçesi ele alınmıştır. Prehistorik dönemlerden günümüze kadar kentin tarihi, kısa bir şekilde beş başlık altında incelenmiştir. Aynı zamanda bu bölümde, antik yazarların kent hakkında verdiği bilgiler de ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Ephesos kentinde tapınım gördüğü saptanan tüm tanrılar ve tanrıçalar ikinci bölümde değerlendirilmiştir. “Ephesos Kenti Tanrı ve Kültleri” başlığı altında sunulan bu bölümde;

Ephesos antik kentinde bugün farklı dönemlere ait ve farklı buluntularla belgelenmiş tanrısal tapınımlara dair izler belirlenmiştir. Buna göre, Ephesos antik kentinde var olan bu tapınımları şu şekilde sıralamak mümkündür; Artemis (Artemis Ephesia), Ana Tanrıça (Kybele ya da Meter), Mısır kökenli tanrılar (Serapis, İsis, Osiris gibi), Demeter, Persephone (Kore), Hestia, Zeus, Apollon, Dionysos, Nemesis ve Tykhe. Tanrı(ça)ların kentteki tapınımları, onurlarına düzenlenen festivalleri, din görevlileri, kurban ritüelleri ve varsa kutsal alanları arkeolojik, epigrafik ve nümizmatik veriler ışığında ele alınmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde İmparatorluk Kültü'nün gelişimi anlatılmıştır. İmparatorlar onuruna kurulan kültün ilk olarak ne zaman başladığı, geliştiği ve yayılım gösterdiği incelenmiştir. Ayrıca, İmparatorluk Kültü'nün uygulamalarından sorumlu kurum ve görevlilere de ayrıntılarıyla değinilmiştir.

“Ephesos'ta İmparatorluk Kültü” başlıklı dördüncü bölümde, Ephesos antik kentinde imparatorlar onuruna kurulan kültler ele alınmıştır. Bu kapsamda Ephesos'ta, İmparator Augustus'un isteği ile kurulan Dea Roma ve Iulius Caesar ile başlayan bu süreç, MS 3. yüzyılın sonlarına kadar sürmüştür. Ephesoslular imparatorların onuruna kutsal alanlar, sunaklar, stoalar, gymnasiumlar inşa etmişler ve kült faaliyetlerini yerine getirmişlerdir. Ephesos'ta arkeolojik, epigrafik ve nümizmatik olarak kanıtlanmış; Dea Roma, Iulius Caesar, İmparator Augustus, İmparator Tiberius, İmparator Nero, İmparator Domitianus (Flavius Hanedanı İmparatorları), İmparator Traianus, İmparator Hadrianus, Antinous, İmparator Antoninus Pius, İmparator Lucius Verus, İmparator Marcus Aurelius, İmparator Geta ve Caracalla ile İmparator Elagabalus ve Valerianus'un kültleri görülmüştür. Ayrıca imparatorlar onuruna kurulan anıtlar, geçmiş yıllarda yapılan kazı ve restorasyon çalışmalarından yararlanılarak değerlendirilmiştir.

Sonuç bölümünde ise, yapılan bu tez çalışmasında elde edilen tüm veriler değerlendirilerek bir sonuca bağlanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. EPHEOS ANTİK KENTİ TARİHİ

1.1. Tarih Öncesi Dönem’de Ephesos

Ephesos antik kenti, İzmir ili sınırlarına dâhil olup yaklaşık 80 km güneyde, Selçuk ilçesinin yakınında yer almaktadır. Kuzeyinde Torbalı, doğusunda Germencik, güneyinde ise Kuşadası ile sınırlanan bölge, Rumların Lepre adını verdikleri Prion (Panayır) Dağı’nın güney ve batı etekleri ile Koressos (Bülbül) Dağı’nın kuzey etekleri arasında kurulmuştur (**Lev. 1, Res. 1**). Kaystros (Küçük Menderes) Irmağı’nın Ege Denizi’ne döküldüğü noktada kıyıya sınırı olan bir liman kenti; nehrin alüvyonlarla dolmasından dolayı kıyıdan birkaç km uzaklaşmış, Arkaik ve Klasik dönemlerde Ephesos’un kıyı şeridi bugünkünden yaklaşık 9 km, Roma limanı ise yaklaşık 6 km daha uzaklıkta yer almıştır¹. Ephesos arazisi, doğudan batıya doğru giden büyük bir vadidir, batı tarafından vadi geniş bir açıklık sergilemektedir. Buradan bakıldığı zaman, Sisam (Samos), Ege Denizi’ndeki adalar ve Klaros Dağlar’ı görülmektedir².

Strabon, Ephesos’un konumlandığı bu bölgede önceleri Lelegler’in ve Kariyalılar’ın yaşadığını, sonrasında ise bu halkların, Ionlar tarafından iç kısımlara doğru sürüklendiklerini anlatmaktadır³. Herodotos ise Ephesos kentini on iki Ion kentinden biri olarak saymakta ve ayrıca Ionlar’ın kentlerini yeryüzünde bildiğimiz en güzel gökyüzü altında kurduklarını belirterek, bölgenin coğrafyasına da dikkat çekmektedir⁴. Zira Ephesos antik kenti; doğal arazi koşulları, yol bağlantıları açısından uygun konumu, en iyi alt yapı koşulları ve bereketli bir art bölgesi ile politik, ekonomik ve dini açıdan daima hareketli, büyük bir kent olarak tarihteki yerini almıştır⁵.

Efes Müzesi tarafından 1995 yılında Arvalya ve Çukuriçi höyüklerinde yapılan kurtarma kazıları, Ephesos ve çevresindeki en eski yerleşimlerin Neolitik Dönem’e kadar gittiğini göstermiştir⁶. Bu döneme ait ilk bilgiler Selçuk, Aydın ve Efes yol üçgeni içinde, Magnesia Kapısı’na yaklaşık 500 m kadar uzaklıkta yer alan, Çukuriçi adı verilen höyükte

¹ Aygel 1959, 7-8; Çubukçu, Demirtaş ve Ağan 1998, 3; Külzer 2011, 29; Sevin 2016, 111-112.

² Texier 2002, 156.

³ Strabon *XIV.1.3*.

⁴ Herodotos *I.142*.

⁵ Atalay ve Türkoğlu 1971, 5; Daim & Ladstätter, 2011: 1.

⁶ Evren ve İçten 1998, 118.

tespit edilmiştir. Burada yapılan arkeolojik kazılarda çok sayıda obsidyen aletler ile çanak-çömlek buluntularına rastlanılmıştır. Bunların yanı sıra, yapı evrelerine ait evler de gün ışığına çıkarılmıştır. 2009 yılında elde edilen kazı sonuçlarına göre, III. ve IV. yapı evrelerinde bulunan çok mekânlı yapı kompleksleri, taş temeller üzerinde yükselen, beyaz kireç boyalı, kerpiç duvarlarla inşa edilmiştir. Yerleşim adasında düzenli mekân varlığına işaret eden bu örnekler, şimdilik bölgenin en eski mimari örnekleri olma özelliğini taşımaktadırlar. Söz konusu konutlarda bulunan, metal işlemek amacıyla yapılmış fırınlar, döküm kalıbıyla yapılmış objeler ve Melos Adası'ndan ithal edilmiş olduğu düşünülen obsidyen taşların varlığı, bölgenin Erken Tunç Dönemi'nde bile geniş bir ticaret ağına sahip olduğunu göstermektedir⁷.

Antik kaynaklar, Ephesos kentinin MÖ II. binin ikinci yarısında kurulduğunu göstermektedirler. Bunu belgeleyen ilk buluntular, 1960 yılındaki kazılarda, St. Jean Takip Kapısı önünde ele geçirilmiştir⁸. Strabon ve Pausanias'ın aktarımlarına göre Ephesos kenti, Atina kralı Kadros'un oğlu Androklos zamanında kurulmuştur⁹. MÖ 1200 yıllarında gerçekleşen Deniz Kavimleri Göçleri'nin Karanlık Dönemi'nde, Dorlar'dan kaçan İonialılar Anadolu'nun batı kıyılarına yerleşmişlerdir¹⁰. Mitolojiye göre, İon kolonizasyonunun lideri Androklos, çok beğendiği Ege kıyılarında bir şehir kurmak ister ve kenti nerede kuracağını öğrenmek için ünlü kehanet merkezi, Delphoi Kehanet Merkezi'ne gider. Delphoi kâhini, kentin yerini bir balık ve bir yaban domuzunun göstereceğini söyler. Androklos ve beraberindekiler bir süre Ege Denizi'nde ilerledikten sonra, Kaystros (Küçük Menderes) Nehri'nin ağız kısmındaki körfeze vardıklarında kıyıya inerler. Denizden balık tutup onu pişirmek için ateş yakarlar ve balıkları ızgara yaparlarken balıklardan biri çalılara sıçrayınca, balıkla beraber bir ateş parçası da kuru otlar üzerine düşer. Bu sırada çalılarının arasına saklanmış olan yaban domuzu ürküp kaçır. Androklos, yaban domuzunun peşine düşer ve hayvanı yakalayıp öldürdükten sonra Ephesos kentini de o noktada kurar. Androklos'un kurduğu ve bölgede yaşayan farklı kökenden olan halkları yönetimi altında topladığı anlatılmaktadır¹¹. Androklos'un, bölgeye geldiğinde burada yaşayan Kariyalılar'ı ve Lelegler'i sürdüğü, kendisiyle birlikte gelenleri söz konusu bölgeye yerleştirdiği de anlatılmaktadır. Strabon'a göre bilinen en eski kent, Athenaion ve Hypelaion dolaylarında,

⁷ Koder & Ladstätter 2010, 321-322; Koder & Ladstätter 2011, 278-279.

⁸ Büyükkolancı 1998b, 69.

⁹ Strabon *XIV.1.3.*; Pausanias *VII.2.6.*

¹⁰ Scherrer 2000, 14.

¹¹ Aygel 1959, 10; Türkoğlu 1992, 10; Çubukçu, Demirtaş ve Ağan 1998, 1.

Koressos (Bülbül) Dağı'nın yamacındaki yerleşimi içine alarak kurulmuştu¹². Bununla birlikte Strabon, Ephesos'un tamamının veya bir bölümünün Smyrna adıyla anıldığını ve burada yaşayan halkın zamanla kentten ayrılarak şimdiki Bayraklı'da bulunan eski Smyrna kentini kurduklarını anlatmaktadır¹³. Aynı zamanda, Lydia kralı Kroisos'un Ephesos'u alışından sonra, halkın dağ yamaçlarından inip Büyük İskender Dönemi'ne kadar Artemision'un bulunduğu bölgede yaşamaya başladıklarını da belirtmektedir¹⁴.

Plinius, kentin Amazonlar tarafından kurulduğunu ve önceleri Alope, Ortygia, Amorge, Smyrna, Trakhia, Haimonion ve Ptelia gibi değişik isimler aldığını anlatmaktadır¹⁵.

Ephesos'un ilk yerleşmeleri konusunda Pausanias ise, Androklos gelmeden önce bölgede Lydialılar, Lelegler ve Karialılar'ın kutsal alanda ve yukarı kentte yaşadıklarını; Androklos ve adamlarının silah ile zorla yukarı kentte yaşayanları kovup Ionialılar'ı buraya yerleştirdiklerini, kutsal alan ile yukarı kenti birleştirdiğini yazmaktadır¹⁶. M. Büyükkolancı'ya göre, burada adı geçen kutsal alan Artemision ve çevresi, yukarı kent veya *Akropolis* ise Ayasuluk Tepesi'dir¹⁷.

Mısır ve Hitit kaynaklarında geçen "Arzawa" ülkesinin başkenti Apasa'dır ve Ephesos ismi Apasa kelimesinin Hellenize edilmiş halidir¹⁸. Kesin olmamakla birlikte, bugünkü araştırmalara göre, Hitit Devleti'ne bağlı Arzawa'nın Batı Anadolu'da olduğu düşünülmektedir. Ancak bugüne kadar Ephesos çevresinde yapılan araştırmalarda, Apasa ile ilgili somut bulgular yeterli sayıya ulaşamamıştır¹⁹.

Ephesos antik kenti, önceleri Androklos'un halefleri olan Basilidler tarafından yönetilmiş, sonrasında ise oligarşi ve tyranlık hâkim olmuştur. MÖ 700 yıllarında Magnesia ad Maeandrum'a karşı başarılı seferler düzenleyerek konumunu kuvvetlendirmiş, MÖ 7. yüzyılın ortalarında Kimmerler'in baskısına karşı halk başarı ile direnmiştir. MÖ 6. yüzyılın ilk yarısında ise Ege kıyılarını ele geçirmek isteyen ve zenginliği ile tanınan efsanevi Lydia kralı Kroisos tarafından kent ele geçirilmiştir. Ancak Lydia egemenliği uzun sürmemiş ve

¹² Strabon *XIV.1.21*.

¹³ Strabon *XIV.1.4*.; Arıkan 1990, 121; Büyükkolancı ve Şimşek 2010, 82-83.

¹⁴ Strabon *XIV.1.21*.

¹⁵ Plinius *V.115*.

¹⁶ Pausanias *VII.2.8*.

¹⁷ Büyükkolancı 1998b, 74; Büyükkolancı 1998a, 37.

¹⁸ Scherrer 2000, 14.

¹⁹ Büyükkolancı 1998b, 70.

kent MÖ 546 yılında Pers kralı Kyros tarafından kontrol altına alınmıştır. Ephesos'ta Pers hâkimiyeti, MÖ 334'te Makedonya kralı III. Aleksandros'un yani Büyük İskender'in fethine kadar devam etmiştir²⁰.

Ephesos'un önemli bir konuma ulaşması ancak Anadolu'nun Büyük İskender tarafından ele geçirilmesi sonrasında olabilmektedir. Büyük İskender, komuta ettiği birlikleriyle Granikos'ta (Biga Çayı) Persler'e karşı mutlak bir zafer kazanmış ve böylece Anadolu'daki Pers ordusu dağılmıştır²¹. Granikos Savaşı'ndan sonra Büyük İskender Ephesos'a girmiş ve oligarşi yönetimine son vermiştir. Ephesos'tan ayrılmadan önce ordusuna askeri geçit töreni düzenlemiş ve sonrasında ise Miletos'a doğru yönelmiştir. Ayrıca Ephesos kentinde, Artemis Tapınağı'nı ziyaret etmiş ve böylece gittiği her yerde olduğu gibi burada da Hellen tanrılarını onurlandırmıştır²².

Ephesos Artemis Tapınağı, MÖ 356 yılında Herostratos adındaki bir delinin meşale ile kundaklaması sonucunda yanmıştır. Bu olayla ilgili olarak, tapınak rahiplerinin Kroisos tarafından inşa edilen ve zamanla zemin sularına gömülen eski tapınağın yerine, bir yenisini yaptırmak üzere Herostratos isimli akıl hastasını kullanmış olabileceklerine dair bir olasılık da düşünülmektedir. Yanan tapınağın yeniden inşası için Büyük İskender yardım teklifinde bulunmuş, ancak Ephesoslular tapınağın bağımsızlığı için *“bir tanrının başka bir tanrıya tapınak yapması uygun olmaz”* diyerek teklifi kurnazca ve kibarca geri çevirmişlerdir²³. Strabon ise, bu yeni tapınağın inşası için halkın kişisel eşyalarını satıp bağışta bulunduklarını anlatmaktadır²⁴.

1.2. Hellenistik Dönem'de Ephesos

Büyük İskender'in MÖ 323 yılındaki erken ölümünün ardından, kurduğu tüm imparatorluklarda olduğu gibi Ephesos kentinde de karmaşa dönemi yaşanmıştır. Büyük İskender'in kurduğu imparatorluk, komutanları ve yakın arkadaşları (Diadokhlar) tarafından paylaşılmış bunun üzerine çok sayıda Hellenistik Krallıklar ortaya çıkmıştır²⁵.

²⁰ Scherrer 2000, 15-17.

²¹ Bosch 1942, 25-28.

²² Yazıcı 2014, 10-11.

²³ Scherrer 2000, 17.

²⁴ Strabon XIV.1.22.

²⁵ Scherrer 2000, 17-18.

Ephesos, MÖ 300 yılında Diadokhos Lysimakhos hükümdarlığına girmiş ve böylece Lysimakhos'un yönetimi altındaki Ephesos'un kent tarihinde yeni bir sayfa açılmıştır²⁶. Lysimakhos, MÖ 287'de Artemision'un 2 km batısında, bugünkü Efes'in bulunduğu yere eşi Arsinoe'nin adından yola çıkarak "*Arsinoeia*" adında yeni bir kent kurmuş ve yerleşimi buraya taşımıştır²⁷. "Yeni Kent" olarak tanımlanan bu kentin halkı, Artemision çevresi ve Prion Dağı üzerindeki yerleşimler ile Teos, Lebedos ve Kolophon gibi çevredeki yerleşim sakinlerinin bir araya gelmesinden oluşmuştur²⁸. Lysimakhos, bu yeni kente taşınması için halkı zorlamış ve vatandaşlar devlet zoruyla yaptırılan *synoikismosa* (toplulukların birleştirilmesi) karşı direnmişlerdir²⁹. Böylesi bir değişiklik yaşanmasının nedenleri çeşitlilik arz etmektedir. Bu nedenler arasında birincisi, Artemision civarındaki yerleşime sürekli olarak su basması, Kaystros'un getirdiği birikintilerin limanı doldurarak bataklık oluşması ve bunun sonucunda kentin artık yaşanmaz bir yere dönüşmesi yer almaktadır. İkincisi, Lysimakhos'un, toplum üzerinde büyük bir güce sahip olan Artemis kültünden halkı uzaklaştırıp, tapınak rahipleri ile kutsal alanın gücüne karşı kendi etkisini arttırmak istemesidir³⁰. Üçüncü bir neden ise, düz bir ovada bulunan kentin dış güçlere karşı savunmasının elverişsizliğidir³¹.

Koressos ve Prion dağlarının eteklerinde kurulan *Arsinoeia* kenti, sokak ve caddelerin birbirini dik açıyla kestiği Hippodamos plan sistemine göre düzenlenmiş ve böylece düzenli bir yapılaşma şemasına kavuşmuştur (**Lev. 2, Res. 2**). Ayrıca, bu iki dağın kayalık yamaçlarını takip eden ve Hellenistik Dönem'den kalma 9 km uzunluğundaki sur duvarları, günümüzde hala izlenebilir durumdadır³².

MÖ 281 yılında Lysimakhos, eski müttefiki Seleukos'un saldırısına uğramış ve iki yaşlı rakibin orduları Hermos (Gediz) Irmağı'nın kuzey kıyısında yer alan, Kourupedion (bugünkü Manisa yakınlarında) Ovası'nda karşılaşmıştır³³. Syria kralı I. Seleukos'un, savaştan önce şehir devletlerinin özgürlüklerini tanıyacağını bildirmesi, Ephesoslular'ın, onun *Arsinoeia*'yı ele geçirmesine yardım etmelerine neden olmuştur. Ancak, Lysimakhos'un ölümüyle sonuçlanan savaşın galibi I. Seleukos'un, Ephesos'un

²⁶ Ladstätter 2012b, 11.

²⁷ Külzer 2011, 29.

²⁸ Ladstätter 2012b, 12.

²⁹ Zimmermann & Ladstätter 2011, 28.

³⁰ Zimmermann & Ladstätter 2011, 28; Zimmermann 2011, 28; Ladstätter 2012b, 12.

³¹ Atalay 1988, 9.

³² Ladstätter 2012b, 12.

³³ Bean 1995, 142; Magie 2001, 4.

bağımsızlığını tanıdığına dair henüz herhangi bir veri bulunamamıştır³⁴. Nitekim Lysimakhos'un ölümünden kısa bir süre sonra *Arsinoeia* tekrar Ephesos adını almış ve çevre bölgelerden kente zorla getirilen halk, kendi bölgelerine geri dönmüştür³⁵.

Lysimakhos'tan sonra kent Mısırlı Ptolemaioslar'ın eline geçmişse de Seleukos hanedanından III. Antiokhos, Ptolemaioslar'ı Anadolu'dan çıkarmış ve sahip olduğu yerlere hâkim olmuştur. Fakat Antiokhos, MÖ 190 yılında Magnesia ad Sipylum'da Romalılar'a yenilmiştir. Bunun üzerine, MÖ 188 yılında Apameia Barış Antlaşması yapılmış ve bu antlaşma gereğince, Antiokhos bütün Anadolu'yu terk etmiştir. Böylece, Batı Anadolu'nun büyük bir kısmının kendisine verilmesi ile ödüllenen Pergamon kralı II. Eumenes, Ephesos'un da sahibi olmuştur³⁶.

Pergamon kralı II. Attalos Philadelphos, Ephesos'un taşıdığı ticari önemi nedeniyle kentin limanını temizletmiş ve yeni dalgakıranlar inşa ettirmiştir³⁷. Strabon da, II. Attalos Philadelphos'un, Ephesos limanına dalgakıran yapılmasını emrettiğinden söz etmektedir³⁸. Strabon, kralın bununla liman girişinin yeteri kadar geniş ve büyük olacağını, ticaret gemilerine derinlik katacağını düşündüğünü, ancak tersi bir durum yaşandığını anlatmaktadır. Öyle ki, Kaystros Nehri'nin getirdiği alüvyonların birikintisiyle limanın tamamen dolduğunu ve böylece gelgit akımının gerçekleşmediğini belirterek, limanın bataklığa dönüştüğünü anlatır³⁹.

MÖ 133 yılında son Pergamon hükümdarı III. Attalos, vasiyeti gereğince Ephesos kenti de dâhil olmak üzere tüm krallığını Roma'ya miras bırakmıştır. Böylece Ephesos, Roma hâkimiyetine girmiş ve kentin tarihinde yeni bir sayfa daha açılmıştır⁴⁰.

Ephesos antik kenti, Hellenistik Dönem'de zengin ve önemli bir ticaret merkeziydi. Pergamon ve Miletos ile birlikte, yünlü kumaş üretiminde ve halıların ihracatında çok önemli bir noktada yer almaktaydı⁴¹. Ancak, Hellenistik Dönem Ephesos kentinin maddi kültürü üzerinde çok sayıda Roma İmparatorluk yapıları kurulduğundan, bu döneme ait eserler günümüzde henüz daha ortaya çıkarılmamıştır. Bu dönemin başlıca eserleri arasında;

³⁴ Kaya 1998, 27.

³⁵ Zimmermann & Ladstätter 2011, 28; Zimmermann 2011, 28.

³⁶ Scherrer 2000, 20-21; Magie 2001, 39-42.

³⁷ Laale 2011, 141.

³⁸ Strabon *XIV.1.24*.

³⁹ Strabon *XIV.1.24*.

⁴⁰ Scherrer 2000, 20-21; Magie 2001, 68.

⁴¹ Mansel 2011, 499.

Büyük Tiyatro⁴² ve Büyük Tiyatro'nun yanındaki Çeşme yapısı ile Lysimakhos'un kent surları bulunmaktadır. Belevi Anıt Mezarı da kent sınırları içerisinde yer almamasına rağmen bölgedeki en önemli Hellenistik Dönem yapıları arasında sayılmaktadır⁴³. Bunun yanı sıra Hellas ana karasının özellikle de Atina'nın ve ayrıca Mısır ve Pergamon'un etkileri görülmekteyse de kentin kendine has özellikleri dikkat çekmektedir. Özellikle MÖ 2. yüzyıla ait seçkin ürünleriyle geniş coğrafyaya el sanatlarını ihraç etmiş ve yine aynı tarihlerde kent görünümünde geniş çaplı değişiklikler yapılarak inşaat faaliyetleri başlamıştır⁴⁴.

1.3. Roma Dönemi'nde Ephesos

Ephesos antik kenti, Roma egemenliğiyle birlikte gerek politik gerekse ekonomik olarak Anadolu'nun en önemli kentlerinden biri olma özelliğini korumuştur⁴⁵. Ancak kent, Roma Cumhuriyeti'nin son zamanlarına doğru çeşitli olaylara sahne olmuştur. Gaius Iulius Caesar, MÖ 48 yılında Magnus Pompeius'u yendikten kısa bir süre sonra Ephesos'a gelmiş ve halka vergi ödemeleri konusunda büyük kolaylıklar sağlamıştır⁴⁶. Caesar'ın MÖ 44 yılındaki ölümünün ardından Ephesos, siyasi önemi olmayan kısa ömürlü olarak sürüklenmiş ve bir Caesar'ın katillerinin, bir de karşıtlarının eline geçerek bir kargaşa dönemi yaşamıştır. Caesar'dan sonra Ephesos'a gelen Marcus Antonius, Mısır kraliçesi Cleopatra ile MÖ 33/32 yılının kışını burada geçirmiş ve aynı zamanda kentte karargâh kurmuşlardır⁴⁷. Burada ezeli rakibi, Octavianus (daha sonra Augustus ismini alacak) ile imparatorluğu tek başına ele geçirmek için amansız bir savaşa hazırlanmıştır. Bununla birlikte, Octavianus tarafından Roma'dan kovulan 300 senatus üyesinin Ephesos'a gelmesi ve Marcus Antonius başkanlığındaki karşı bir senatusun kurulmasıyla da savaşa doğru adım adım gidilmiştir. Böylece, MÖ 31 yılında gerçekleşen Actium Savaşı ile zafer Octavianus'un olmuş ve kanlı iç çatışmalar dönemi sona ermiştir. Artık Roma'da Cumhuriyet rejimi yıkılmış ve Imperium Romanum'un ilk adımını Octavinus (Augustus), kendisini imparator ilan ederek atmıştır⁴⁸.

⁴² Zimmermann & Ladstätter 2011, 29; Ladstätter 2012b, 14.

⁴³ Atalay 1988, 9.

⁴⁴ Ladstätter 2012b, 14-15.

⁴⁵ Zimmermann & Ladstätter 2011, 29.

⁴⁶ Scherrer 2000, 21.

⁴⁷ Friesen 2001, 28; Zimmermann & Ladstätter 2011, 30; Ladstätter 2012b, 17.

⁴⁸ Scherrer 2000, 21-22.

Roma İmparatorluk dönemiyle birlikte en parlak zamanını yaşayan Ephesos, Roma İmparatorluğu'nun ikinci büyük kenti ve Provincia Asia'nın başkenti olmuştur. Bu dönem, dünyanın en büyük ticaret ve bankacılık merkezi olmasının yanı sıra, ayrıca dini bir merkez konumuna da gelmiştir⁴⁹. Doğu Akdeniz'in en büyük metropolislerinden biri olan Ephesos, işlek bir limana sahip ve kentin art bölgesini birbirine bağlayan kusursuz alt yapıya sahip bir kent haline gelmiştir (**Lev. 3, Res. 3**). Farklı sitelerden gelen iş adamları ve zanaatkârların oldukça ilgisini çeken bir kent haline gelen Ephesos'un, nüfus sayısında da büyük bir artış meydana gelmiştir. Böylece ticaret stratejisi açısından bir merkez, Doğu ile Batı kültürlerinin karşılaştığı bir yer olmuştur⁵⁰.

Augustus, Ephesos'u Provincia Asia'nın başkenti yapmasıyla birlikte, kentte yoğun imar faaliyetleri başlamış ve kent yepyeni bir kimliğe kavuşmuştur. İmparatorluk dönemiyle birlikte *Prytaneion* ve *Bouleuterion* gibi siyasi yapıların⁵¹ yanı sıra; gerek kentin ileri gelenleri gerekse de yönetimin katkılarıyla yapılan diğer yapılar, metropolisin ihtişamlı görüntüsüne büyük katkı sağlamışlardır. Bu dönemin başlıca yapıları arasında, *Devlet Agorası* gibi kamuya açık politik merkezler ve buradaki *basilika* ile küçük tapınak, dağ yamaçlarına inşa edilen özel konut yapıları olan Yamaç Evler, kentin su ihtiyacının karşılanması için aquaduct (Pollio Su Köprüsü) ve *nymphaeum*, Ticaret Agorası'nın Güney Kapısı olarak anılan kapı, *Liman Kapısı*, *Liman Hamamları*, *Kuretler Caddesi*'nin mermer kaplamaları ile zengin heykel donanımı, *Vedius Gymnasiumu*, *Dominatus Stoası* ve aynı zamanda Tiberius Iulius Celsus Polemaeanus'un mezarı da olan *Celsus Kütüphanesi* yer almaktadır. Tüm bu yapıların yanı sıra *Serapeion Tapınağı*, *Domitianus Tapınağı* ve *Hadrianus Tapınağı* da bu dönemin diğer önemli yapıları arasında yer almaktadır⁵².

Plinius tarafından “Asya'nın Işığı” olarak anılan Ephesos kenti⁵³, MS 2. yüzyılda ekonomik gücün ve ihtişamın doruklarına ulaşmıştır. Küçük Asya kentlerinin iddialı yapılar inşa etmede, şenlikler ve spor karşılaşmaları düzenlemede, alt yapıyı geliştirme ve yüksek yaşam kalitesi sağlamada, birbirleriyle yarıştığı bu dönemde Ephesos, ün ve prestij açısından son derece önemli bir konumda yer almıştır⁵⁴.

⁴⁹ Çubukçu, Demirtaş ve Ağan 1998, 2.

⁵⁰ Ladstätter 2012b, 18.

⁵¹ Scherrer 2000, 23-24.

⁵² Zimmermann 2011, 35-40; Ladstätter 2012b, 20-30.

⁵³ Plinius 5.120.

⁵⁴ Zimmermann & Ladstätter 2011, 38-39.

Arkeolojik buluntular, MS 3. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren kentte çok sayıda depremin meydana geldiğini kanıtlar. Depremlerin yarattığı tahribatla kent neredeyse harap olmuş ve yerleşim tarihinde bir gerileme yaşanarak, kent görünümünde ciddi değişiklikler meydana gelmiştir. Bu deprem silsilesi yıkımlara ve ekonomide gözle görülür bir gerilemeye neden olmuştur. Bu olumsuz gelişmeyi, MS 3. yüzyılın üçüncü çeyreğindeki kentteki bazı mahallelerin geriye dönüşü olmayacak şekilde yıkıldığı sismik felaketler izlemiştir⁵⁵. Bunun dışında asıl felaket, MS 262 yılında Got saldırılarıyla gerçekleşmiştir. Bu saldırılar neticesinde kent ağır bir darbe almış, Artemis Tapınağı yıkılmış, liman yakınındaki çok sayıda yapı hasar görmüş ve kentin art bölgesindeki bereketli tarım alanları yağmalanarak yok olmuştur. Böylece Ephesos kenti, Diocletianus yönetiminde (MS 284-305) mütevazı gelişmelere sahne olsa da, hiçbir zaman MS 2. yüzyılda elde ettiği altın çağını tekrar yaşamamıştır⁵⁶.

Kazı araştırmalarında öncelikli olarak Hellen ve Roma mirasını hedef alan çalışmalar yer almaktaysa da, son 10-20 yılda Bizans Dönemi'nden kalan maddi kültürün araştırılmasına da yoğunlaşmıştır. Böylece, Ephesos'un dönüşümüne örnek teşkil edecek bazı sonuçlar geliştirilmiştir⁵⁷.

1.4. Bizans Dönemi'nde Ephesos

Antik Dönem'de Ephesos'un Küçük Asya'daki en büyük ve başlıca ticaret merkezi olması, şüphesiz ki Hristiyanlığın kutsal topraklarda doğuşunun hemen ardından, Hristiyan Kilisesi'nin gelişiminde de rol oynamasına neden olmuştur. Öyle ki Ephesos, Küçük Asya'daki yedi kentten yani yedi kiliseden ilki ve en önemlisi haline gelmiştir⁵⁸.

Kentteki ilk Hristiyanların varlığı, MS 55 ile 58 yılları arasında Ephesos'ta yaşayan Aziz Paulos'dan itibaren kanıtlanabilmektedir. Kutsal Kitap'taki Aziz Paulos'un Ephesos'lulara yazdığı mektup, MS 61 yılında Roma'dan yazılmıştır. MS 70 yılından sonra ise Aziz Ionnes Theologos (Aziz Yuhanna, Yahya veya Batıların deyişiyle Saint John), ölümüne kadar burada kalmak üzere Ephesos'a yerleşmiştir⁵⁹. Ayrıca Maria Magdalena,

⁵⁵ Zimmermann & Ladstätter 2011, 41; Ladstätter 2012b, 31.

⁵⁶ Foss 1979, 3-4.

⁵⁷ Ladstätter 2011, 2; Pülz 2011, 47.

⁵⁸ Mercangöz 1998, 51.

⁵⁹ Külzer 2011, 38.

Timotheus ve Lazarus gibi başka Hristiyan aziz ve azizelerin yaşamlarının son yıllarını Ephesos kentinde yaşadığı şeklinde söylenceler de mevcuttur⁶⁰.

Hiz. İsa'nın havarilerinden ve onun en sevdiği öğrencisi olan Aziz Yuhanna'nın, dördüncü İncil'i Ephesos'ta yazdığı varsayılmaktadır. Yazılan bu İncil'e göre, Hiz. İsa çarmıha gerildiğinde annesini Yuhanna'ya emanet etmiş ve O da Azize Meryem'i alıp Ephesos'a gelerek yaşamlarını burada sonlandırmıştır. Yaygın bir Hristiyan geleneği olarak Aziz Yuhanna ile Azize Meryem'in birlikte, Ephesos'ta yaşadıklarına dair olan inançları bu şekilde doğmuştur. Yine Ephesos'un Hristiyanlık tarihindeki diğer bir önemi ise, "Azize Meryem'in Hiz. İsa'nın tanrısal vasfının da annesi" olarak benimsediği, MS 431 yılında Ephesos kentinde toplanan Konsil'dir⁶¹. Ephesos'un ev sahipliğini yaptığı Konsil'in burada gerçekleşmesinde başlıca iki neden gösterilmektedir: Birincisi, kentin hem karadan hem de denizden ulaşılır bir yer olması, ikinci ise kentin Konsil için gelen misafirleri ağırlayacak, ihtiyaçlarını karşılayacak ekonomik refaha sahip olmasıdır. Bu durum Ephesos kırsalındaki yoğun tarımsal üretimin de göstergesi olması bakımından önemlidir⁶².

Hristiyan kaynaklara göre "Yedi Uyurlar" efsanesi Ephesos'ta gerçekleşmiştir. Bu kutsal efsaneye göre pagan imparator Decius'dan (MS 249 – 251) kaçan ve sığındıkları mağarada 200 yıl kadar uyuyarak zulümden kurtulan yedi Hristiyan gencin hikâyesi anlatılır. Gençlerin uyanışı Bizans İmparatoru II. Theodosius (MS 408 – 450) döneminde gerçekleşmiştir. Bununla birlikte, II. Theodosius'un bizzat Ephesos'a geldiği, bu kutsal mağarayı ziyaret ettiği ve burasını hac yeri olarak ilan ettiği de anlatılır. Böylece Ephesos kentinin Hristiyanlarca bir hac yeri olarak ziyaret edilmeye başlanması, MS 5. yüzyıl olarak bilinmektedir⁶³.

Ephesos'un kent görünümü, MS 4. yüzyıl boyunca adım adım değişikliğe uğramıştır (**Lev. 4, Res. 4**). Kentteki bu değişim; MS 3. ile 4. yüzyılda yaşanan deprem felaketleri, paganizmden Hristiyanlığa doğru değişen din ile birlikte ekonomik, politik ve toplumsal şartlarda kendini belli etmektedir. Ephesos'taki bu değişiklikler özellikle mimaride yaşanmıştır⁶⁴. MS 4. ve 5. yüzyıllarda, kentteki imar faaliyetleri artmış, çok sayıda

⁶⁰ Mercangöz 1998, 52.

⁶¹ Foss 1979, 7; Mercangöz 1998, 52-53; Külzer 2011, 40; Pülz 2011, 65; Ostrogorsky 2017, 54.

⁶² Ladstätter 2012b, 37-38.

⁶³ Foss 1979, 42-43; Mercangöz 1998, 53.

⁶⁴ Pülz 2011, 49.

İmparatorluk dönemi yapısı restore edilmiş ve ayrıca yeni yapılar da inşa edilmiştir⁶⁵. Böylece Roma İmparatorluk döneminin yapı varlığı amaca uygun olarak kullanılmaya devam edilmiştir. Kamusal alanlar Kuretler Caddesi'ne kayarken, yönetim ve konut alanları liman bölgesinde yoğunlaşmıştır. Yapılaşma, MS 5. yüzyıl boyunca liman semtinde gelişmiş ve burası hiç kuşkusuz kentin kalbinin attığı ticari bir merkez haline dönüşmüştür⁶⁶.

Geç Antik Dönem yapılaşması sırasında mevcut olan birçok yapı malzemesi tekrar kullanılmış ve kısmen ayakta olanlar amaca uygun şekilde hizmet vermeye devam etmiştir⁶⁷. Bu dönemde yapılan başlıca imar faaliyetleri arasında, Celsus Kütüphanesi ile birlikte birçok tekil yapının çeşme binası olarak yeniden düzenlenmesi, Domitianus Çeşmesi ve Lukas Mezarı olarak anılan yapıların onarımları, Liman Caddesi üzerindeki Dört Sütunlu Anıt'ın inşası⁶⁸ ile Bizans Sarayı adıyla anılan yapı yer almaktadır⁶⁹. Tüm bu yapıların yanı sıra çok sayıda şapel ve kilise inşa edilmiştir ki, Konsil'in toplanma yeri olan Meryem Ana Kilisesi, Aziz Yuhanna Bazilikası ile Yedi Uyuyanlar Mezarlığı'ndaki ek kompleks yapılarının inşası ve onarımları, inananları kente çekmiş ve böylelikle Ephesos, Küçük Asya'nın en önemli hac merkezlerinden biri haline gelmiştir⁷⁰.

MS 6. yüzyılda İmparator I. Iustinianus Dönemi'nde yaşayan Hierokles, Ephesos'u Asya eyaletindeki kentler arasında birinci olarak anlatırken; çağdaşı olan Byzantionlu Stephanos, Ephesos'u İon kentlerinin en önemlisi olarak tanımlamış ve özellikle limanını ön plana çıkarmıştır⁷¹.

MS 7. yüzyılda Ephesos'un kent alanı bir kez daha küçülmüştür. Kuretler Caddesi ile Yamaç Evler, kent dışında kalmış ve olasılıkla Bizans kent suru denilen tahkimat sistemi bu dönemde inşa edilmiştir⁷². Kentin yeni bir surla çevrilmesinin nedeni henüz açıklığa kavuşmuş bir konu değildir. Ancak İmparatorluğun MS 6. yüzyıl sonu ile 7. yüzyıl başında içinde bulunduğu güvensiz politik ortam ile ilişkili olduğu tezi şimdilik kabul görmektedir⁷³.

⁶⁵ Foss 1979, 96-98.

⁶⁶ Ladstätter 2011, 7-9; Ladstätter 2012b, 33-34.

⁶⁷ Ladstätter 2011, 11.

⁶⁸ Pülz 2011, 47-71; Bellibaş 2015, 14.

⁶⁹ Ladstätter 2012b, 35.

⁷⁰ Foss 1979, 96-99; Ladstätter 2012b, 39.

⁷¹ Külzer 2011, 31.

⁷² Ladstätter 2011, 13-15; Ladstätter 2012b, 38.

⁷³ Pülz 2011, 63.

MS 7. yüzyılda gerçekleşen Arap ve Pers istilaları ise kentin önemini büyük ölçüde azaltmış, MS 614'de görülen Pers saldırıları geniş çaplı yıkımlara sebep olmuştur. Ayrıca düşük rakımlı bir kent olan Ephesos, durmaksızın alüvyonla dolmuş ve kıyıdan uzaklaşarak daha az iskân edilen bir yere dönüşerek, kent merkezi Ayasuluk'a kaymıştır. Buna paralel olarak sanılanın aksine antik kent terk edilmemiş, yerleşim süreklilik göstermeye devam etmiştir. Ancak zamansal sınırların kesin yapılabilmesi ve bunu temel alarak Anadolu'nun Orta Çağ'ının erken dönemlerinin buluntularla birlikte yorumlanması, bugün için bile hala büyük zorluk teşkil etmektedir. En yeni arkeolojik araştırmalar, kentin 14. yüzyılın ortalarına kadar yerleşim görmeye devam ettiğini göstermektedir⁷⁴. Bununla birlikte Ephesos'ta, Arap saldırıları ile aynı dönemde yaşanan büyük veba salgını ve iç savaşların, kentte büyük hasarlara neden olduğu şeklinde yorumlar da mevcuttur⁷⁵.

1071'deki Malazgirt Zaferi'nden sonra Türkler, Anadolu'nun batısına kadar ilerlemiş ve çok sayıda Bizans yerleşimini ele geçirmişlerdir. Ephesos'taki ilk Türk işgali 1090 ile 1096 yıllarında yaşanmıştır. Ancak kent, kısa bir süre sonra Bizans yönetimine tekrar dâhil olmuştur. Bu dönemden sonra kentin merkezinin Ayasuluk tepesinde yoğunlaştığı, bölgeye gelen gezginlerin anlatımından anlaşılmaktadır⁷⁶. Kentteki Hristiyan Bizans hâkimiyeti ise 1304 yılında, Ephesos'un Aydınogulları Beyliği'ne dâhil olmasından sonra nihai olarak son bulmuştur⁷⁷.

1.5. Türk Dönemi'nde Ephesos

Kentin adı Türkçe, Ayasuluk ya da Ayasuluğ şeklinde geçmektedir⁷⁸. İ. H. Uzunçarşılı ise kentin adını Ayaslug olarak kullanmaktadır⁷⁹.

Arap istilalarından sonra bölgede, 1071'den itibaren Anadolu'yu yurt edinmeye başlayan Türklerin etkisi görülür. Ephesos, 1090-1097 yılları arasında Tanrıbermiş (Tanrıvermiş) adlı bir Türk Beyi tarafından kontrol altında tutulmuştur. Fakat bu beyliğin ömrü kısa olmuş ve kent, 1097 yılında I. Haçlı Seferi sonrasında tekrar Bizans'ın eline geçmiştir⁸⁰. Kaynaklar Ephesos'taki asıl Türk hâkimiyetinin 24 Ekim 1304 yılında, batıya

⁷⁴ Ladstätter 2011, 1,11,24; Külzer 2011, 31-32; Pülz 2011, 68; Ladstätter 2012b, 40.

⁷⁵ Foss 1979, 103.

⁷⁶ Külzer 2011, 33-34.

⁷⁷ Ladstätter 2012b, 41.

⁷⁸ Kentin adı hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz., Arıkan 1990, 124-125; Kılıç 1998, 3.

⁷⁹ Uzunçarşılı 1937, 27.

⁸⁰ Şeker 1998, 265; Kahraman 2011, 40.

doğru ilerleyen Menteşeoğulları'na damat olan Sasa Bey tarafından ele geçirildiğini yazmaktadır⁸¹. Ancak Enveri'nin "Düstur-name" adlı eserine göre kent, 1307-1308 yılında Aydınoğlu Mehmet Bey'in eline geçmiştir. Bu eserde yer alan beyitten anlaşıldığı kadarıyla Sasa Bey, Ephesos'tan önce Birgi'yi fethetmiş ve Germiyanogulları'nın yanında bulunan Aydınoğlu Mehmet Bey ile kardeşleri, Sasa Bey'in yanında yer alarak Ephesos'un da dâhil olduğu önemli merkezleri ele geçirmişlerdir⁸². Fakat bir müddet sonra iki kumandan rekabete girmiş ve Aydınoğlu Mehmet Bey, Sasa Bey'i saf dışı bırakarak bölgenin tek hâkimi olmuştur. Böylece Aydınoğulları kendi yönetimleri altında bir beylik kurmuşlardır⁸³.

Aydınoğlu Mehmet Bey, Birgi'yi kendine merkez seçerken hâkimiyet kurduğu diğer toprakların yönetimini de oğulları arasında paylaştırmıştır. Buna göre büyük oğlu Hızır Bey'e Ayasuluk'un yönetimini vermiştir⁸⁴. Hızır Bey, babası ve kardeşi Umur Bey'in ardından Ulubey olduktan sonra Beyliğin merkezini Ayasuluk'a taşımıştır⁸⁵. Kent, Türklerin eline geçtikten sonra yerli halkın bir kısmı Tire'ye göçmüş veyahut göçmeye mecbur bırakılmış ayrıca aralarında Saint Jean Kilisesi de olmak üzere kiliseler camiye çevrilmiştir. Camiye çevrilen Saint Jean Kilisesi kısmen anbar olarak da kullanılmıştır⁸⁶. Ayrıca Aydınoğlu Mehmet Bey tarafından Ayasuluk'ta ilk donanma oluşturulmuş ve bu donanma ile Sakız Adası'na yapılan deniz akınlarından başka, Cenevizliler'in elinde bulunan İzmir limanı da ele geçirilmiştir⁸⁷.

Hızır Bey Dönemi'nde Ayasuluk'ta Venedik ve Ceneviz konsolosluklarının açıldığı, Ceneviz ve Venedik kökenli tüccarların kentte kendi mahallelerini kurdukları görülmektedir⁸⁸. Seyyah İbn Battuta, bu dönemde Ayasuluk'u ziyaret etmiş ve kentin çok eski ve büyük bir şehir olmasının yanı sıra önemli bir ticaret merkezi olduğunu belirtmiştir⁸⁹. Bununla birlikte aynı dönemde Kudüs'e giden birkaç Hristiyan hacı adayı da Ayasuluk'u ziyaret etmiş ve kentin o zamanki durumuyla ilgili ayrıntılı ve önemli bilgiler vermişlerdir⁹⁰. 1350'lere ait Venedik belgeleri de, kentte bu dönemde canlı bir ekonominin

⁸¹ Uzunçarşılı 1937, 27; Wittek 1944, 38-39; Baykara 1990, 5; Kılıç 1998, 4; Telci 1998, 289; Külzer 2011, 35.

⁸² Kılıç 1998, 4.

⁸³ Uzunçarşılı 1937, 27; Arıkan 1990, 129; Şeker 1998, 266; Telci 1998, 289.

⁸⁴ Uzunçarşılı 1937, 27; Akın 1968, 30; Şeker 1998, 267; Külzer 2011, 36.

⁸⁵ Şeker 1998, 270; Şentürk 2014, 6; Bellibaş 2015, 17.

⁸⁶ Arıkan 1990, 129.

⁸⁷ Uzunçarşılı 1937, 27; Kılıç 1998, 5.

⁸⁸ Kılıç 1998, 5.

⁸⁹ Battuta 2004, 424; Arıkan 1990, 131; Kılıç 1998, 5.

⁹⁰ John Mandeville, Wilhelm von Boldensele ve Rahip Ludolf von Suchem'in Ayasuluk'a yaptığı ziyaretlerinin ayrıntıları için bkz.; Arıkan 1990, 131-132.

olduğunu, tahıl ticaretinin yanı sıra hayvan, hayvan derisi, köle ve şapın, şarap ile sabun karşılığında değiş-tokuş yapıldığını göstermektedir⁹¹.

1360 yılında öldüğü kabul edilen Hızır Bey'in ardından Aydınoğlu Mehmet Bey'in beşinci ve en küçük oğlu olan İsa Bey, Aydınoğulları Beyliği'nin başına geçmiş ve Ayasuluk beyliğinin merkezi olmaya devam etmiştir⁹². İsa Bey'in, babası ölünceye kadar bey oğlu olarak 25 yıl boyunca babasının yanında kalması, onun ilim erbabı olarak yetişmesine vesile olmuştur. Bu sayede İsa Bey'in, bilim ve kültüre verdiği önem hem Ayasuluk'ta hem de beyliğin yönetimi altındaki diğer kentlerde yaptırdığı imar faaliyetlerinde kendini göstermektedir⁹³. Onun yönetimi sırasında Ayasuluk parlamaya devam etmiş, sanat ve kültür merkezine dönüşmüştür⁹⁴. C. Foss da Ayasuluk'un İsa Bey döneminde en görkemli zamanlarını yaşadığını belirtmektedir⁹⁵.

Beylikler dönemi cami mimarisinin kuşkusuz en önemli yapılarından birisi, İsa Bey'in emriyle 1375 yılında Ayasuluk'ta Şamlı Ali İbn Müşeymeş el-Dımişki isimli mimara yaptırılan ve kendi ismini verdiği İsa Bey Camii'dir. Özellikle avlu ve cephe mimarisi bakımından önemli olan İsa Bey Camii, daha sonraları Bursa ve İstanbul'da yapılan Osmanlı camilerini etkilemesi bakımından önem taşımaktadır⁹⁶. Kente ziyarete gelen Evliya Çelebi de camiden hayranlıkla söz etmiş ve İsa Bey Camii ile Şam'daki Ümeyye Camii arasında benzerliklerin olduğunu belirtmiştir⁹⁷.

Ayasuluk, 1390 yılında ilk kez Osmanlı hâkimiyetine girmiş fakat Yıldırım Bayezid'in 1402 yılındaki Ankara Savaşı'nda Timur'a yenilmesinin ardından Aydınoğulları'na geri verilmiştir. Kentin kesin olarak Osmanlı himayesine girmesi ise II. Murad'ın 1424 yılında Anadolu'ya yürümesinin ardından, 1426 yılında tamamıyla gerçekleşmiştir⁹⁸.

Ayasuluk'un Osmanlı egemenliğine girmesinin ardından eski parlak günlerini geride bıraktığı bilinmektedir. Özellikle 16. yüzyıl sonları ile 17. yüzyılın ilk yarısına ait verilerden

⁹¹ Külzer 2011, 37.

⁹² Akın 1968, 56; Kılıç 1998, 6; Şeker 1998, 270.

⁹³ Şeker 1998, 271-272.

⁹⁴ Külzer 2011, 37.

⁹⁵ Foss 1979, 155.

⁹⁶ Akın 1968, 62; Kılıç 1998, 6; Şeker 1998, 272; Telci 2010a, 340; Kalfazade 2013, 257; Durukan 2014, 425-426.

⁹⁷ Arıkan 1990, 162.

⁹⁸ Akın 1968, 82-83; Kılıç 1998, 6; Şeker 1998, 272; Telci 1998, 289; Telci 2010b, 28-32.

anlaşıldığı kadarıyla kent neredeyse yok olmanın eşiğine gelmiştir⁹⁹. Fiziki görünüm olarak 15. ve 16. yüzyıllarda kentte, 14 camii, 12 zaviye, iki medrese ve üç hamam bulunmaktadır¹⁰⁰ ki bu eserlerin büyük bir bölümü Beylikler ile erken Osmanlı döneminde yapılmıştır. Zira bu yüzyıllarda, Osmanlı egemenliği boyunca herhangi bir eserin yapıldığına dair kayıtların çok nadir olduğu bilinmektedir¹⁰¹.

18. yüzyıla ilişkin Osmanlı belgeleri, Ayasuluk'u artık "Viran Şehir" olarak belirtirken, kentin giderek bir harabe haline geldiğini ve halkının fakirliğe düştüğünü Batılı seyyahlar da doğrulamaktadırlar¹⁰².

19. yüzyıl başlarında Ayasuluk'a gelen C. Texier, kenti harabeler ve çalılıklar arasında birkaç Türk ailesinin yaşadığı küçük bir köy olarak tanımlamıştır¹⁰³. İngiliz mühendis J. T. Wodd ise, 19. yüzyılın ikinci yarısında Ephesos kentinde gerçekleştirdiği kazı çalışmalarındaki anılarını topladığı eserinde, kentte düzenli bayram namazını kıldırarak imamın bulunmadığından dolayı, işçilerinin Kuşadası'na gittiğini yazmaktadır¹⁰⁴.

İzmir ve Kuşadası limanlarının gelişmesi, Ayasuluk'un önemini kaybetmesine ve ticaretin bu bölgelere kaymasına sebep olmuştur. Bununla birlikte yaşanan salgın hastalıklar, Osmanlı'nın son dönemine kadar kent nüfusunu bir hayli azaltmış ve birkaç evden oluşan küçük bir tarım köyü haline döndürmüştür. Fakat kentin gelişimi Cumhuriyet döneminde ivme kazanmış, bataklıklar kurutularak yeni tarım alanları açılmış ve kente ulaşım şartları iyileştirilmiştir. Bir süre için Akıncılar ismiyle de anıldığı bilinen kent, sonrasında Selçuk ismini almıştır¹⁰⁵. Bugün ise Selçuk, dünyada ziyaret edilebilen, Prehistorik Dönem'den başlayarak, Arkaik, Hellenistik, Roma, Bizans, Aydınoğulları ve Osmanlı dönemlerini bizlere yansıtan nadir kentlerden biridir.

⁹⁹ Telci 2010b, 35.

¹⁰⁰ Telci 1998, 291.

¹⁰¹ Arıkan 1990, 161.

¹⁰² Arıkan 1990, 167-168.

¹⁰³ Texier 2002, 152.

¹⁰⁴ Wodd 2014, 241.

¹⁰⁵ Kahraman 2011, 42.

İKİNCİ BÖLÜM

2. EPHEOS KENTİ TANRI VE KÜLTLERİ

Kült (Latince *cultus, us, m.*), insanoğlunun tanrıya ve ilahi varlıklara, inancını ve bağlılığını göstermek amacıyla yaptığı, yerel özellikler taşıyan dini törenler olarak adlandırılmaktadır¹⁰⁶.

Çok tanrılı din inancının yaygın olduğu antikçağ toplumlarında farklı kült inanışlarının var olduğu bilinmektedir. Ephesos kentinde antikçağ kutsal yerlerinin bulunması, burada tanrı(ça)lara ait belli bir dinsel tapınımın ya da kültün gerçekleştirilmiş olduğunu göstermektedir. Bu yapılar büyük tapınaklar olmakla birlikte, küçük mabetler ve kült nişleri olarak da kendini gösterir. Nitekim evlerde, küçük kutsal yerlerde ve toplumsal olarak önemi var olan diğer binalarda tanrı(ça)lara tapınılmakta, onlar için dini törenler, bayramlar ve özel adak günleri düzenlenmekteydi. Ephesoslular diğer Hellenler gibi tanrı(ça)larını ölümsüzlük dışında insan gibi algılamışlar ve onlar için özel tapınaklar inşa ederek kült heykellerini yapmışlardır.

19. yüzyılın ikinci yarısında başlatılan ve günümüze kadar devam eden bilimsel kazılar sonucunda, Ephesos antik kentinde bazı tanrı(ça)lara ait tapınak veya kutsal alan gün ışığına çıkartılmıştır. Arkeolojik değerlendirmeler neticesinde, Ephesos'ta kutsal alanı bulunan Artemis ve Ana Tanrıça (Kybele ya da Meter)'nin yanı sıra, Roma İmparatorluk Dönemiyle birlikte Serapis, İsis ve Osiris gibi Mısır kökenli tanrı(ça)ların önem kazandığı görülmektedir. Bunun dışında, başta epigrafik ve nümizmatik belgeler olmak üzere somut kaynaklara dayanarak Demeter, Persephone (Kore), Hestia, Zeus, Apollon, Dionysos, Nemesis ve Tykhe gibi tanrı(ça)ların kentteki varlıkları tespit edilmiştir.

2.1. Artemis Kültü (Artemis Ephesia)

Antikçağ'da, Anadolu'da kültü bakımından önemli bir yer tutan Artemis, Ephesos şehrinin de baş tanrısıdır¹⁰⁷ ve burada Artemis *Ephesia* (Ἀρτεμὶς Ἐφεσσία) olarak tapınım görmektedir¹⁰⁸. Ancak tanrıçanın menşesinde çok eskiye dayanan Anadolu tanrıçasının özellikleri barınmaktadır¹⁰⁹. Zira Ionlar, Batı Anadolu kıyılarına geldiklerinde yerli halkların

¹⁰⁶ www.tdk.gov.tr (Erişim Tarihi: 18.01.2019)

¹⁰⁷ Çelgin 1986, 43.

¹⁰⁸ Merkelbach 1978, 3.

¹⁰⁹ Çelgin 1986, 43.

tanrı(ça)larıyla karşılaştılar. Tanrı(ça)lar arasında en öne çıkan ve bölgenin *pantheon*unda baskın pozisyona sahip olan ana tanrıçayı gördüler. Ana Tanrıça olarak tapınılan bu bereket tanrıçası, kendi inandıkları bakire Artemis’e benzememekteydi¹¹⁰. Oysaki Hellen mitolojisinde tanrıça Artemis, Zeus ve Leto’nun kızı, Apollon’un ikiz kardeşi olarak avcı bakire tanrıçadır¹¹¹. Ionlar bölgede kültü çok yaygın olan, tanrıların anası kabul edilen bu tanrıçanın birçok özelliklerini kendi tanrıçalarına benzeterek “*synkretizm*” yani bir “birleştirme” politikası izlemişler ve bu tanrıçaya Artemis ismini vererek Hellenleştirmişlerdir¹¹².

Artemis’e, geniş bir coğrafyada farklı dönemlerde farklı dillerde konuşan insanlar tarafından tapınıldığı bilinmekte ve bu sebeple de tanrıçanın birçok farklı isim aldığı görülmektedir. Anadolu ile yakın bağlantısı nedeniyle Artemis’in adı, Lydia ve Lykia tanrıalarının arasında yer almaktadır¹¹³. Lydia yazıtlarında “*Artimis (Ἀρτιμις)*”¹¹⁴ ve “*Artimu (Ἀρτιμυ)*”¹¹⁵, Lykia’da “*Ertemit (Ερτεμιτ)*” olarak görülmektedir¹¹⁶. Phrygia’da onun adı, aslanları hâkimiyetine almış arabasını çektiren “*Kybele (Κυβέλε)*”dir ve Kappadokya’da “*Ma*” olarak isimlendirilir¹¹⁷. Pamphylia bölgesinin en önemli kentlerinden biri olan Perge’de, tanrıçanın yerel ismi “*Wanassa Preiia*”dır¹¹⁸. Pylos’ta bulunmuş bir Linear B tabletinde bir kölenin sahibi olarak sözü edilen tanrıçaya, “*a-te-mi-to*” ve “*a-ti-mi-to*” şeklinde rastlanmaktadır¹¹⁹. Tanrıçaya Dor ve Aiol lehçelerinde “*Artamis*”, Ion ve Attik lehçelerinde “*Artemis*” denilmekteydi¹²⁰. Strabon’a göre ise tanrıça Artemis ismini insanlara “*artemeas*” yapmasından yani insanlara sağlık getirmesinden dolayı almıştır¹²¹. Görüldüğü üzere, Artemis’in bir Hellen tanrısı olarak menşei hakkında kesin olarak söylenecek deliller mevcut görünmemektedir¹²².

Bazı antik yazarlar, Ephesos Artemis kültünün kurucusu olarak Amazonlar’ı göstermişlerdir. Bu kadın savaşçılar, tanrıçanın ilk heykelini bir meşe ağacının dibine

¹¹⁰ Larson 2007, 109.

¹¹¹ Grimal 1997, 98.

¹¹² Çelgin 1986, 43; Scherrer 2000, 16; Akurgal 2003, 322.

¹¹³ Burkert 1985, 149.

¹¹⁴ Jones 1960, 246.

¹¹⁵ Hanfmann 1958, 65; Çelgin 1986, 5.

¹¹⁶ Bean 1998, 62; Çelgin 1986, 5.

¹¹⁷ Guthrie 1955, 99.

¹¹⁸ Jones 1976, 236; Kaygusuz 1980, 249.

¹¹⁹ Çelgin 1986, 5; Vernant 1991, 197.

¹²⁰ Çelgin 1986, 5; Umar 1993, 114

¹²¹ Strabon *XIV.1.6*.

¹²² Rose 1958, 114-115.

dikmişler ve zırhlarıyla etrafında dans etmişlerdi¹²³. Strabon’a göre, Ephesos kentinin bir bölümünü oluşturan “*Symrna*” veya “*Samorna*” bir Amazon’un ismini almış olmalıydı¹²⁴. Pausanias ise Artemis kültünün, Ionlar’ın Batı Anadolu kıyılarına gelmeden çok uzun zamandır bu topraklarda var olduğunu ve Ionlar’ın göçü sırasında bile hala Artemision civarında yaşayan bazı Amazonlar’ın varlığından söz etmektedir¹²⁵.

Amazonlar’ın, Artemision ile bağlantısı tasvirler aracılığıyla da kanıtlanmaktadır. Nitekim, Arkaik tapınağın *sima* frizi üzerinde bir Amazon betimlemesi görülmektedir. Bununla birlikte, MÖ 5. yüzyılın ünlü Hellen sanatçılarından, tapınak için bu savaşçı kadınların bronz heykellerini yapmak üzere rekabet ettikleri de bilinmektedir¹²⁶.

Kuşkusuz ki kentteki Artemis kültüne dair en büyük kanıt, Ephesos Artemis Tapınağı’dır¹²⁷. Antikçağın bu görkemli tapınağı Sidonlu şair Antipatros’un MÖ 2. yüzyıla ait şiirinde şu şekilde tasvir edilmektedir: “*Babil’in göğe doğru yükselen şehir duvarlarını gördüm, üzerinde atlı arabaların gittiği, Ben Alpheios’taki Zeus’u gördüm, Helios’un dev boyutlardaki heykelini ve Asma bahçelerini, Nil’deki piramitlerin görkemli yapılarını ve Mousolos’un kudretli anıtını da gördüm. Ama sonunda, ne zaman ki, O bulutlara doğru yükselen Artemis Tapınağı’nı gördüm; betim benim uçu. Ve dedim ki; Helios’un gözleri, yüksek Olympos’un dışında böyle karşılamaya değer başka bir şey gördü mü?*”¹²⁸ Ancak maalesef ki, antik dünyanın yedi harikasından biri olan Ephesos’taki Artemision’dan günümüze neredeyse hiçbir şey kalmamıştır¹²⁹.

Ephesos’ta tanrıça adına MÖ 8. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiş olan tapınak formu ilk yapı, daha sonraki büyük boyutlu Arkaik Dönem Tapınağı’nın avlusu içinde kalacak şekilde inşa edilmiştir. Bu tapınak; 4 x 8 sütunlu, 6.5 x 13.5 m ölçülerinde, *peripteros* (çevresi tek sıra sütunla çevrili) dikdörtgen planlı bir yapıdır. *Cella*sında ahşap Ksoanon formu tanrıçanın kült heykelinin durduğu, altı sütunun desteklediği küçük bir üst örtüsü vardır¹³⁰. Ancak bu *peripteros*, büyük bir olasılıkla buradaki en eski yapı değildir. *Peristasisi* çevreleyen sütunların, *cella* duvarlarından daha önceki yapı evresine ait oldukları

¹²³ Pausanias *IV.31.8*; Aygel 1959, 24; Çelgin 1985, 45; Larson 2007, 109; Muss 2008a, 25; Bammer 2008b, 123; Bammer & Muss 2009, 11.

¹²⁴ Strabon *XIV.1.4*.

¹²⁵ Pausanias *7.1.7*.

¹²⁶ Büyükkolancı, Zhuber ve Okrog 2008, 134-136; Bammer & Muss 2009, 12.

¹²⁷ Albayrak 2008, 96.

¹²⁸ Bernhard-Walcher 2008, 15-16.

¹²⁹ Kagan 1982, 346; Akurgal 2003, 326; Larson 2007, 108.

¹³⁰ Scherrer 2000, 46; Bammer 2008b, 113-114; Bammer & Muss 2009, 42.

anlaşılan bir tabakalaşma mevcuttur. Buradaki seramik sürekliliği de Mykenai dönemine kadar uzanmaktadır¹³¹.

MÖ 560 yılında mimarlar Samoslu Theodoros, Giritli Khersiphron ve oğlu Metagenes'in planlarına göre yapımına başlanan ve Kroisos Tapınağı olarak da bilinen Arkaik Dönem Artemis Tapınağı, dünyanın mermerden inşa edilen ilk anıtsal örneğini sergilemektedir¹³². Arkaik Tapınağın inşası için kullanılan mermerlerin çoğu Belevi yakınlarındaki taş ocağından getirtilmiştir¹³³. Doğu-batı yönünde inşa edilen, cephesi batıya bakan tapınağın ölçüleri 115 x 55 m'dir. Arkaik *dipteros* (çevresi çift sıra sütun ile çevrili) muhtemelen toplam 106 sütun ile çevrelenmekteydi. Bu mermer *dipteros*, dönemin mimarisinde öne çıkan bazı özelliklere sahipti. Bunlar, figürlerle bezemeli sütunları olan *columnae caelatae* ile yine figürlerle bezemeli çatı kornişleridir. Kabartmalı sütun tamburlarına ait ve dikdörtgen sütun kaidelerinden günümüze ulaşan parçalarda; Nikeler kurban hayvanlarına eşlik etmekte, kurban törenine doğru ilerleyen insan ve hayvanların yer aldığı dini alay betimlemeleri görülmektedir¹³⁴. Antik kaynaklara göre Kroisos Tapınağı, adını tarihe yazdırmak isteyen ve bir akıl hastası olan Herostratos tarafından, MÖ 356 yılında Büyük İskender'in doğduğu gece yakılmıştır¹³⁵.

MÖ 356 yılında yanan tapınağın yerine, zamanın stiline uygun olarak bir yenisi inşa edilmiştir. Bu Geç Klasik Dönem Tapınağı'nın (Dünya Harikası olan yapı) mimarları; Paionios, Demetrios ve Kheirokrates olarak bilinmektedir. Arkaik Dönem Tapınağı'nın kabartmalarla bezemeli sütunları da dâhil neredeyse tüm yapı öğeleri aynen kullanılmıştır. Alınlıktaki açık pencerelerde tanrıçanın "*epiphanie*¹³⁶" yapması amaçlanmıştır. Tamburlardan oluşan sütunların altındaki zengin bezemelerin (*columnae caelatae*) yapımında ise dönemin ünlü heykeltıraşları Lysippos, Leokhares ve Skopas çalışmıştır. MÖ 4. yüzyıl ortalarında yapımına başlanan bu tapınağın hiçbir zaman bitirilemediği, Hellenistik

¹³¹ Karwiese 1995a, 476; Scherrer 2000, 46.

¹³² Akurgal 1997, 332; Scherrer 2000, 50; Bammer 2008b, 124; Bammer & Muss 2009, 71.

¹³³ Bammer, Moens & Muss 2013, 100.

¹³⁴ Scherrer 2000, 50-51; Bammer 2008b, 124-125; Büyükkolancı, Zhuber ve Okrog 2008, 130; Sevin 2016, 114.

¹³⁵ Strabon *XIV.1.22*; Scherrer 2000, 51.

¹³⁶ Artemis *Ephesia*, ona tapanların kendisini görüp saygı göstermeleri için, kutsal bir pencerede görünen bir tanrıçaydı. Tanrıçanın *epiphanie* töreni; Anadolu, Suriye, Mezopotamya ve Mısır'da var olan, çok eskiye dayanan bir doğu geleneğidir. Artemis tapınaklarının alınlıklarında büyük pencereler yer alır ve böylece tapınakları ziyaret edenler aşağıdan tanrıçayı görebilirlerdi. Bkz., Clayton & Price 2000, 84-86.

ve Roma dönemleri boyunca hem inşa edildiği hem de kullanıldığı anlaşılmaktadır¹³⁷ (**Lev. 5, Res. 5 – 6**).

Ephesos Artemis Tapınağı'nın batı cephesinde, biri eski diğeri yeni *altara* ait üst üste yapılmış iki temel kalıntısı bulunmaktadır. Bunlardan ilki Kroisos Tapınağı'na aittir. Daha sonraki dönemde *altarın* çevresinde birçok su kanalı bulunmuştur. Muhtemelen Artemis onuruna gerçekleştirilen kurban ritüellerinin ardından temizlik için bu sudan faydalanılmaktaydı. *Altarın* çevresinde birçok kanalın bulunması, taban suyunun daha MÖ 4. yüzyılda yükselmiş olduğunu göstermektedir. Bu nedenle tüm Artemision ıslak ve bataklık durumundadır¹³⁸.

Ephesos kentine yakından bağlı olmakla beraber mekânsal açıdan ayrı olan Artemis Tapınağı, kültürel ve dini bir merkez olmasının yanı sıra, tekelinde bulunan bankacılık sayesinde büyük bir ekonomik role sahipti. Kutsal alan, kentin art bölgesindeki büyük arazilerin ve hammadde yataklarının da sahibiydi; ayrıca kıyı balıkçılığının denetimi, tapınak rahiplerinin görevleri arasındaydı¹³⁹. Bununla birlikte Hellenler'in Artemis *Ephesia*'ya şükranlarını sunmak üzere yıllık gelirlerinin onda birini tapınak için ayırdıkları da bilinmektedir¹⁴⁰.

Artemis *Ephesia*'nın kült heykeli, büyük bir olasılıkla MÖ 7. yüzyıldan itibaren kendi kutsal alanında, tapınağın daha sonra yapılan bütün yeni yapılarından etkilenmeden antikçağın sonuna kadar hep aynı yerde varlığını sürdürmüştü¹⁴¹. Tanrıçanın ilk kült imajı hakkında çok az bilgi olmasına karşılık, ilk heykelin asma kütüğünden yapıldığı, heykeltıraşın adının Pandemius (ya da Bandeminos) olduğu ve bu ağaç heykelin daha uzun süre dayanması için vücuduna delikler açılarak nart yağı akıtıldığı bilinmektedir. Ephesoslular'a göre Tanrıça Artemis'in bu ilk ilkel tasviri gökten inmişti¹⁴². Arkaik Tapınağın inşasıyla da birlikte, yeni bir kült heykelinin yapıldığı düşünülmektedir. Görünüş olarak bu heykel frontal duruşlu, ayakları birleşik ve sıkı bir giysinin içindedir. Kollar dirseklerden bükülü, ileriye doğru uzanmış ve başında "*polos*" denilen yüksek bir başlık taşımaktadır. Muhtemelen gerçek insan boyutlarından daha küçük olan tanrıçanın bu temel ahşap tasviri; süslü bir elbise giymiş, başından bir perde veya örtü sarkıtılmış ve çeşitli

¹³⁷ Scherrer 2000, 51-52; Bammer 2008b, 125-126; Bammer & Muss 2009, 72-74.

¹³⁸ Scherrer 2000, 51-52; Akurgal 2003, 330; Larson 2007, 109; Albayrak 2008, 97.

¹³⁹ Ladstätter 2012b, 19.

¹⁴⁰ Price 1999, 2.

¹⁴¹ Fleischer 2008, 47.

¹⁴² Aygel 1959, 26; Texier 2002, 161.

objelerle de süslenmiştir. Artemis'in başından sarkıtılan bu perde, ancak özel günlerde dini ritüelin devam ettiği sürede açılır ve tanrıçanın yüzü halka sergilenirdi¹⁴³.

Artemis *Ephesia*'nın çok sayıdaki taş kopyalarından bazıları, kule biçimli başlık şeklinde oluşturulmuş bir *polos* taşımaktadır. Bu örneklerde Artemis, Ephesos şehrinin insanları tarafından, şehrin koruyucu tanrıçası olarak gösterilmiştir¹⁴⁴. Nitekim Hellen Artemisi'nde de görülen "Şehirlerin Koruyucu Tanrıçası", Artemis *Ephesia*'da da bulunmaktadır¹⁴⁵. Hatta Herodotos, Kroisos tarafından saldırıya uğrayan Ephesoslular'ın, Artemis Tapınağı ile kentlerini gergin bir iple bağladıklarını ve bu şekilde kutsal alanla fiziksel temas halinde kalarak tanrıçanın kentlerini korumasını amaçladıklarını anlatmaktadır¹⁴⁶.

Tanrıça Artemis, Roma Dönemi Ephesos'un da kent görünümünde hâkim bir konuma sahipti. Tanrıçanın onurlandırma ve mezar anıtlarının iki yanına sıralandığı tören alayı yolunun güzergâhı, kent merkezinden geçmekteydi. Tanrıçanın kült heykelinin kopyaları da *Prytaneion*'a (Belediye Sarayı) dikilmişti ve bu kült heykeli kopyalarında adak ve kurban sunumu gerçekleştirildi¹⁴⁷. Büyük olasılıkla, *Prytaneion*'da, ön avlu ve ön galeride duran Artemis'in dört adet kült heykeli, Artemis *Ephesia*'nın kent içindeki iktidar talebinin de bir göstergesiydi¹⁴⁸.

Nitekim Ephesos'ta bulunan Artemis *Ephesia* kült heykelinin üç Roma kopyası, kentin yönetsel merkezindeki *Prytaneion*'dan çıkartılmıştır. Büyük Artemis, Güzel Artemis ve Küçük Artemis olarak isimlendirilen bu üç heykel, İzmir Selçuk Müzesi'nde sergilenmektedir¹⁴⁹ (**Lev. 6, Res. 7 – 8**), (**Lev. 7, Res. 9 – 10**). Artemis *Ephesia* bu heykellerde; cepheden ve simetrik, bacakları kapalı, kendisine hareket olanağı sağlamayan vücutuna tamamen oturtulmuş dar ve kılıfı andıran bir elbise içindedir. Her üç heykelin de dirsekleri kırık, kol ve elleri, doğanın zenginliklerini insanlara sunuyormuşçasına öne doğru uzanmış ve açıktır. Başları ise öne doğru yöneltilmiştir. Vücudunun büyük bir kısmı kostüm

¹⁴³ Texier 2002, 161; Larson 2007, 109.

¹⁴⁴ Morris 2008, 69.

¹⁴⁵ Bazı efsanelere göre Artemis'in Ephesos şehrini kurduğu ve bu yüzden de Arkhegetis (şehrin kurucusu) epithetini taşıdığı kabul edilir. Tanrıçanın şehri koruyucu özelliği, Ephesos'un kapısına yerleştirilen bir heykeli ile gösterilirdi. Böylece Artemis, bir şehir tanrıçası olarak şehri korur, ticari ve politik antlaşmaları yönetirdi. Bkz., Çelgin 1986, 44.

¹⁴⁶ Herodotos I.26.

¹⁴⁷ Ladstätter 2012b, 19-20.

¹⁴⁸ Steskal & Ladstätter 2009, 134.

¹⁴⁹ Scherrer 2000, 86, 210.

öğeleri, bezemeleri ve takıları tarafından örtülüdür. Belin üst kısmına, hafif sarkık ve düzenli bir şekilde sıralanmış ovallerden oluşan çıkıntılar yerleştirilmiştir. Bu betimleme şekli tanrıçanın “göğüsleri” olarak yorumlanarak, Artemis’in analık ve bereket tanrıçalığını göstermektedir¹⁵⁰. Ancak G. Seiterle’nin geniş bir yayılım alanı bulan teorisine göre; bu keselerin, hadım ve kurban edilmiş boğaların hayâları -boğa testisleri- olarak yorumlamasıdır. Bu konuyla ilgili bir başka görüş, bu keseleri tarih öncesine ait bir göğüs zırhıyla ilişkili olarak görendir¹⁵¹. F. Işık’a göre ise Artemis *Ephesia*’nın göğsünden sarkan bu keseler boğa hayâları olduğu gibi, O’nun Dağ Tanrıçalığı’nın bir simgesi olduğudur¹⁵². Görüldüğü üzere, günümüzde bu keselerin tam olarak neyi temsil ettiği konusunda herhangi bir fikir birliği bulunmamaktadır.

Artemis *Ephesia*’nın kült heykeli, zengin ayrıntılarla bezeli, yüksek *polosu* ve görkemli takılarıyla gösterilmektedir. Girlandın üst kısmına yerleştirilen Zafer Tanrıçası Nike’yi andıran iki ya da dört kanatlı kadın tasvirlerinden Ephesos’un simgesi olan arılara; düzgün sıralar halinde yerleştirilmiş insan ve hayvan motiflerinden burçlar kuşağına kadar çok çeşitli tasvirler sergilemektedir. Ayrıca aslan, boğa, koç, keçi, geyik gibi hayvanların yanı sıra grifon ve sphenks gibi mitolojik yaratıklar da betimlenmektedir. Tanrıçanın iki yanında yer alan geyikler ile kollarındaki hayvanlar, O’nun doğa ile ilişkisini ortaya koymaktadır. Artemis’in vahşi hayvanlarla olan betimi, eski çağlara dayanan ünlü Girit mühürlerinde ve bazı anıtlarda görülmektedir. Nitekim Homeros¹⁵³ Artemis’ten, “*Yabani Hayvanların Tanrıçası*” (πότνια θηρῶν) olarak bahsetmektedir. Ionlar’ın Ephesos’ta, Anadolu’da çağlar boyu izlenebilen ve doğanın hâkimi olarak hayvanların eşlik ettiği ana tanrıçayı simgeleyen “πότνια θηρῶν” (*Potnia Theron - Vahşi Hayvanların Efendisi*) *epithetini*, Artemis *Ephesia* için de uyarlamış olmaları muhtemeldir¹⁵⁴.

Ephesos antik kentinde, Tanrıça Artemis’in Anadolulu özelliklerini yansıtan imgeleri dışında tamamıyla Hellen özelliği gösteren kült heykeli de bulunmuştur. İmparatorluk Dönemi Ephesos’ta, aristokratlara ait olan ve Yamaç Evler olarak isimlendirilen 4 numaralı konut biriminin 7 numaralı mekânında, bir niş önünde bulunmuş olan Artemis heykeli

¹⁵⁰ Artemis *Ephesia*’nın analık vasfının öne çıkması ve göğüslerinin çokluğundan dolayı Artemis Polymastos (Çok Göğüslü Artemis) ismi verilmiştir. Böylece tanrıçanın bolluğu ve bereketi temsil ettiğine ve bu özelliğinin bir sonucu olarak da bütün tabiata hükmettiğine inanılırdı. Bkz., Çelgin 1986, 44.

¹⁵¹ Larson 2007, 110; Fleischer 2008, 45, 50-51; Morris 2008, 70-71; Frayer-Griggs 2013, 467.

¹⁵² Işık 2015, 317.

¹⁵³ Homeros *Iliada* XXI.470.

¹⁵⁴ Albayrak 2008, 98-99; Muss 2008d, 672; Albayrak 2012, 9. Ayrıca Artemis *Ephesia* kült heykelinin ayrıntıları için bkz., Fleischer 2008, 45-61.

“hareketli” yapısıyla dikkat çekmektedir. 1.15 m yüksekliğinde, mermerden yapılmış, genç ve zarif, giydiği uçuşan kısa tunik *khiton* ve elinde tuttuğu *himation* ile tamamıyla Hellen özelliği sergilemektedir¹⁵⁵ (**Lev. 8, Res. 11**). Tanrıçanın Anadolu görsel dünyasının dışında olan bu heykelin yapılma nedeni, muhtemelen, İmparatorluk Dönemi Ephesos halkının Hellenler’in kültlerine duydukları saygı ve hayranlık olmalıdır.

Ephesos Artemis’i Hellen etkisiyle bir Ay Tanrıçası olarak da kabul edilmektedir. Örneğin, Ephesos’ta bulunan bir adak listesinde, “*Artemis Lampadephoros - Ἀρτεμις Λαμπαδηφόρος*” (meşale taşıyan Artemis) ismi geçmekte ve Ephesos sikkeleri üzerinde Ay Tanrıçası ile ilgili *atribüleri* görülmektedir. Ayrıca, kimi zaman bir deniz tanrıçası kimi zaman da atların efendisi olarak temsil edilen tanrıçanın rahipler heyetine, *Naubatountes* (gemiye binenler) adı verilmiştir¹⁵⁶.

Artemis Ephesia, adından söz ettiren yüzlerce yazıtta; kurucu, kurtarıcı, komutan, yol gösterici, yenilmez, güçlü, öğüt veren, inandıran, duaları dinleyen, kabul eden, özgür, yasa koyucu, kraliçe, büyük, görkemli, ışık saçan, yazgıyı yöneten, dokunulmaz, her yerde ve her zaman hazır gibi sıfatları ile de betimlenmektedir¹⁵⁷. Bununla birlikte, Artemision’da bulunan ve tanrıçadan “sütana ve insan soyunun devam ettiricisi” olarak söz eden bir yazıtta; Artemis’in çocukların, hamilelerin ve doğumun koruyucusu olma özelliklerini barındırarak, *Kourotrophos* (Κουροτρόφος) olduğu vurgulanmaktadır. Nitekim Ephesos’ta, Artemis’in bu yönünü yansıtan bir grup adak heykelcikleri bulunmuştur¹⁵⁸.

Ephesoslular, Artemis’in Ephesos yakınındaki Kenkhrios Irmağı kıyısındaki Ortygia korusunda doğduğuna inanarak tanrıçayı sahiplenmişlerdir¹⁵⁹. Nitekim Hellen mitolojisinde, Artemis ile Apollon’un farklı yerlerde dünyaya geldiği, Artemis’in Ortygia’da, Apollon’un ise Hellas’a daha yakın bir ada olan kayalıklarla dolu Delos’ta doğduğu anlatılır. Artemis’in doğum yeri olarak Ortygia’nın gösterilmesi, tanrıçanın Anadolu kökeni ile bağlantısını ortaya çıkarmasından dolayı önemlidir¹⁶⁰. Ayrıca Ephesos Ayasuluk’taki tepenin, Strabon’un bahsettiği “*Solmissus*” olabileceği ve burada *kuretarlar*’ın toplanarak, kulakları

¹⁵⁵ Ladstätter 2012b, 150-151.

¹⁵⁶ Çelgin 1986, 44-45.

¹⁵⁷ Güney 2003, 56.

¹⁵⁸ Tetragonos Agora’nın altında, Lysimakhos öncesi Smyrna Köyü’ndeki bir kuyudan ele geçirilmiş, MÖ 4. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilen terrakotta figürindir. Kourotrophos epitheti taşıyan tanrıçalar, doğumlarda kadınların koruyucuları olmalarının yanı sıra aynı zamanda çocuklarında koruyucuları ve doyurucularıdır. Bkz. Soykal Alanyalı 2016, 4-5.

¹⁵⁹ Çelgin 1986, 47.

¹⁶⁰ Strabon *XIV.1.20*; Kenkhrios ırmağı Kırkınca (köyün bugünkü adı Şirince’dir) köyünün suyu olup, Ortigia da, “Bıldırcın Adası” anlamına gelmektedir. Bkz., Erhat 2017, 58.

sağır edercesine el çırparak, Tanrıça Artemis'in doğumunu Tanrıça Hera'dan saklamayı başardıkları yer olduğu düşünülmüştür¹⁶¹.

Ephesos'ta, Artemis onuruna festivaller düzenlenmekte ve *prokonsül*ün onayladığı bir yasayla kabul edilen bu festivallerin yapıldığı günler tatil ilan edilmekteydi¹⁶². *Artemision* adı verilen ayda kutlanan festivaller süresince kentlerarası barış hâkim olurdu. Festivale kent vatandaşlarının yanı sıra yabancılar ve köleler de katılabilirdi. Artemis onuruna yapılan bu ritüellerde; *prosesyon* (kutsal alay), kurban töreni ve danslar gerçekleştirilirdi¹⁶³. Artemis *Ephesia* onuruna düzenlenen bu tören ve şenlikler genellikle *stadium*da yapılırdı¹⁶⁴.

Artemis onuruna düzenlenen bu törenler, kentin ileri gelenlerinin yaptığı bağış çerçevesinde tanrıçaya ithaf edilen kült heykelinin, tören alayı eşliğinde taşınmalarını öngörüyordu. Bu kült imgeleri, tanrıçayı çeşitli sıfatlarıyla temsil etmekteydi. Erkek geyikleriyle tasvir edilen altın Artemis, *prosesyondaki* diğer bütün heykellerin önderi konumundaydı. Yürüyüşe katılan 14-16 yaşlarındaki kız ve erkekler, Artemis'in koruması altındaydılar. Kızların liderinde güzellik ön plandaydı ve aralarındaki lider kız, Artemis gibi özel olarak geyik derisinden dikilen bir kıyafet ile giydirilmekteydi. Çünkü lider kızın bizzat Artemis'i temsil ettiğine inanılıyordu. Heykeller aynı zamanda ırmakta yıkanarak arındırılmış bir şekilde bakire kızlar tarafından taşınıyordu. Kült heykeli ve eşyalarının taşındığı bu ritüel, Artemis tapınağından başlanarak tören yolundan Magnesia Kapısı'na, oradan da tiyatroya getirildi. Bunu oyun ve eğlenceler takip eder sonrasında ise kült imgeleri tapınağa geri getirilirdi. Böylece Artemis kült heykeli, tapınak ile şehir arasında dolaştırılırdı¹⁶⁵.

Artemis onuruna düzenlenen bu törenler, Ephesos Tiyatro sahnesinin doğu duvarı üzerinde yer alan yazıtlar aracılığıyla da kanıtlanmaktadır. Bu yazıtlarda, C. Vibius Salutaris adındaki tanınmış bir kişi tarafından, Artemis Tapınağı'na konması için Artemis'e adanan, birkaç altın ve gümüş heykelin söz edildiği bir dizi karar yer almaktadır. Bu yazıtları ortaya çıkaran J. Wood, duvar üzerindeki yazıtı kitabında şöyle anlatmaktadır: “Tanrıça'nın doğum günü olan 25 Mayıs günü, Tiyatro'da şölen toplantısı yapılmakta ve bu idoller, rahipler tarafından törenle tiyatroya taşınmaktaydı. Rahiplere eşlik eden görevliler

¹⁶¹ Wood 2014, 241.

¹⁶² Oliver 1954, 164-165.

¹⁶³ Eren 2003, 21.

¹⁶⁴ Karwiese 1999, 610.

¹⁶⁵ Çelgin 1986, 47; Eren 2003, 21; Albayrak 2008, 101.

ve korumacılar, yurttaşlık haklarını elde etmiş olan genç öğrenciler ya da kentin genç erkek yurttaşlarıyla *Magnesia Kapısı*’nda buluşmakta ve orada bu gençler törene katılarak idolleri *Tiyatro*’ya taşıırken yardımcı oluyorlarmış, *Toplantı* sonrasında bu idoller yine aynı tören düzeniyle *Efebilerin* (genç erkek öğrencilerin) eşliğinde *Koressos Kapısı*’na kadar getirilmekte ve oradan *Tapınağa* taşınmaktaymış¹⁶⁶. ”

Artemis için yapılan diğer bir etkinlik “*Daitis*” ismini taşımaktaydı. Tanrıçanın kült heykeli belirlenmiş bir günde tapınak dışına çıkartılır ve *prosesyon* eşliğinde deniz kıyısına taşınan kült heykeli, denizde yıkanır. Kült imgesinin denize indirilerek yıkıldığı, kereviz yatağına yatırılarak tuzun ikram edildiği bu ritüel, topluca yemek yenilerek son bulurdu¹⁶⁷. Bununla birlikte, her yıl yapılan *Ortygia* adı verilen kült törenlerinde, Artemis ile Apollon’un doğumları canlandırılmakta ve bu etkinlik Ephesos’taki kültürel yıllık akış içerisinde sabit bir nokta oluşturmaktaydı¹⁶⁸. Artemis onuruna düzenlenen bu törenlerin haricinde; atlı oyunlar, sahne oyunları, müzikal oyunlar ve spor gibi çeşitli alanlarda yarışmalar düzenlenmekteydi. Yarışmaların ardından libasyon ve tütsüleme şeklinde olan kansız kurban törenleri gerçekleştirilirdi¹⁶⁹.

Ephesos Artemis kültüründe dini tören ve hizmetler, çeşitli memleketlerden gelen, her biri belli bir işle görevli, rahip ve rahibeler tarafından yapılırdı. Karmaşık, farklı sınıflardan oluşan bu organizasyonun, giderleri karşılamak için zengin bir hazinesi ve dengeli bir bütçesi vardı. Orijinali Pers kökenli bir kelime olan “*Megalobyzo* (veya *Megabyzo*)” adlı heyet, başrahibin nezareti altındaydı ve hadım rahiplerden meydana geliyordu. Kültün rahibeleri; eski, yeni (acemi) ve ücretli olarak sınıflandırılmıştı¹⁷⁰. Ayrıca rahibeler, tüm canlıların kurtarıcısı olarak anlam yüklenen ve tanrıçanın simgelerinden biri olan arıdan dolayı, “*μέλισσαι*” (*Melissalar – arılar*) olarak tanımlanmıştı¹⁷¹. Görevli rahip ve rahibeler, dünyadan elini eteğini çekmiş kişilerdi. Tanrıça onuruna şenlikler düzenlemek, dini yemekleri organize etmek ve kurban ritüelleri gerçekleştirmek gibi görevleri vardı. Kültün diğer önemli görevlileri arasında, tapınağın idari ve mali işlerini yönetenler ile tapınağı koruma işini üstlenen memurlar yer alırdı. Ayrıca, kâhinler, flüt çalanlar, akrobatlar ve kült

¹⁶⁶ Wood 2014, 100.

¹⁶⁷ Larson 2007, 111.

¹⁶⁸ Steskal & Ladstätter 2009, 133.

¹⁶⁹ Kurban törenlerinde daha eskiden hayvanların ve hatta insanların kurban edildiği bilinmektedir. Bkz., Çelgin 1986, 47.

¹⁷⁰ Çelgin 1986, 46-47.

¹⁷¹ Frayer-Griggs 2013, 468. Arının tüm canlıların kurtarıcısı olarak görünmesi, Anadolu Hitit Telepinus mitosuna dayanmaktadır. Anadolulu Ana Tanrıçanın mirası olan arılar, Artemis *Ephesia*’nın da kutsal hayvanıdır. Bkz., Işık 2015, 324.

heykelini giydirmek ve süslemekle görevli kişiler de bulunurdu. Tapınak için çalışan rahip ve rahibeler, yaşlandıklarında bir emeklilik ödeneği alır ve bazı ayrıcalıklardan da faydalanırlardı¹⁷².

Ephesos Prion Dağı doğu eteklerindeki Damianus Stoa alanında, kaçak kazı sonucunda tespit edilen bir lahit, kurtarma kazısıyla günışığına çıkartılmıştır. MS 3. yüzyıla tarihlenen bu lahidin üç yüzünde ve kapağındaki yazıtlar, kentteki Artemis kültünü göz önüne sermektedir¹⁷³ (**Lev. 9, Res. 12**). Lahidin ana yüzünde, işlenmemiş gırlanların üzerinde, Hilaros adında bir kişi kendisini mezar sahibi olarak tanımlar ve Artemis'in fülütçüsü olan karısı Severa'yı buraya defnettiğini bildirir. Bu yazının devamını, mezarın haksız kullanımı durumundaki alışlagelmiş ceza hükümleri izler. Lahidin dar kenarında, mezarın bakımını üstlenen altı dernekten bahsedilir. Bunlar arasında Museion hekimleri olan "*Artemisiastai*" (şimdiye kadar bilinmeyen büyük olasılıkla Artemis *Mysterien* kültünün düzenleyicileri), kurban törenlerinde görev alan fülütçüler ve tanrıçanın yakarıcıları "*ololyktriai*" yer alır¹⁷⁴. Lahidin diğer yüzünde ise 15 satırlık bir bağış yazısı ile belki sonraki kullanımına ait lahidin diğer bakım kuralları anlatılır. Kapakta ise kendisini Ephesoslu olarak nitelendiren Aurelios Metrodoros ismi geçer¹⁷⁵. Ayrıca lahidin içinden çıkartılan, Artemis'in simgeleri olan arı ve dişi geyikten oluşan kabartma şeklindeki iki altın levhacık, Ephesos Artemis kültünün işaretlerini yansıtır¹⁷⁶.

Ephesos Artemis kültüne doğrudan veri sunan bir diğer önemli kaynak da sikkelerdir. Ephesos kent sikkelerinde, genellikle ön yüzde dönemin imparatorları ya da imparatoriçeleri yer alırken arka yüzde Artemis *Ephesia*'nın kült heykeli betimlenmektedir. Bu betimlemelerde tanrıça bazen tek başına, bazen de bir tapınak kesitinde, tapınağın iç kısmında, kapıdan görünecek şekilde gösterilmektedir (**Lev. 9, Res. 13**). Bununla birlikte kült heykeli etrafında tanrıçanın isminin yazıldığı lejantlar da yer almaktadır¹⁷⁷.

Literatürde "*tesserae*" genel olarak; köylü parası, değeri düşük sikke, bilet ya da jeton olarak tanımlanmaktadır. Ephesos'ta da *tessera*ların kullanım alanı geniştir. Genel olarak jeton, bilet, sikke ya da açılış için verilen bir ödül olarak kullanılmıştır. *Tesserae*, tıpkı

¹⁷² Texier 2012, 161; Artemis kültüne hizmet eden personelin idari yapısı hakkında bkz., Çelgin 1986, 45-47.

¹⁷³ Topal 2015, 349.

¹⁷⁴ Ladstätter 2015, 605.

¹⁷⁵ Topal 2015, 349.

¹⁷⁶ Ladstätter 2015, 605.

¹⁷⁷ BMC, Ionia, Ephesos, no: 55, 56, 78, 86-117, 118-120, 143, 144, 158, 166, 173, 175, 179-181, 191, 195, 196, 207-208, 221-222, 224, 227-228, 229-230, 233-234, 235, 236, 241, 244, 247, 250, 258, 261, 263-264, 269, 275, 283, 292, 305, 307, 320, 327, 344, 345, 385-386, 390-393, 395-398, 414, 416.

sikkeler gibi görünmekte ancak genellikle tek yüzü darp edilmektedir. *Tesserae* üzerinde sıklıkla betimlenen ksoanon formlu Artemis kült heykeli, koleksiyondaki en önemli seriyi oluşturmaktadır. Bu betimlemelerde Artemis tıpkı “Büyük Artemis” ile “Küçük Artemis” benzerindedir. Artemis betimli *tesserae*, tanrıça onuruna düzenlenen *Artemisia* ya da *Ephesia* oyunlarıyla bağlantılı olarak basılan ve bu oyunlara giriş bileti niteliğinde kullanıldığı düşünülen grup dâhilinde değerlendirilmektedir¹⁷⁸.

Ephesos Artemis kültü, Küçük Asya’nın tamamına yayılmış ve Phokaialılar tarafından Gallia’daki Massalia’ya (Marsilya) kadar götürülmüştür¹⁷⁹. Ksenophon da Ephesos Artemis kültünü Olympia yakınlarındaki Skillous’a yerleştirdiğini anlatmaktadır¹⁸⁰. Böylece Ephesos Artemis kültü, daha başka birçok bölgede yayıldıktan sonra en son Roma’ya kadar ulaşmıştır¹⁸¹.

2.2. Ana Tanrıça Kültü (Kybele ya da Meter)

Ana tanrıça Kybele tapınımı, Anadolu’nun hemen her yöresine yayılmış olmakla birlikte, tanrıçanın ana vatanı Phrygia¹⁸² ve Lydia olarak gösterilmektedir¹⁸³. Buradan büyük bir kitle edinerek geniş bir alana ulaşmış; Avrupa, Batı Asya ve Kuzey Afrika’daki Akdeniz Kültür Havzası’nı kaplamıştır. Kültünün uzun ömürlü olması ve tanrıça onuruna yapılan binlerce sunu örneği, ona derin bir saygı duyulduğunu göstermektedir¹⁸⁴.

Ana Tanrıça adı, Kültepe tabletlerinde “*Kubaba*”, Lydia’da “*Kybebe*”, Phrygia’da “*Kybele*” olarak geçer. Hitit kaynaklarındaysa “*Hepat*” olarak adlandırılırdı¹⁸⁵. Hellen edebiyatında tanrıça genellikle Phrygce sıfattan alınan bir Hellen adı olan “*Kybele*” adıyla anılır ve ona adanmış yazıtlarda tanrıçaya kült unvanıyla, “*Μήτηρ (Meter)*”, “Ana” olarak seslenilirdi. Bununla birlikte, “Meter” unvanı bazen tek başına bazen de “*Μήτηρ θεων*

¹⁷⁸ Gülbay ve Kireç 2008, 13-35.

¹⁷⁹ Larson 2007, 112.

¹⁸⁰ Ksenophon, Boiotia seferi için Asya’dan ayrılacağı sırada Ephesoslu Artemis’in payını, Artemis Tapınağı görevlisi Megabyzos’a emanet ettiğini belirtir. Sonrasında, bu kutsal parayla Olympia yakınlarındaki Skillous’ta Artemis için bir altar ve bir tapınak yaptırdığını, bu tapınağın Ephesos’takinin bir minyatürü olduğunu, tapınağa tanrıçanın servi ağacından yapılmış küçük boyuttaki kült heykelini yerleştirdiğini ve tanrıça onuruna bir şenlik düzenleyerek Ephesos Artemis kültünü Skillous’a yerleştirdiğini anlatır. Bkz., Ksenophon, *An.* 5.3.5-13.

¹⁸¹ Çelgin 1986, 47.

¹⁸² Roller 2018, 50.

¹⁸³ Çapar 1978a, 197.

¹⁸⁴ Roller 2013, 20; Roller 2018, 50.

¹⁸⁵ Erhat 2017, 184.

(*Meter Theon*)”, “Tanrıların Anası” kimliğiyle görülürdü¹⁸⁶. Romalılar ise “*Μαγνα Ματηρ* (*Magna Mater - Büyük Ana*)” olarak adlandırdıkları tanrıçaya, analık vasfının yalnız insanda bulunmayan, doğal ve evrensel bir ilke olarak yaşattığı nitelikler yüklemişlerdi¹⁸⁷.

Kybele adının anlamı üzerine fikir yürüten Strabon, Hellenistik ve Roma döneminin önemli tapınım merkezi olan Pessinus kenti hakkında yorum yaparken, tanrıçanın “*Kybele*” ismini Kybelon Dağı’ndan aldığını söylemektedir¹⁸⁸. Ayrıca, Kybele adının belli bir dağ ifade ettiğini belirterek, Phrygia halkının tanrıçaya; Idaia, Dindymene, Sipylene, Pessinuntis, Kybele ve Kybebe’den oluşan, yer adlarından türemiş, çeşitli sıfatlarla adlandırdıklarını da anlatmaktadır. Buna göre Strabon’un anlatımından sezilen, Kybele sözcüğünün belli bir yer adı ya da bir dağ adının olabileceğidir¹⁸⁹.

Doğayı tüm canlılığı ve verimliliğiyle simgeleyen bu tanrıça, evrensel bir nitelik taşıyarak toprak ve bereketin kaynağı olarak görülürdü¹⁹⁰. Uygarlığın etkeni olarak daha sonraki dönemlerde Kybele tasvirleri, başında kule biçimli bir taçla gösterilirdi. Bu nedenle ona “*mater turrigera* ya da *mater turrita* (kuleli ya da kule taşıyan ana)” denirdi. Bu kuleler sayılarına göre tanrıçanın koruyuculuğu altında bulunan kenti ya da kentleri temsil ederdi¹⁹¹. Ayrıca diğer büyük tanrıçalar gibi ölümün bekçisi ve vahşi yaşamın tanrıçası olarak kabul edilirdi¹⁹². Bu özelliği nedeniyle, vahşi doğanın simgesi olan yırtıcı hayvanların koruyucusu olarak görülürdü¹⁹³. Ona, yabani doğaları onun karakterine uygun olan yabani hayvanlar eşlik ederdi. Tanrıça açık havayı sevmekte ve kentlerden uzak durmaktaydı¹⁹⁴. Yüksek dağ tepeleri ve karanlık orman köşeleri onun özel tutkusuydu. Vahşi hayvanların, özellikle de aslanların hâkimiydi. Bu öz karakteri ile el değmemiş vahşi doğanın da temsilcisiydi. Bu inanç doğrultusunda tanrıça ile ilgili dinsel törenler; vahşi doğada, ormanlık ve kayalık alanlarındaki açık hava tapınaklarında gerçekleştirildi¹⁹⁵. Böylece dağların ve doğanın

¹⁸⁶ Roller 2013, 145-146.

¹⁸⁷ Erhat 2017, 184.

¹⁸⁸ Strabon *XII.5.3*.

¹⁸⁹ Aydın 2015, 13.

¹⁹⁰ Erhat 2017, 184.

¹⁹¹ Bayladı 2007, 26.

¹⁹² Baring & Cashford 1993, 393.

¹⁹³ Bayladı 2007, 24, 26.

¹⁹⁴ Roller 2013, 146.

¹⁹⁵ Çapar 1978b, 177-178.

tanrıçası olan Kybele, aynı zamanda Batı Anadolu'daki Ida Dağı'nın hanımı olarak da görülürdü¹⁹⁶.

Kybele kutsal alanları genellikle açık arazide ve dağlarda, kayalıklara yapılmıştır. Phrygialılar'ın MÖ 8. - 6. yüzyıllarda dağlarda, tepelerde ve kayalar içine oyulmuş nişler içinde, bir kadın heykeline Kybele adı altında taptıkları, sayısız açık hava tapınakları bilinmektedir. Böylece Phryglerden önce Anadolu'da yaşayan Hititler'in de Kybele'yi tanımış olmaları, muhtemel bir olasılık olarak görülmektedir¹⁹⁷.

Ephesos antik kentinde Ana Tanrıça tapımı, Prion Dağı'nın kuzey yamacındaki Meter Kaya Kutsal Alanı'nda yer almaktadır¹⁹⁸ (**Lev. 10, Res. 14**). Buradaki nişler, adak stelleri ve yazıtlar alanın Kybele/Meter kültü için kullanıldığını göstermektedir¹⁹⁹. Prion Dağı'nın eteğinde yer alan bu kutsal alan; dağın yamacına oyulmuş, bazıları boş olan, bazılarının içinde doğal kayadan yontulmuş tanrıça betimlemeleri ile hala duran nişlerden oluşmaktadır²⁰⁰. Bulunan nişlerden bazıları, tipolojik özelliklerine göre gruplandırılabilir ve kapalı kült yerleri olarak yorumlanabilmektedir²⁰¹. F. Naumann, Ephesos'taki bu kutsal alanın buluntularından yola çıkarak, Geç Klasik Dönem'de kullanılmaya başlandığını belirtmektedir²⁰².

Nişlerin bazılarında bulunan yazıtlarda tanrıçaya *Μήτηρ Ορείη* (Meter Oreie), *Μήτηρ Πατρώη* (Meter Patroie) ve *Μήτηρ Φρυγίη* (Meter Phrygie) olarak rastlanılmaktadır. Bu durum Ephesoslular'a göre tanrıçanın “Dağ Ana”, “Atalar'ın Tanrıçası” ve “Phrygialı” olduğunu göstermektedir²⁰³. Ayrıca kutsal alandaki kapının birinde, tanrıça tıpkı Phrygia Aslankaya'daki gibi, bir kapı açılmışçasına en kutsal odada, tahtında oturur şekilde tasvir edilmiştir. Bu durum, Ana Tanrıça özündeki Phrygia - Ephesos ilişkisini göstermektedir. Ana Tanrıça'nın “Dağ Ana” vasfıyla kapılar önünde betimlenmesi, O'nun kaya içinde olduğu varsayılan evinin, yani tapınağının kapılarından görünmesi “*epiphanie*” amaçlıdır²⁰⁴.

¹⁹⁶ Baring & Cashford 1993, 393.

¹⁹⁷ Kinal 1981, 236.

¹⁹⁸ Karwise 1995a, 479.

¹⁹⁹ Naumann 1983, 214-216.

²⁰⁰ Roller 2013, 237.

²⁰¹ Krinzing 2002, 130.

²⁰² Naumann 1983, 216.

²⁰³ Roller 2013, 237.

²⁰⁴ Işık 2015, 317-318.

Ephesos Meter Kutsal Alanı'nın en üst terasında, mümkün olduğunca doğal halde bırakılmış olan terasta, toplam 14 adet Meter adak rölyefleri bulunmuştur. Kabartmaların çoğu *naiskos* biçimli olup alt kısımlarında geçme çıkıntılar vardır. Kabartmalarda ayakta veya tahta oturan, *tympanon* (tef) ve *phialeli* Tanrıça Meter tasvirleri görülmektedir. Bu kabartmaların birinde, tanrıçayı iki yandan, biri yaşlı sakallı tanrının (Zeus) ve *khlamysli* genç bir tanrının (Hermes?) eşliğindeki aslanlar çevirmektedir. Yazıtlarda da pek çok kez "Meter"e değinilmekte ve birer kez tanrıçanın "Phrygie" lakabı ile refakatçısı "Tiripates"ın adı geçmektedir²⁰⁵. Bununla birlikte, rölyeflerin bulunduğu bu alanda, *terracotta* Kybele figürinleri, küçük bir sikke gömüsü ve özellikle küçük kâselerden ve testilerden oluşan kült kapları tespit edilmiştir. Meter Kutsal Alanı'nın en üst terasındaki bu kült bütünü, tarihsel olarak MÖ 4. yüzyılın sonundan 3. yüzyılın içlerine kadar yayıldığını göstermektedir²⁰⁶.

Ephesos Kutsal Alanı'nda bulunan küçük adak kabartmalarından bir kısmı, ayakta duran tanrıçayı yanında arka ayakları üzerine çökmüş bir ya da iki aslanla birlikte göstermektedir. Bazı örneklerde tanrıçanın sağında genç bir erkek, bazılarında ise sağında genç, solunda yaşlı bir erkek yer almaktadır (**Lev. 10, Res. 15**). Kutsal alanın yakınında, bir kaya sunağında bulunan *Zeus Patroios*'a adanmış bir yazıt, yaşlı tanrının Zeus olduğunu gösterirken, diğer yazıtların Hermes'e ve *Apollon Patroios*'a adanmış olması, genç tanrının kimliğini net olarak saptamayı engellemiştir. Ancak söz konusu kabartmaların birinde, genç tanrının yassı şapkası (*petasos*) ve ayakkabılarıyla tasvir edilmesi, onun, MÖ 5. yüzyıldan beri Meter'in Hellen dünyasındaki değişmez yoldaşı Hermes olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Hellenistik Dönem'de de Meter'i yanında tanrılarla gösteren kabartmalar, Hellen ve Anadolu kült adetlerinin kaynaşmasına ilişkin önemli veriler sağlamaktadır. Hellen dünyasında Hermes, gizem kültüne girenlere yol gösteren bir tanrıydı. Bu açıdan onun gûnahtan arınma konusunda Meter'le yakın bir ilişkisinin olduğu bilinmektedir²⁰⁷.

MÖ 6. yüzyılın sonlarına doğru Ana Tanrıça'nın *atribüleri* arasına giren "*tympanon* (tef)" tanrıçanın betimlemelerinde sıklıkla görülmektedir²⁰⁸. Kaynaklar da tanrıçanın törenlerinde kullanılan *tympanon* (tef), *kymbalon* (zil), *krotola* (çalpara), *aulos* (kaval), tiz sesli Phryg flütü ve boynuzu gibi aletlerden ve gürültülü ayinlerden bahsetmektedir. Tanrıçanın *mysterleri* coşkulu ve tahrik edici müziğin etkisiyle vahşi, uğultulu, çılgın ve

²⁰⁵ Koder & Ladstätter 2011, 279-280.

²⁰⁶ Ladstätter 2012a, 80.

²⁰⁷ Roller 2013, 237-238.

²⁰⁸ Özmen 2016, 390.

şiddetli dönüş hareketleri içeren dini bir dans yaparlardı. Bu dansın ve müziğin sarhoşluğuyla kendilerinden geçerler ve acılara karşı duyarsız bir halde ya kollarını keserler ya da cinsel organlarını hadım ederlerdi²⁰⁹. Ephesos adak kabartmalarında tanrıçanın elinde betimlenen *tympanon*ların, Ana Tanrıça ayinlerinde kullanılan müzik aleti oldukları düşünülebilir.

Ephesos Artemis Tapınağı'nda yüzyılı aşkın süredir devam eden kazıların buluntuları arasında yer alan; şahin ve aslan figürleri, fildişi figürinlerin rahibe olarak yorumlanması ve olası ritüel kaplarının rahip ile rahibelerle birlikte betimlenmesi, Artemis öncesine ait, aynı alanda kullanılan, primitif bir tanrıça kültürünün varlığını düşündürmektedir. Ancak, bu tanrıçanın kimliği üzerindeki tartışmalar süregelmektedir²¹⁰. MÖ 7. yüzyılda, birden fazla tanrıçaya tapınıldığını gösteren bu farklı kültürlerden birinin Meter olduğu, bir yüzyıl sonra da Artemis kültürünün kapsamına girerek, bir geçiş sürecinin yaşandığı düşünülmektedir. A. Bammer ve Rein, Artemision'dan gelen buluntular ışığında Artemis öncülü olan tanrıçalardan birinin Meter olduğu konusunda hemfikirdirler. Ancak L. Roller, Artemision'da tapınılan en eski tanrıçaların kimliğine ilişkin hiçbir kanıt bulunmadığını, Ephesos'taki Meter kültürünün Artemision alanında değil, Prion Dağı'nda olduğunu belirtmektedir²¹¹.

Konuya farklı açılardan bakan bazı araştırmacılar; Ephesos'ta, Hellenleşme sürecinde tanrıça Artemis'in egemenliği tanındıktan sonra, yerli halkın, devam eden inanç sistemi içinde kalan Meter kültürünü, Artemision'dan alıp farklı bir yere taşıdıklarını ileri sürmektedirler. Bu görüşün yanı sıra, Meter inancının erken zamanlardan itibaren, Artemis Kutsal Alanı'ndaki primitif tanrıça kültüründen bağımsız olarak, Ephesos'ta, farklı bir alanda tapınım gördüğü yönünde öneriler de bulunmaktadır²¹².

Ana Tanrıça kültüründe “*Magabyzos*” olarak isimlendirilen hadım rahiplerin varlığını Strabon'dan öğrenmekteyiz²¹³. Bu kişiler, birer dilenci gibi çevrede dolaşarak kült için sadaka toplayan Meter rahipleridirler²¹⁴. G. Çelgin, Artemis Tapınağı'nın hadım rahipler heyetine de “*Megalobyzo*i” denildiğini ve bunların Ephesos'taki Ana Tanrıça rahiplerinin

²⁰⁹ Meriç 2007, 76.

²¹⁰ Muss 2008d, 669-675.

²¹¹ Roller 2013, 153, dipnot: 36.

²¹² Bozkurt 2009, 224-225.

²¹³ Strabon *XIV.1.23*.

²¹⁴ Tanrıçanın rahiplerinin hadım ve kadınsı oldukları özellikle vurgulanmaktadır. Bu rahipler, ayinler sırasında saçlarını çılgınca savurarak çılgık atarlar ve müzik aletleri çalarlardı. Bkz., Meriç 2007, 76

birer kalıntısı olma ihtimalini vurgulamaktadır²¹⁵. Nitekim Artemision kazılarında gün ışığına çıkartılan, fildişi hadım rahip ve rahibeler ile altın elektron tanrıça veya rahibelerden oluşan sunular, Artemis Kutsal Alanı'nın karakteristik adaklarını oluştururlar. Bunlar arasında hadım rahibi simgeleyen ve “*Megabyzos*” olarak da adlandırılan fildişi figürin, Ephesos'taki Ana Tanrıça kültü açısından önem taşımaktadır²¹⁶ (Lev. 11, Res. 16).

Ana Tanrıçanın erken dönemlerden itibaren görülen vahşi hayvanlarla olan kompozisyonu, daha sonraki devirlerin betimlemelerinde de sıklıkla kullanılmıştır. Bu betimleme şekli; bir çift vahşi hayvanla, bunların arasında duran bir kadından (*Potnia*) oluşmaktadır. Bu kompozisyon, Anadolu'da en erken dönemlerden itibaren görülen “*πότνια θηρῶν*” (*Potnia Theron - Vahşi Hayvanların Efendisi*) motifidir. Tanrıçanın yanında yer alan hayvanlar genellikle aslan ya da panterdir, ama kuş, geyik ya da grifon gibi fantastik hayvanlar da olabilir. Hellen dünyasının da severek uyguladığı bu motifte, tanrıçanın kimliği belirsizdir. Bu durumda tanrıça ile ilişkilendirilen Meter, Artemis ve Hera da dâhil, bazı Hellen tanrıçalarıyla özdeşleştirilmiştir²¹⁷.

Hayvanların Hâkimi ile ilişkilendirilen, Artemis kutsal alanı buluntuları arasında yer alan bir figür, *khiton* giyimlidir ve ayaklarıyla, panter başının dışarıya doğru uzandığı bir kaidenin üzerinde durmaktadır. Benzer bir sahne, diğer iki buluntuda da görülmektedir. Bunların ilkinde, küçük bir plaka üzerinde, tanrıça iki yanında aslanlarla betimlenirken, diğerinde fildişi küçük bir plaka üzerinde hayvanları kuyruğundan tutan kanatlı tanrıça yer almaktadır. Ephesos'ta, tanrıça ile hayvan bağlantısını sergileyen bu buluntular, hayvanlar tarafından refakat edilen “*Potnia Theron*” şemasını düşündürmektedir²¹⁸. Ayrıca Ana Tanrıça simgelerinden biri olan, hem üç boyutlu hem de broş formundaki birçok şahin betimi özellikle karakteristiktir²¹⁹. Bunun dışında, altın *aplikeler* ikonografik ifadeler taşımaktadır. Potnia Theron ile ilişkili, antropomorfik grifon ve sphenks figürlü *aplikeler* ile boğa, aslan, arı ve şahin figürlü zoomorfik *aplikeler*, Ana Tanrıça ile ilişkili olarak varsayılabilir²²⁰. Nitekim Artemis Ephesia'nın da bir özelliği olarak kabul edilen, vahşi

²¹⁵ Çelgin 1986, 46.

²¹⁶ Bammer & Muss 2009, 90-91.

²¹⁷ Roller 2013, 162.

²¹⁸ Muss 2008b, 219; Bammer & Muss 2009, 91.

²¹⁹ Bammer & Muss 2009, 94.

²²⁰ Pülz 2001, 221.

doğanın ve vahşi hayvanların egemeni işlevi, her ikisi için de ortaktır. Yani burada Ana Tanrıça ve Artemis için bir karakter benzeşmesi (*synkretizm*) söz konusudur²²¹.

Ana Tanrıça'nın Anadolu'da sahip olduğu özel konumun, Ionlar tarafından da onaylanıp tekrar kullanılması, yerli halk ile göçmenlerin etkileşimini ifade etmektedir. Tartışmalı bir konu olmasına rağmen, Artemision'da öncelikle yerel bir Ana Tanrıça, ardından da Phrygialı Ana Tanrıça'nın varlığı kabul edilir. Böylece İonialı göçmenler, Ephesos'a geldiklerinde burada buldukları Ana Tanrıça ile ilişkili olan yerel kültü, Artemis olarak yüceltmışlerdir²²².

Sonuç olarak, Ephesos'taki Ana Tanrıça (Meter) kültü Artemis kültünü yerinden etmemiş, Ephesos Artemis'i kadar ön plana çıkmamış, değerli adak sunuları edinmemiş ve onuruna hiçbir zaman büyük bir tapınak inşa edilmemiştir. Ancak Ephesos'taki Meter kültü, Ephesoslular'ın yaşamının önemli bir parçası olmaya devam etmiştir²²³.

2.3. Mısır Kökenli Tanrılar Kültü

İonia ile Mısır'ın eskiye dayanan kesintisiz ilişkileri söz konusudur. I. Psammetikos'un (MÖ 664 – 610) Mısır'da yabancılara gösterdiği toleranslı yaklaşımı sayesinde İonia'dan gelen askerler ve tüccarlar, MÖ 7. yüzyıldan itibaren, özellikle Naukratis'e yerleşmeye başlamıştır. Bu durum iki toplum arasındaki kültürel alışverişi de canlandırmıştır. I. Ptolemaioslar'ın Dönemi'nde ise Anadolu'nun batı kıyısındaki çeşitli kentler ele geçirilmiş, birçok İonia kenti Mısır egemenliğine girmiştir. Böylece İonia'da Mısır tanrı(ça)larının kültü de yayılmaya başlamıştır²²⁴.

İonia'nın en önemli kentlerinden biri olan Ephesos'taki Mısır kültünün varlığı ise, Artemision'dan gelen malzemeler ışığında MÖ 7. yüzyıla kadar dayandırılmaktadır²²⁵. D. G. Hogarth tarafından gerçekleştirilen kazılarda, Artemis Tapınağı'nın Arkaik evresine (MÖ 650 – 600) ait adak eserlerin bulunduğu çukurlardan; altın, gümüş, tunç, kemik, fayans ve fildişinden yapılan birçok eser günışığına çıkartılmıştır. Bu eserler arasında yer alan, altından yapılmış kanatları açık uçar gibi görünen atmaca/şahin betimli applike, Mısır kültü açısından önemli sayılmaktadır. Mısır inanışına göre atmaca, insan bedenindeki büyüü yok

²²¹ Çapar 1978a, 196.

²²² Bozkurt 2009, 228.

²²³ Roller 2013, 237.

²²⁴ Ünlüoğlu 2002, 30.

²²⁵ Walters 1995, 283.

etmektedir. Bu sebeple de büyü etkisine girmek istemeyen insanlar boyunlarında atmaca figürü taşımaktadırlar²²⁶. Ayrıca, Artemision buluntuları arasında yer alan, Mısır tanrıları Bastet ve Hathor'un simgelerini taşıyan tanrıça tasvirli küçük bir kutuya ait olan kemik bir levhacık da bulunmuştur²²⁷. Dolayısıyla D. G. Hogarth, bu eserlerin Mısır kökenli olabileceğini belirtirken, Y. Meriçboyu ise, bunların Mısır etkili Fenike işi olduğunu söylemektedir²²⁸. Zira bu eserler Ephesos'ta, Mısır kültürünün uygulanmasından ziyade Mısır sanatının etkilerini de göstermektedir²²⁹.

Ephesos Agora'nın güney köşesinden, MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen lahitler çıkartılmıştır. Bu lahitlerin birinde Mısır cam kabı, bir diğerinde ise *terracotta* oturan Harpokrates figürünü bulunmuştur. Bu eserlerin bulunması Ephesos'taki Mısır kültürünün varlığına yönelik işaret olabilmektedir²³⁰.

Ephesos'ta, Mısır tanrı(ça)ları kültüne dair asıl veriler ise, Hellenistik Dönem'den Geç Roma Dönemi'ne kadar görülmektedir. Kentteki ilk Mısır izleri, Ptolemaios Philadelphos'un, buraya Mısırlı bir vali yerleştirmesiyle aynı döneme denk gelmektedir. Ephesos bir ara Seleukos Krallığı'nın egemenliğine girmişse de, Euergetes tarafından tekrar geri alınmıştır. Bununla birlikte MÖ 3. yüzyılın sonlarına kadar, Ptolemaioslar'ın başlıca askeri üstlerinden biri olarak kalmıştır²³¹. Ancak, Mısır kültürlerinin yayılımı ile Mısır'ın politik yayılımı aynı zamana denk gelse de arasındaki ilişki tartışmalıdır. Zira Ephesos'ta, Ptolemaioslar'ın Mısır kültürünü yaydığına yönelik kesin bir kanıt rastlanmamaktadır²³².

Mısır kültürlerinin Ege'deki yayılımı, genellikle MÖ 3. yüzyıla temellendirilmektedir. Bu dönemde, Ephesos ile Mısır arasında görülen siyasi, ticari ve askeri ilişkiler, Mısır tanrı(ça)larının kültürünü de beraberinde getirmiştir. Bu kült, Anadolu'nun diğer kentlerinde olduğu gibi Ephesos'ta da yayılmaya başlamıştır²³³. Ephesos'ta Mısır kültürünün varlığına dair en erken veri, MÖ 3. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmektedir. Bu dinsel kanıt, tapınağı paylaşan tanrılara, “*İsis, Serapis ve Anubis'e (σύνναοί θεοί - Synnaoi Theoi'a)*” adanmış yazıttır. Yazıtın geri kalan kısmı ise “*bir emre göre*” şeklinde

²²⁶ Özkan 2007, 98.

²²⁷ Scherrer 2000, 212.

²²⁸ Özkan 2007, 98.

²²⁹ Burkert 1992, 53-54.

²³⁰ Harpokrates, büyü tanrıçası İsis'in oğlu, çocuk Horus'tur. Horus, zehirli hayvanlara karşı insanları koruyan bir tanrıdır. Bkz., Özkan 2007, 103.

²³¹ Ünlüoğlu 2002, 36.

²³² Magie 1953, 170-171.

²³³ Walters 1995, 284, 286.

tamamlanmaktadır²³⁴. Nitekim Mısır tanrı(ça)ları İsis ve Serapis'in ortak noktalarından biri emirdir. Kişiye, bir adağının yapılması tanrı(ça)lar tarafından rüyasında emredilir. Bu durum rüyanın kült içindeki yerini de göstermektedir²³⁵. Mısır tanrı(ça)larına adanan yazıtların tipik bir özelliğini yansıtan bu örnek, Ephesos'ta bu üç tanrının birlikte tapınım gördüğü kutsal bir alanın varlığını düşündürmektedir²³⁶. Ancak bugüne kadar gerçekleştirilen kazı çalışmalarında, Mısırlı tanrı(ça)ların bu erken kutsal yapısına dair herhangi bir veriye rastlanmamıştır.

Ephesos'taki Mısır tanrı(ça)larına ilişkin diğer bir önemli kanıt da, MÖ 1. yüzyıla tarihlendirilen ve sonradan Celsus Kütüphanesi'nin döşeme taşı olarak kullanılan beyaz mermer *ortostat* kaplamasıdır. Bu döşeme üzerinde yer alan yazıtta, “*Σαραπίδι αναθηκεν – Sarapis için adanmıştır*” ibaresi bulunmaktadır²³⁷.

Mısır kültüründe su çok önemli bir yere sahiptir. Herodotos, Mısırlılar için temizliğin çok önemli olduğunu ve Mısırlı rahiplerin gece ve gündüz, ikişer kez olmak üzere günde dört defa yıkanarak arındıklarını anlatmaktadır²³⁸. Nitekim Ephesos'ta, Tetragonos Agora'nın kazıları sırasında bulunan bir su saati ve iki yazıt parçası, Hellenistik Dönem'deki Mısır kült etkinliğinin kanıtları olarak gösterilmektedir²³⁹. Yazıtlardan ilki Sarapis ve İsis için hazırlanmış beyaz mermer üzerinde bulunmaktadır. Burada, “*Σαραπίδι Ισιδι Φιλιστιών Αρτεμιδώρου ανετηκε – Sarapis ve İsis için Artemidoros'un oğlu Philistion tarafından adanmıştır*” şeklinde yazmaktadır. İkincisi ise Ptolemaios yönetimi zamanına tarihlendirilen bina parçasına ait bir yazıttır. Burada, tanrının buyruğuyla bir *hieron*, *naos* ve *temonos*'un yapımından bahsedilir. Burada da görülen “*καταπροσταγμα - bir emre göre*” ve “*του Θεου προσταξαντος – tanrı tarafından emredilmesi*” ifadesi, İsis ve Serapis için yapılan adakların ortak özelliğini yansıtmaktadır²⁴⁰.

²³⁴ Vidman 1969, no:296; Koester 1998, 128.

²³⁵ Mısır tanrıları İsis ve Serapis'in gizemlerine girmek, kişinin kendi isteğine ya da başrahibe bağlı bir olay değildir. Tanrılar, kendisinin uygun bulduğu bir zamanda kabul edeceği kişinin rüyasına girerek bu onayı kendi istekleriyle verirler. Bkz., Dürüşken 2000, 139.

²³⁶ Magie 1953, 173; Koester 1998, 128.

²³⁷ Vidman 1969, no: 298.

²³⁸ Mısırlı rahipler günasırı kendilerini kazıyarak bit, pire gibi böceklerin oluşmasını önlerlerdi. Giyim için sadece ketenden bir kıyafet, ayaklarına ise papirüs sandaletler giyerlerdi. Sabahları iki kez soğuk suyla, akşamları da iki kez yıkanarak arınırlardı ve böylece hiçbir maddiyat beklemeden, uzun saatler süren dinsel törenler gerçekleştirirlerdi. Bkz., Herodotos II.37.

²³⁹ Walters 1995, 287; Koester 1998, 128.

²⁴⁰ Vidman 1969, no: 297.

Kuşkusuz Ephesos'taki Mısır tanrı ve kültlerinin varlığını, Mısırlı tanrı(ça)lar için adandığı düşünülen kutsal alanlar oluşturmaktadır. Yapılan kazılarda Devlet Agorası olarak bilinen Yukarı Agora'nın batı kısmında, 6 x 10 sütunlu, *peripteros* planlı, 28 x 15 m boyutlarında, küçük bir tapınak çıkartılmıştır. MÖ 1. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlendirilen bu tapınağın, yapı çukurlarında ele geçen az sayıdaki Mısır kökenli buluntuya dayanarak İsis Tapınağı adı verilmiştir²⁴¹. Erken yayınlar, tapınağın İsis'e ya da birkaç Mısır tanrı(ça)larına birden adanmış olabileceğini belirtirler. Normal koşullarda kent için çok önemli bir konumda yer alan bu tapınağın, Mısır tanrı(ça)larına adanmışlığı beklenemezdi. Ancak Geç Roma Cumhuriyeti'ndeki Ephesos'un kendine özgü durumu, Mısır tanrı(ça)larına adanmış bir tapınağın burada var olabileceği yönünde mantıklı bir görüş sunmaktadır. Bilindiği gibi, Marcus Antonius ve Mısır kraliçesi Cleopatra, MÖ 33/32 yılının kışını Ephesos'ta geçirmişler ve Octavianus'a karşı burada bir muhalefet merkezi kurmuşlardır. Bu bağlamda Ephesos'ta, Cleopatra'nın onuruna, kendi dini işaretlerini bırakan bir İsis Tapınağı'nın kurulması mantıklı bir çıkarım gibi gözükmektedir²⁴². Alzinger de İsis Tapınağı olarak tanımlanan bu yapının, Marcus Antonius ve Cleopatra onuruna inşa edildiğini düşünmektedir²⁴³. Geç Antik Dönem'de tümüyle tahrip edilen tapınağın malzemeleri ise, kentin başka yerlerindeki yapı faaliyetlerinde kullanılmış olmalıdır²⁴⁴.

Tapınağın olduğu yerde bir *altar* kalıntısına rastlanılmamış, ancak tapınakla aynı seviyede ve aynı eksende olan ve tapınağın 12.5 m önüne yerleştirilmiş bir su teknesi bulunmuştur. Bu havuz, tapınağa ait gibi görünse de daha geç bir tarihte, MS 2. yüzyıl sonunda ya da 3. yüzyılda eklenmiştir. Muhtemelen bu havuz, kutsal alana girmeden önce arınma ritüeli için kullanılmaktaydı. Ancak R. A. Wild, bu yapının form olarak Mısır tanrı(ça)larının tapınağında bulunan su yapısıyla herhangi bir benzerlik göstermediğini ve bu tapınağın kuzeybatısında yer alan su kuyusunun arınmayla ilişkili olabileceğini düşünmektedir²⁴⁵.

Tapınağın Mısır tanrı(ça)larına adanmışlığı konusunda da birtakım problemler bulunmaktadır. İlk olarak buradan çıkartılan küçük bir heykele ait olan Amon-Re kafası, Mısır kökenli *terracotta* bir figürin ile küçük bronz bir çan (muhtemelen *sistrum*), buranın

²⁴¹ Scherrer 2000, 80.

²⁴² Friesen 2001, 100.

²⁴³ Koester 1998, 130.

²⁴⁴ Scherrer 2000, 80.

²⁴⁵ Wild 1981, 132, 174.

Mısır kültleriyle ilişkili bir yer olduğunu düşündürmektedir²⁴⁶. Ancak her anlamda suyla ilişkisi olduğu bilinen Mısır tanrıları kültürünün, kentin bu konumunda yer alması pek muhtemel gibi görünmemektedir²⁴⁷. Bununla birlikte, tapınağın yakınındaki bir hendekten, büyük ihtimalle Antonius’a ait olduğu düşünülen bir portre başı çıkartılmıştır. Antonius’un kendisini Dionysos’la özdeşleştirme gözü önüne alındığında, tapınağın Dionysos onuruna dikildiği de düşünülmüştür. Ancak bu yaklaşım da eleştirilmiş ve bu portrenin tapınakla bağlantılı olduğunu gösteren hiçbir kanıta rastlanılmamıştır²⁴⁸. İsis veya Dionysos Tapınağı olarak algılanan bu yapının, daha sonra tanrısal Caesar ve Dea Roma onuruna yapıldığı düşünülmüş, ancak sonrasında Augustus Tapınağı olduğu belirtilmiştir²⁴⁹.

Ephesos antik kentinde Mısır kültürüyle ilişkilendirilen bir diğer yapı, Tetragonos Agora’nın batısında yer alan ve MS 2. yüzyıla tarihlendirilen tapınaktır. Anıtsal bir merdivenle ulaşılan, 12 m yüksekliğinde ana giriş kapısına sahip olan tapınak, 29 x 37 m boyutlarında *prostylos* tipindedir. Sekiz sütunu bulanan *portikosu*, iki kademeye bölünmüş bir merdiven üzerinde yükselmektedir²⁵⁰. Korinth sütun başlıklarına sahip olan ön cephenin *monolitik* sütunları toplam 14 m yüksekliğinde olup, üzerlerine toplam 750 ton ağırlığındaki arşitrav, friz ve *tympaenum* binmekteydi. Alınlığın ise, neredeyse bütün blokları korunmuş ve böylece tapınağın üç görünme penceresine (tanrının insanlara görünmesi – *epiphany*) sahip olduğu kesinleşmiştir²⁵¹. Ayrıca, yapıdaki en önemli özelliklerden biri de su sistemidir. *Naosun* güney ucundaki derin niş haricinde, batı ve doğu duvarlarında altı küçük niş bulunmaktadır. Su nişlere borular vasıtasıyla taşınmakta, dikdörtgen formundaki küçük su haznelerine boşaltılmaktaydı. Bulunan nişler ile su hazneleri, tapınağın suyla ilgili bir kültü adanmış olabileceğini düşündürmektedir²⁵².

Tapınağın hangi tanrı(ça) yada tanrı(ça)lar için yapıldığı kesinlik kazanmamıştır. İlk olarak suyla olan ilişkiden dolayı *Nymphaion* olarak düşünülmüş, sonrasında ise Claudius Tapınağı adı verilmiştir²⁵³. Ancak, tapınağın ön cephesi önünde Mısır granitinden yapılmış heykel parçaları yanında, Mısır kült ritüellerini işaret eden bir yazıt ile Serapis dinine girmiş

²⁴⁶ Özkan 2002, 35-36.

²⁴⁷ Koester 1998, 130.

²⁴⁸ Özkan 2002, 36.

²⁴⁹ Alzinger 1972-1975, 229-300; Scherrer 2000, 80; Friesen 2001, 100; Burrell 2004, 59.

²⁵⁰ Scherrer 2000, 148.

²⁵¹ 2013 yılı kazı çalışmaları sonunda, 272 adet mimari elemanın dokümantasyonu yapılmıştır. Bkz., Ladstätter 2015, 607.

²⁵² Ünlüoğlu 2002, 38.

²⁵³ Scherrer 2000, 150. Price, bu yapının mimarisinin ikinci yüzyıla ait olmasından dolayı bu tapınağın, Claudius’a ithaf edilemeyeceğini düşünmektedir. Bkz., Price 2004, 417.

olanlara sunulan diğerk bir yazıtın bulunması, anıtsal ölçüleriyle göze çarpan bu yapının bir Serapis Tapınağı olabileceğini düşündürmüştür²⁵⁴. Tapınağın kime adandığı konusu hala tartışılrsa da, bu kültte çok su kullanılması, burasının şifa getiren bir tanrı için yapıldığını düşündürmektedir. Nitekim 1926 yılında Keil ilk kez, buranın Serapis’e adanmış bir tapınak olduğunu belirtilerek, “*Serapeion*” adını vermiştir²⁵⁵. Ephesos’taki *Serapeion* olarak adlandırılan bu yapı, Anadolu’daki en iyi korunmuş tapınaklardan biridir. Yapı parçalarının boyutları nedeniyle Küçük Asya için alışılmışın dışında, mimarlık tarihi açısından çok önemli anıtsal bir yapıdır (**Lev. 12, Res. 17 – 18**). *Serapeion* Tapınağı, Geç Antik Dönem’de kiliseye dönüştürülmüş ve defin alanı olarak kullanılmıştır²⁵⁶.

Geç Antik Dönem sürecinde Ephesos’ta, geleneksel Hellen tanrılarının yerini giderek artan oranda sağlık ve misteri tanrıları almaya başlamıştır. Bu tanrılar arasında yer alan, sonsuz hayat ve ölümden sonra yeniden dirilme gibi inançlarla Serapis, İsis ve Osiris gibi Mısırlı tanrılar büyük rağbet görmüşlerdir. Pek çok dinsel unsuru içinde eriterek birleştiren Mısır kökenli bu inanç anlayışı, özellikle Roma İmparatorluk Dönemi Ephesos’un geniş halk kitlesi tarafından iyice benimsenmiştir²⁵⁷.

Ephesos Yamaç Evler’den çıkarılan Mısır kökenli eserler, Ephesos’taki Mısır tanrıları kültürünün yansımaları olarak değerlendirilir. Bu eserlerden biri, 2 numaralı konut biriminde bulunan 35 cm yüksekliğindeki bronzdan Mısırlı rahip heykelciğidir (**Lev. 13, Res. 19**). Rahip mantosunun kuşağı üzerinde yer alan yazıt sayesinde, MÖ 610 - 595’e tarihlenmektedir²⁵⁸. Yazıtın devamından ise, “*Seligen’in oğlu, Amon rahibi*” olduğu anlaşılmaktadır. Arkaik Dönem’in tüm özelliklerini yansıtan dazlak kafalı bu bronz heykelcik, omzundan aşağı merasim giysisi üzerine panter derisi atmıştır. Romalı aristokratların evinde, bu kadar erken tarihli bir eserin yer alması başta şaşırtıcı gibi gözükmekteyse de, bu durum, Romalı bir antika meraklısının Mısır’a ait bir heykelciğe duyduğu ilgi neticesinde, onu evinde bulundurmasıyla açıklanmaktadır²⁵⁹. Yine aynı yerde ele geçen İsis Panthea, Serapis ve Athena’nın heykelcikleri, bir bronz tütsü sunağı ile

²⁵⁴ Akurgal 2003, 339; Price 2004, 416-417. Serapis onuruna yapılan kurbanlardan bahseden ve Caracalla’ya bir ithafı içeren sütun kaidesi üzerinde yer alan bu yazıt için bkz. Vidman 1969, no: 303. Caracalla, Serapis kültürünün en ateşli müritlerinden biri olarak kült törenlerine katılır, resmi kült görevlisi olarak hizmet ederdi. Roma’da, tanrı Serapis onuruna bir tapınak dahi inşa ettirmiştir. O’nun döneminde, Mısır tanrıları kültürü en parlak çağını yaşamıştır. Bkz., Walters 1995, 292.

²⁵⁵ Keil 1947, 183.

²⁵⁶ Ladstätter 2015, 607-608.

²⁵⁷ Ladstätter 2012b, 186-187.

²⁵⁸ Ladstätter 2012b, 151.

²⁵⁹ Atalay 1987, 117-118.

beraber bir grup oluşturmaktadırlar. Böylece bu tanrılar grubunun ev kültüyle ilgili olduğu düşünülmektedir²⁶⁰. 10 cm yüksekliğinde bronz Serapis heykelciği, tahta oturur pozisyonundadır ve sol elinde bir asa tutmaktadır. 14.6 cm yüksekliğinde bronz İsis heykelciği ise, “*Panthea*” formundadır (**Lev. 14, Res. 20**). Tanrıça İsis *Panthea*, çeşitli tanrıların *atribüleri* ile betimlenmiştir. Başındaki yüksek *polos* formundaki *İsiyak basileionu*, ışın demeti ve kuşlarla bezelidir. Sol omuzunda Artemis’in sadağı, göğsünde ise Athena’nın *aegisi* vardır. Arkasında Nike’nin kanatları, elinde ise Fortuna’nın *cornucopiası* bulunmaktadır²⁶¹.

Yamaç Evler’de bulunan diğer Serapis betimlemeli eserler, MS 2. yüzyıla tarihlendirilen pişmiş toprak kandil ayaklarıdır (**Lev. 14, Res. 21**). Kandiller, aslan pençesi biçimindeki ayaklar üzerinde durmaktadırlar. Bununla birlikte Ephesos Tiyatrosu’nda ele geçen mermer Serapis heykeli, sakallı ve tahtında oturmaktadır. Başında bir *modius* taşımakta, yukarıya kaldırmış olduğu sol eli bir asa tutarken, aşağıya sarkıtmış olduğu sağ eli ile yanındaki Kerberos’u okşamaktadır. Diğer bir buluntu olan pişmiş toprak Serapis büstü de *modius* taşımakta ve *modiusun* ön tarafında başak figürleri yer almaktadır. Her iki eser de, MS 2. yüzyılda yapılmış Roma İmparatorluk Dönemi eserleridir. Ephesos antik kentinde Mısır tanrıları betimlemelerinin bu denli çok bulunmuş olması, Mısırlı tanrılar kültürünün kentte iyice benimsenmiş olmasının açık bir kanıtıdır²⁶².

Antik Dönem’de sihirin, büyünün, *demonların* ve hayaletlerin etkisi de çok büyüktü. Bu bağlamda Yamaç Ev 2’den ele geçen horoz başlı, yılan ayaklı, elinde kırbaç ve kalkan tutan Mısırlı *demon* Abraksas ayrıca önemlidir. Mısırlı Abraksas, MS 2. yüzyıldan itibaren tanrısal güç, güneş yılının, sonsuzluğun ve ebediyetin efendisi olarak tapınım görmüştür²⁶³.

MS 2. yüzyıl, Ephesos’taki Mısır kültü açısından çok önemli bir dönem olarak kabul edilmektedir²⁶⁴. Kentte bulunan Mısır tanrıları için adanmış yazıtlar, genellikle bu döneme tarihlendirilmektedir. D. Magie, bu yazıtları MS 2. yüzyıl ile 3. yüzyılın başına tarihlendirmektedir²⁶⁵. Bu yazıtlardan ilki, İsis ve Serapis’e yapılmış adaktır. Burada, Mısır

²⁶⁰ Ladstätter 2012b, 186.

²⁶¹ Atalay 1987, 117-119.

²⁶² Anabolu 1995, 6-7.

²⁶³ Ladstätter 2012b, 187.

²⁶⁴ Şen 1996, 13.

²⁶⁵ Magie 1953, 172-174.

tanrılarına *patera* ve *libasyon* kapları²⁶⁶ (*σπονδειον* – *spandeion*) gibi kült objelerinin sunulduğu ile bununla görevli bir rahip ve *ναυβατειν* ile görevli iki Ephesosludan bahsedilir²⁶⁷. Bu yazıt, Eretria’da yıllık denizcilik festivali olan Navigium İsidis’i kutlayan *ναυαβατουντες*leri çağrıştırmaktadır. Kesin bir biçimde yalnızca liman kentlerinde kutlandığı bilinen bu denizcilik bayramının, büyük bir liman kenti olan Ephesos’ta da kutlandığını görmek şaşırtıcı değildir²⁶⁸.

Ephesos’ta liman alanında bulunan ve Mısır tanrılarında yalnızca İsis’in adının geçtiği diğer bir yazıt, Artemis *Ephesia* ile birlikte, dönemin imparatoru Antoninus Pius’a ve balıkçılık için geçiş parası alan, “kentteki gümrük yöneticilerine (*τελωνίων*)” yapılmış bir ithafı içermektedir²⁶⁹. R. E. Witt, Artemis ile İsis arasındaki ortaklığı vurgulayarak, bu iki tanrıçanın sıklıkla aynı tapınağı paylaştığını belirtmektedir²⁷⁰. Ayrıca, Tanrıça İsis’in himayesindeki bu tahsildarların, büyük olasılıkla, kült merkezi olarak da işlev gören bir meslek odalarının var olduğu düşünülmektedir. Yazıtta, adağı yapan Iunia Cominia isimli kadının, tanrıçaya, İsis kült heykeli ile birlikte bir *altar* sunduğu belirtilmektedir²⁷¹.

Ephesos’ta, liman yakınlarında ele geçirilen ve üzerindeki kabartmalardan birinin Serapis’e ait olduğu düşünülen mermer bir blokta; solda Artemis *Ephesia*, sağda ise Serapis kaideler üzerinde durmaktadırlar. İki tanrının arasında bir çelenk ve içinde Aleksandreia’a ithafen “A” harfi yer almaktadır (**Lev. 15, Res. 22**). Betimlenen bu kabartma ile *homonoianın*²⁷², Mısır Tanrıları Tapınağı’nda da anıldığı sonucunu çıkarmak mümkündür. İzmir Selçuk Müzesi’nde sergilenen bu eserin üzerinde, bir kaidede ayakta duran Serapis tasviri, bunun, Mısır tanrılarında ait bir tapınağın kült heykelinin bir replikası olabileceğini düşündürmektedir²⁷³.

Ephesos’ta Mısır tanrı(ça)ları kültürünü gösteren diğer bir veri de sikkelerdir. Bulunan sikkelerde, İsis ve Serapis gibi Mısırlı tanrı(ça)ların yanı sıra, Harpokrates ve Apis gibi

²⁶⁶ Apuleius, İsis kültüründe hem su hem de süt kullanılarak yapılan arınma ritüellerinden bahseder. Bkz., Apuleius, *Metamorphoses*, 11.10-2.

²⁶⁷ Vidman 1969, no: 302.

²⁶⁸ Şen 1996, 13.

²⁶⁹ Vidman 1969, no: 301; Koester 1998, 129; Wood 2014, 64.

²⁷⁰ Witt 1971, 149, 249-250.

²⁷¹ Scherrer 2000, 151; Ünlüoğlu 2002, 39.

²⁷² *Homonoia*; “anlaşma, uyuşma, fikir birliği, oy birliği” anlamlarına gelen *ὁμόνοια* kelimesinden türemiştir. MÖ 5. yüzyıldan itibaren bir tanrının sıfatı olarak, tek başına bir kült olarak ya da gerek ailevi gerek kent içi gerekse kentler arasındaki uyumu belgelemek için farklı nedenlerle kullanılmıştır. Bkz., www.tarihvearkeoloji.blogspot.com/2015/03/homonoia.html (Erişim Tarihi: 11.02.2019)

²⁷³ Ünlüoğlu 2002, 40.

diğer Mısırlı tanrı(ça)ların betimlemeleri de görülmektedir²⁷⁴. III. Gordianus Dönemi'nde darp edilen Ephesos – Aleksandreia *homonoia* sikkelerin birinde, İsis, *Pelagia* formundadır²⁷⁵. Diğer bir *homonoia* sikkesinin arka yüzünde ise İsis ile Serapis, Artemis *Ephesia* ile birlikte betimlenmekte, Artemis *Ephesia*'nın sağında İsis, solunda ise Serapis yer almaktadır²⁷⁶.

Ephesos'taki Mısır tanrı(ça)ları kültüründe, bir tapınağa sahip olsa da Serapis kültürünün kentte daha baskın olduğunu gösteren herhangi bir kanıt bulunmamaktadır. Çeşitli formlarla karşımıza çıkan İsis'in ise, kentte özel bir kült birliğine sahip olduğu düşünülmektedir²⁷⁷. Sonuç olarak, Ptolemaios Hanedanı'nın Ephesos'a hâkim olduğu MÖ 3. yüzyıldan itibaren Ephesos'ta kurulduğu bilinen Mısırlı Tanrı(ça)lar'ın Kutsal Alanı, limana yakın bir yerde kurulmuş olmalıdır²⁷⁸. Böylece, MÖ erken 3. yüzyıldan MS 4. yüzyıla kadar, Ephesos antik kentinde Mısır tanrı(ça)larına tapınıldığı anlaşılmaktadır²⁷⁹.

2.4. Demeter ve Persephone (Kore) Kültü

Homerostan destanlarında “Güzel Saçlı Kraliçe²⁸⁰” ya da “Güzel Örgülü Demeter²⁸¹” olarak adlandırılan toprak ve bereket tanrıçası olan Demeter, Hesiodos'a göre, ikinci tanrılar kuşağından, yani Oymposlulardandır. Kronos'la Rheia'nın kızı olan Demeter, Hestia'nın küçüğü ve Hera'nın da yaşıtıdır. Kardeşi, baş tanrı Zeus ile beraberliğinden kızı Persephone'yi²⁸² doğurmuştur²⁸³. Ekili toprağın özellikle de buğdayın simgesi olan Demeter, tarımın tanrıçasıdır. O, işlenmiş toprağın temsilcisi olarak insanlara toprağı ekip biçmesini ve buğday toplamasını öğreten bir tanrıçadır²⁸⁴.

Demeter adını açıklayabilmek kısmen mümkün olmaktadır. Bazı araştırmacılar, “Ge-Meter” yani “Toprak Ana” olarak açıklamaktadırlar²⁸⁵. “*Δημήτηρ*” isminin ikinci kısmı “*μητηρ*” anne anlamına gelmektedir. Ancak *Δη* ön ekinin anlamı belirsizdir. Mannhardt'ın

²⁷⁴ Aleksandreia ile bir *homonoia* sikkesinin arka yüzündeki Apis dikkat çekmektedir. Bkz., BMC, Ionia, Ephesos, no: 427.

²⁷⁵ BMC, Ionia, Ephesos, no: 422.

²⁷⁶ BMC, Ionia, Ephesos, no: 417.

²⁷⁷ Şen 1996, 13.

²⁷⁸ Scherrer 2000, 151.

²⁷⁹ Walters 1995, 305.

²⁸⁰ Homeros *Iliada* XIV.326.

²⁸¹ Homeros *Odyseia* V.125.

²⁸² Persephone, kimi zaman Kore (genç kız) adıyla da anılmaktadır. Bkz., Erhat 2017, 85.

²⁸³ Hesiodos *Theogonia* 452-455, 911; Grimal 1997, 145-146; Erhat 2017, 85.

²⁸⁴ Üreten 2003, 99.

²⁸⁵ Erhat 2017, 85.

teorisine göre, kelimemin ilk kısmının anlamı, Girit $\Delta\eta\alpha\acute{\iota}$ = arpa kelimesi ile aynı kökten olabilir. Böylece, Demeter kelimesinin anlamı için kullanılan, “Toprak Ana” veya “Buğday Ana” gibi ifadelerin her biri, Demeter kültünün ve mitosunun büyük bir bölümünü oluşturmaktadır²⁸⁶.

Demeter, Hellen dünyasının buğday ekilen her bölgesinde bir efsaneye sahipti. O’nun kültünün en yoğun olduğu yerler, Eleusis ve Sicilya ovalarıydı. Bununla beraber, Girit’te, Thrakia’da ve Peloponnesos’ta da tapımına rastlanılırdı. Demeter, efsanede olduğu gibi dinde de, kızı Persephone’ye sıkı sıkıya bağlıdır ve ikisi birden kısaca “Tanrıçalar” olarak adlandırılan bir çift oluşturlardı. Demeter ile Persephone’nin maceraları, onlarla ilgili efsanenin merkezi mitosunu oluşturur ve bu mitosun anlamı ancak Eleusis *myster*lerinin inisiyasyonunda açıklığa kavuşurdu²⁸⁷. Demeter’in yaşamındaki en önemli unsur, kızı Persephone’nin yeraltı tanrısı Hades tarafından kaçırılmasıydı. Amcası Hades tarafından kaçırılan Persephone, her yılın üçte birini yeraltında geçirirdi. Bir başka efsanede ise Demeter, ölümlü bir adama gönül vermiş ve Iasion adındaki bu ölümlüden bir çocuk dünyaya getirmişti²⁸⁸. Gittiği her yere zenginlik saçan Cömert Plutos adındaki bu oğul, tanrıçanın bereket simgesini de pekiştirmektedir²⁸⁹.

Demeter’in sahip olduğu özellikler, vasıfları ve *atribüleri*yle belirlenmektedir. Tanrıça toprağın verimliliğini ve mahsulün bolluğunu sağlamaktadır. Yeryüzü ve ölümler diyarının sahibi ve *myster*lerin tanrıçası olan Demeter’in *atribüleri* de tarımla ilgili özellikler gösterir. Demeter’in elinde tuttuğu başak demeti ve haşhaş, onun belli başlı *atribüleri* arasındadır. Aynı zamanda çiçekler, başaklar ve her çeşit meyvelerle doldurulmuş *kalathos*, sık sık Demeter’in *atribüleri* olarak yer almaktadır. Tanrıçanın elinde görülen meyve çoğunlukla nardır. Çiçekler ilkbaharın, başak ise yazın sembolüdür. Hayvanlardan özellikle domuz ona kutsanmış ve tanrıça onuruna düzenlenen kurban törenlerinde Demeter’e adanmıştır²⁹⁰. Bununla birlikte Tanrıça’nın tasvirleri, genellikle oturmuş bir şekilde ya meşalelerle ya da bir yılanla gösterilirdi²⁹¹.

²⁸⁶ Farnell 1907, 29-30.

²⁸⁷ Grimal 1997, 146.

²⁸⁸ Demeter ve Persephone mitolojisinin ayrıntıları için bkz., Grimal 1997, 145-147, 633; Erhat 2017, 85-86, 242.

²⁸⁹ Hesiodos *Theogonia* 970.

²⁹⁰ Boyana 2006, 180-181.

²⁹¹ Grimal 1997, 147.

Demeter kültünün ilk izleri, MÖ 7. yüzyıla, Hellen dünyasının en büyük Demeter Tapınağı'nın olduğu Eleusis'e dayanmaktadır²⁹². Ephesos'taki Demeter kültünün varlığını ise ilk olarak Herodotos'tan²⁹³ daha sonra ise Strabon'dan²⁹⁴ öğrenmekteyiz. Kentte Demeter kültü, genellikle, *Thesmophoros* (Θεσμοφόρος) ve *Kourotrophos* (Κουροτρόφος) olarak görülmektedir²⁹⁵.

Demeter genel olarak tarımla ilgili bir tanrıça iken, Demeter *Thesmophoros* (Θεσμοφόρος)²⁹⁶, tamamen kadınlar ve esasen aile ile ilgili bir tanrıçadır²⁹⁷. Demeter'in *Kourotrophos* (Κουροτρόφος) sıfatı ise genel olarak çocuklara bakan anlamına gelmektedir²⁹⁸. Böylece Demeter, *Thesmophoros* olarak aynı zamanda da bir *Kourotrophos*'tur. Demeter evliliğin, doğurganlığın ve doğumların yardımcısı olma özelliğini, kadınlara özgü olan ve tamamen kadınlar tarafından kutlanan *Thesmophoria* (Θεσμοφóρια) bayramlarından almaktadır²⁹⁹. Nitekim Ephesos'ta, *Thesmophoria* bayramlarının kutlandığını Herodotos tarafından bilmekteyiz³⁰⁰. Bu durum tanrıçanın Ephesos'ta da kadınlarla iç içe bir kültü sahip olduğunu göstermektedir³⁰¹. Ancak bu şenliklerin Ephesos'ta nasıl kutlandığına yönelik ayrıntılı bir bilgiye sahip olamamakla birlikte, büyük bir olasılıkla Eleusis'te kutlandığı gibi gerçekleşmiş olmalıdır.

Thesmophoria (Θεσμοφóρια) bayramı, ekin ekme zamanı olan *Pyanopsion* (Ekim-Kasım) ayının 9'u ile 13'ü arasında beş gün süren kutlamalarla gerçekleşirdi. Yalnızca kadınların, özellikle de evli kadınların kutladıkları bu bayrama erkekler kesinlikle katılamazlardı. Ayrıca Demeter, kadınlarla ilgili yasaları koyan kabul edildiği için, bu bayram bir tür evlenme ve anneliğe hazırlık kutlamasıydı³⁰². Bayramın genel özellikleri, kurban kesme, oruç tutma ve arınma üzerine kuruluydu. Hellen toplumunun dinsel törenlerinde sıklıkla görülen domuz kurban etme, bu bayramın en önemli özellikleri arasındaydı. Çünkü domuz, güç ve verimlilik getiren bir hayvan olarak kutsaldı. Ayrıca

²⁹² Üreten 2003, 99-100; Üreten 2004, 205. Ayrıca Eleusis'deki Demeter Kültü'nün ayrıntıları için bkz., Sina 2004, 37-52.

²⁹³ Herodotos VI.16.

²⁹⁴ Strabon 14.1.3.

²⁹⁵ Bowden 2007, 72.

²⁹⁶ Kadınlarla ilgili yasa koyan, yasa taşıyan, düzeni sağlayan anlamına gelmektedir. Bkz. Dürüşken 2000, 117.

²⁹⁷ Soykal Alanyalı 2016, 3.

²⁹⁸ Rose 1958, 113.

²⁹⁹ Soykal Alanyalı 2016, 3.

³⁰⁰ Herodotos VI.16.

³⁰¹ Soykal Alanyalı 2016, 3.

³⁰² Sina 2004, 41-42.

domuzun kurban edilmesi sırasında bolca kan akışının sağlanması, dinsel törenin coşkusunu arttıran bir özellikti. Bununla birlikte, onun kanının toprağa, ekili tohumlarla birleşmesi, gelecek yılın ürününün bolluğuna işaret etmekteydi. Kurban ritüellerinin yanı sıra, katılımcıların oruç tutması, arınması ve yeraltına iniş ile yeniden yaşama dönüşün betimlenmesi, bayramın en önemli özelliklerindendi³⁰³. Festivalin son gününde kadınlar, Tanrıça Demeter'in kaybolan kızı Persephone'yi meşale ile aramasını canlandırmak amacıyla, gece yarısı meşalelerin ışığı altında dini bayramın mistik törenlerini gerçekleştirirlerdi³⁰⁴.

Ephesos'ta, Demeter kültünün kutsal alanının yeri tam olarak bilinmemektedir. Ancak kentte çok sayıda Demeter kutsal alanı bulunabilir. Nitekim bazı buluntular buna işaret etmektedir. Ephesos Prion Dağı'nın güneydoğu yamacında, surların yakınında bulunan, Pluton, Demeter ve Kore'ye adanmış, yazıtlı bir mermer *altar* bulunmuştur³⁰⁵. Üzerinde Demeter'in betimlemelerinde sıklıkla görülen sepet, başak ve haşhaş kozası motifi yer almaktadır³⁰⁶. Bu *altar*, tanrıçanın Prion Dağı çevresinde bir kutsal alana sahip olabileceğini düşündürür. Bununla birlikte kent surlarının dışında bulunan, yaşam boyu kült rahibine sunulmuş bir adağa ait; “*προ πόλεως Δημητρίασται καὶ Διονύσου Φλέω μύσται*” şeklindeki bir yazıtta, Demeter ve Dionysos'dan bahsedilerek olası bir Demeter kültüne işaret edilmektedir³⁰⁷. Yazıtta geçen *Δημητρίασται* (*Demetriastai*) terimi, Demeter'e tapınanları ifade etmektedir³⁰⁸. Ayrıca bu epigrafik belgeden, bu birliğin *μυστήρια* (*mysteria*) adı verilen şenlikleri kutladığı da anlaşılmaktadır³⁰⁹.

Ephesos *Stadium*'un batısında yer alan ve Koressos Akropolü olarak adlandırılan tepenin kuzeybatısında, tamamen ana kaya üzerine oturtulmuş bir tapınağa rastlanılmıştır. Tapınağa, ortasından geçen doğal ve derin olan kaya yarığından dolayı “Yarık Kaya Tapınağı” adı verilmiştir. MÖ 400 yılları civarına tarihlenen tapınak, 22.05 x 14.7 m

³⁰³ Dürüşken 2000, 117.

³⁰⁴ Üreten 2003, 102.

³⁰⁵ Cronkite 1997, 367.

³⁰⁶ Anadolu 1988, 126.

³⁰⁷ Cronkite 1997, 367-368. Bu adak yazıtından anlaşıldığına göre Demeter, Dionysos Phelos ile birlikte tapınım görmekteydi. Bkz., Friesen 2001, 63-64; Öztürk 2010, 88.

³⁰⁸ Liddell & Scott 1882, 338-339; Friesen 2001, 63.

³⁰⁹ *μυστήρια* (*mysteria*), Dionysos kült şenliklerini nitelendiren adlardan biridir. Bkz., Öztürk 2010, 203. Dionysos ve Demeter'in Ephesos'ta ortak bir kültü sahip oldukları şeklinde yorumlar yapılmış ve bu kültlerin Eleusis kökenli oldukları ve Ephesos'a İonialı göçmenler tarafından getirildiği ileri sürülmüştür. Bkz. Rogers 2012, 294, 296, 300-301.

ölçülerinde, üç basamaklı alt yapı üzerine oturan, *tetrastilos* cepmeli, *prostylos* planlıdır. Tapınak 12.3 m yüksekliğinde olup oldukça özenli bir işçilik göstermektedir³¹⁰.

Yarık Kaya Tapınağı'nın kime ithaf edildiği ise kesin olarak bilinmemektedir. Buluntulardan yola çıkan araştırmacıların bazıları tapınağın Apollon'a, bazıları özellikle de tapındaki *bothrostan* ele geçen, *terracotta* figürinlerin büyük bir çoğunluğunu giyimli kadın figürinlerin oluşturmasından dolayı Leto'ya, bazıları da Athena'ya ithaf edilmiş olabileceğini ileri sürmüşlerdir (**Lev. 16, Res. 23**). F. Soykal, *terracotta* buluntuların yanı sıra, tapınağın tepe *akroterinin* rankeler içinde bir kadın figürü şeklinde betimlenmesi, her şeyden önce bu tapınağın Apollon gibi bir tanrıya değil, özellikle bir tanrıçaya ait olduğuna işaret eder. Tapınağın Leto'ya ait olabileceği yönündeki görüşü de inceleyerek, tapındaki iki unsur dışında³¹¹ ne Leto kültüne dair ne de onun ikizleri olan Apollon ve Artemis'e dair hiçbir kanıta rastlanmadığını belirtir. Diğer bir öneri olan tapınağın Athena'ya adanmışlığını ise çok da gerçekçi bulmayarak, özellikle, Athena kutsal alanlarında görülen, adakların önemli bir bölümünü oluşturan, Athena'ya ait figürinler, silahlar, at koşumları ve giysi gibi adakların hiçbirine Yarık Kaya Tapınağı'nda rastlanmadığını belirterek, tapınağın Athena Kutsal Alanı da olamayacağını düşünür³¹².

Ephesos Yarık Kaya Tapınağı buluntularının büyük bir kısmını oluşturan giyimli kadın figürinleri, çoğunlukla *khiton* ve *himation* giymiş olup bazıları olgun bazıları ise daha genç betimlenmiştir (**Lev. 16, Res. 24**). F. Soykal, bu figürinlerin, Demeter ile Kore'nin karakteristik tiplerini hatırlattığını belirtir³¹³. Yukarıda Ana Tanrıça kültüründe de değinildiği gibi, Artemis Kutsal Alanı buluntuları, MÖ 7. yüzyılda Artemision'da birden fazla tanrıçanın var olduğu, primitif bir tanrıça kültürünün varlığını düşündürmüştür. Bu tanrıçaların kimliği üzerine tartışmalar süregelerek Kybele, Demeter veya Leto olabileceği varsayılmıştır³¹⁴. Bu tanrıçalardan birinin Demeter olma olasılığı gözden geçirilerek, Artemision'daki Tanrıça Demeter kutlamalarına ait ilk ipucu, İonialı göçmenlerin, Eleusisli Demeter kültürünü Ephesos'a getirmiş olabilecekleriyle ilgili olan bilgidedir. *Thesmophoria* (*Θεσμοφορία*) bayramlarının yanı sıra, Artemision'un belirli yerlerinde dikkati çekecek kadar fazla sayıda ortaya çıkan domuz yavrusu kemikleri, ki bu

³¹⁰ Soykal Alanyalı 2003, 174.

³¹¹ Leto'ya ait olabilecek iki unsurdan birincisi, Yarık Kaya Tapınağı'nın doğal kaya üzerinde yükseliyor olması, ikinci ise, birçok Leto kutsal alanının Ephesos örneğinde olduğu gibi su kaynaklarının yanında yer almış olmasıdır. Bkz., Soykal Alanyalı 2003, 175.

³¹² Soykal Alanyalı 2003, 175.

³¹³ Soykal Alanyalı 2003, 176.

³¹⁴ Muss 2008d, 669-675.

domuz kemikleri *Thesmophoria* bayramının karakteristik adağıydı, Demeter kültünün varlığını göstermesi açısından önemlidir³¹⁵. Görüldüğü gibi Demeter kültü Ephesos'ta, MÖ 7. yüzyıla kadar geriye giden eski bir geleneğe sahiptir. F. Soykal'a göre, buradaki tanrıçalardan biri Demeter ise, belki de tanrıça Artemision'dan, MÖ 5. yüzyıl ya da 4. yüzyılda Koressos Akropolü'nün kuzeybatısındaki Yarık Kaya Tapınağı'na taşınmış ve burada, kızı Persephone ile birlikte tapınım görmüştü. Ephesos Yarık Kaya Tapınağı'ndaki buluntular üzerine yapılan çalışmalar henüz sonlanmadığı için, burayı, kesin olarak Demeter Tapınağı olarak isimlendirmek yanlış olacaktır. İleride gerçekleştirilecek araştırmalar, Yarık Kaya Tapınağı'nın gerçekte hangi tanrıçaya ithaf edildiğini ortaya çıkarması açısından önem taşıyacaktır³¹⁶.

Demeter tapınaklarının ön cephe *alınlıklarında* sıklıkla betimlenen Persephone'nin Hades tarafından kaçırılma sahnesi, Ephesos Artemis Tapınağı'nın MÖ 4. yüzyıl evresine ait sütun altlığında da görülmektedir. Bu sütun altlığındaki Persephone figürü, Hades olarak düşünülen orta yaşlı erkek figürü ile Thanatos olması gereken kanatlı erkek figürünün arasında yer almaktadır³¹⁷.

Demeter evliliğin, doğurganlığın ve doğumların yardımcısı olarak her şeyden önce kadınların tanrıçasıydı. Ephesos'ta, Demeter – Persephone kültü ile ilişkilendirilen, doğum yapan bir kadının betimlendiği *terracotta* figürin, Hellenistik Dönem'e tarihlendirilmektedir. Çıplak olarak betimlenmiş olan bu kadın figürü, bacaklarını açarak çömelir vaziyette oturmuştur. Yuvarlak ve şişkin olarak gösterilmiş karnı hamile olduğuna işaret etmektedir. Ellerini genital bölgesinde tutması ise doğum sürecinin başladığını göstermektedir. Bu örneğin arka yüzünde, başın hemen arkasında bir kulpun olması, figürünün *amulet* olabileceğini düşündürmektedir. Bu *terracotta amulet*, büyük olasılıkla hamile bir kadının iyi bir doğum dileğiyle ya da iyi bir doğumdan sonra şükran duygularıyla bir doğum tanrıçasına ithaf edilmiş olabileceğidir. *Amuletin* Demeter – Persephone kültü ile ilişkilendirilmesinin nedeni ise buluntu yeridir. Nitekim eser, Yarık Kaya Tapınağı'nın hemen yakınında yer alan Meryem Kilisesi'nin *Episkopeion*'unda (Başpiskopos Sarayı) gerçekleştirilen kazı çalışmaları sırasında ele geçirilmiştir. Yarık Kaya Tapınağı'nın F. Soykal tarafından Demeter – Persephone kültü ile ilişkilendirilmesi, tapınağın hemen

³¹⁵ Forstenpointner, Kerschner & Muss 2008, 41; Muss 2008c, 76. Ayrıca Artemision'da ele geçen hayvan kemiklerinin ayrıntıları için bkz., Forstenpointner & Weissengruber 2008, 157-161.

³¹⁶ Soykal Alanyalı 2003, 177-178.

³¹⁷ Anabolu 1988, 126.

yakınında ele geçen bu adağında Demeter – Persephone kültü ile bağının ortaya çıkmasını mümkün kılmıştır³¹⁸.

Milattan önceki dönemin son on yılı içinde, Ephesos Devlet Agorası’nın kuzeyinde inşa edilen *Prytaneion*, *prytanlar*’ın makam yeri olmasının yanı sıra aynı zamanda kentsel bir ana kült yapısıydı. Böylece bünyesinde pek çok farklı kültü barındırmaktaydı. Epigrafik olarak da bilinen bu kültlerden biri, Demeter *Karpophoros* (*Καρποφορος*) ve kızı Kore (*Κόρη*)’dir³¹⁹. MS 2. yüzyılın başından itibaren *Prytaneion*’a yeni kültlerin eklendiği bilinmektedir³²⁰. Nitekim MS 120 yılında P. Rutilius Bassus’un Demeter için kendi olanakları ile bir *hieron* olarak bir *naos* (*ναός*) yaptırdığı ve bu *naosun* olasılıkla *Prytaneion*’daki *naos* olduğu düşünülmektedir³²¹. Böylece Demeter kültü, MS 2. yüzyılın başından itibaren *Prytaneion*’a katılmış ve bu yeni kültlerin katılımı ile kurumun dini anlamı kuvvetlenmiştir. *Prytaneion*’un dini kültürel öneminin artması, politik anlamının azalması ile doğru orantılıdır. Ancak, *Prytaneion*’da hangi odalarda hangi tanrılara tapınıldığı ise tam olarak bilinmemektedir. Fakat, her biri için kendilerine ait *ναός* (*naos*) ve *θαλαμίσ* (*thalamis*)’in varlığı aktarılmış olan, Demeter *Karpophoros* için de bir oda bulunmaktadır³²². Ayrıca, Devlet Agorası’nın batısında yer alan ve Domitianus Tapınağı olarak adlandırılan yapının *kryptoportikusunun* tonozlu mekânında Demeter tasvirli bir freskonun bulunması, buranın bir kült yeri de olabileceğini düşündürmektedir³²³.

Genel olarak, *Karpophoros epitheti* için kullanılan “vatandaşları besleyen” kavramının spesifik çağrışımı, Demeter’de görülmektedir. Demeter *Karpophoros*’un bu besleyici yeteneği V. Suys’a göre, onun Ephesos *Prytaneionu*’nda öne çıkmasını sağlamıştı³²⁴. Böylece *Prytaneion*’daki Demeter *Karpophoros* kültü, Ephesos’un kamusal alanında önemli bir konuma sahipti. Erken İmparatorluk Dönemi’nde *mysterlerin*, Demeter *Karpophoros* kültünü kurbanlarla kutladıkları da bilinmektedir. İmparatorluk kültüründe ise Livia’nın, Sebaste Demeter *Karpophoros* ile kendisini özdeşleştirerek *Prytaneion*’a girdiği anlaşılmaktadır³²⁵.

³¹⁸ Soykal Alanyalı 2016, 3-4.

³¹⁹ Friesen 2001, 63; Steskal & Ladstätter 2009, 127, 133.

³²⁰ Scherrer 2000, 86.

³²¹ Soykal Alanyalı 2003, 177.

³²² Friesen 2001, 63; Steskal & Ladstätter 2009, 133.

³²³ Scherrer 2000, 94.

³²⁴ Suys 1998, 177.

³²⁵ Wallensten 2014, 197.

İonialı göçmenlerin yaklaşık olarak MÖ 1000 civarlarında Eleusisli Demeter kültünü Ephesos'a getirmiş olabilecekleri varsayıldığında³²⁶, kentteki Demeter kültünün çok geriye giden eski bir geleneğe sahip olduğu anlaşılır. Bununla birlikte, Demeter ile ilişkilendirilen Artemision buluntuları, MÖ 7. yüzyıla kadar geri giden erken bir tarihtir. Bu bağlamda Demeter kültü, bu tarihten itibaren uzun zamandır Ephesos'ta yaşamış olmalıdır³²⁷.

2.5. Hestia Kültü

Kronos'la Rhea'nın ilk kızları olan Hestia; Demeter, Hera, Hades, Poseidon ve Zeus'un da kardeşidir³²⁸. Kudretli Olymposlular arasında hiçbir kavgaya ve olaya karışmayan tek isim Hestia'dır. Tanrıların, Titanların ve daha birçoğunun kendisiyle birlikte olma isteklerine, Artemis ve Athena gibi karşı koymuş ve onları geri çevirmiştir. Apollon ve Poseidon birbirine rakip talipler olarak tanrıçanın önüne çıktıklarında, Hestia, sonsuza dek bir bakire olarak kalacağına dair Zeus'a yemin etmiştir. Bu olayla Zeus, Olympos'ta barışı sağladığı için, Hestia'ya duyduğu minnetle, bütün festivallerde kesilen kurbanların ilkini tanrıçaya adayarak onu ödüllendirmiştir³²⁹.

Hestia (*Ἑστία*), mitolojide Ocak Tanrıçası'dır. Aynı zamanda her evde ve her kentte, beladan kaçıp kendisine sığınanların koruyucusudur. Olymposluların en dürüstü ve en iyilikseveri olan Hestia'ya, sadece ağırbaşlı olmasından değil, aynı zamanda ev yapma sanatını da icat etmesinden dolayı evrensel bir bağlılık, derin bir saygı gösterilmekteydi. Ateş, Hestia için o kadar çok kutsaldı ki, kazayla ya da yas nedeniyle sönen bir ocak, ateş çarkı yardımıyla tekrar yakılırdı. Bu nedenle Hestia, bir Ocak Tanrıçası olarak güven, mutluluk ve kutsal konukseverlik görevini de temsil etmekteydi³³⁰. Bu özelliklerinin yanı sıra, aile yaşamındaki uyumun, yemek ve ekmek pişirmenin de koruyucusu olarak kabul edilirdi. Ocak ateşinde yemek pişirmenin, aynı şekilde ocak üstüne konan tencerenin kutsallığı onun varlığına bağlıydı³³¹.

Zeus, Hestia'ya bütün insanların içinde ve bütün tanrıların tapınaklarında, özel bir kulte sahip olma imtiyazı tanımıştır. Böylece her tapınakta ve her evde bir sunağı vardır. Diğer tanrılar dünyaya gidip geldikleri halde Hestia, sürekli olarak Olympos'ta kalmaktaydı.

³²⁶ Muss 2008c, 76; Rogers 2012, 294, 296, 300-301.

³²⁷ Soykal Alanyalı 2003, 177.

³²⁸ Hesiodos *Theogonia* 455.

³²⁹ Graves 2010, 90.

³³⁰ Graves 2010, 90-91.

³³¹ Verlag 2009, 153.

Ocak nasıl ki bir konutun dinsel odağı idiyse, Hestia da tanrılar konutunun dinsel odağıydı. Bu hareketsizliğinden dolayı Hestia, hiçbir efsanede rol oynamaz ve kişisel bir tanrıça olmaktan ziyade, daha çok soyut bir prensip olarak, ocağın simgesi olarak kalır³³². Her tapınağın ortasında onun ocak ateşi yer aldığından dolayı, Hestia bir adağın ilk sunularını alır ve hatta, adına tören yapılan diğer tanrılardan bile önce yer alırdı³³³.

Ephesos'ta, kentin yönetsel ve dinsel merkezi olan *Prytaneion* yapı bütünü içinde, sürekli yanan ateşi ile *Hestia Boulaia* (*Ἑστία Βουλαία*)'nın Tapınağı bulunmaktadır³³⁴ (**Lev. 17, Res. 25**). Bir *Prytaneion* binasının ikincil önemli karakteristiği olan, devlet ocağı ile Hestia kültürünü bünyesinde barındırması ayrıca önemlidir. Bu açıdan *Prytaneion*'un her bir odasının işlev analizi, epigrafik olarak aktarıldığı gibi mimari elemanların yardımıyla da izlenebilmektedir. Böylece şehrin yaşamını sembolize eden, sonsuz ateşin yandığı, kişileştirilmiş “Kutsal Ateş”, “Hestia Ocağı”, oda 2-4'de, Hestia'nın kutsal mekânında yer almaktadır. Yapı bütünü içerisinde merkezi konumda olmayan bu enlemesine oda, Hestia'nın *cellası* olarak yorumlanmaktadır³³⁵. Hestia Salonu'nda, önde gelen ve ödüllendirilecek kent vatandaşları ile yabancılar için, devlet tarafından karşılanan şeref yemekleri düzenlenmiş ve burada kentin resmi misafirleri karşılanmıştır. Kutsal devlet ateşi, *κοινὴ ἑστία*, aile yaşamının merkezi olan “ev ocağı” nı simgelemekte ve tüm şehir devleti, bu ocak yerinde, basit bir ailenin yansıması olarak bir araya gelmekteydi. Böylece metropolisin resmi misafirleri, şehirdeki tüm evlerin temsilcisi olarak öne çıkan tek bir yapı içerisinde, *Prytaneion* Hestia Salonu'nda ağırlandı³³⁶.

Ephesos *Prytaneion*'da, Hestia kültürüyle yakından ilişkili olan sadece *Prytanlar* değil, aynı zamanda “*Kuretlar*” adı verilen görevliler de yer alırdı³³⁷. *Prytanlar*, Hestia kültürünü ve kutsal ebedi ateşi korumakla görevliydi. Bunun yanı sıra, akşam yemeği davetleri için resmi belediye misafirlerini ağırlamakla görevli olan *Prytanlar*, çeşitli tanrılar için kent genelinde düzenlenen resmi kurban döngüsünden de sorumluydular³³⁸. Kentin muteber ailelerin gençleri olan *Kuretlar* ise, dört sene hizmet ederlerdi³³⁹. Sonsuz Ateş ile yapıdaki pek çok yazıtta sonsuzlaştırılan *Kuretlar*, *Synedrion* ile ilgilenirlerdi. Bunlar *Prytaneion*'da

³³² Grimal 1997, 291; Erhat 2017, 144-145.

³³³ Verlag 2009, 153.

³³⁴ Wiplinger & Wlach, 1996, 70; Friesen 2001, 63; Akurgal 2003, 346.

³³⁵ Alzinger 1972-1975, 241-249.

³³⁶ Steskal & Ladstätter 2009, 133.

³³⁷ Kajava 2004, 5.

³³⁸ Friesen 2001, 97-98.

³³⁹ Aygel 1959, 42.

düzenli olarak yapılan ve genelde karışık olan kült işlerinde, *Prytan*ların³⁴⁰ kurban asistanları olarak da görev yapmaktaydılar. Ayrıca bu personel, MS 3. yüzyılın başına kadar Ephesos'ta, Artemis onuruna her yıl düzenlenen, *Ortygia* Kült Törenleri'nin hazırlanması ile de görevliydi³⁴¹.

Hestia Boulaia ana kültünün ve ikincil diğer kültlerin yanı sıra, Ephesos *Prytaneion*'u Artemision'un bir şubesi olarak da kendini göstermekteydi. Böylece Artemis *Ephesia*'nın öneminin ve varlığının üstünlüğü her zaman vurgulanmaktadır. Zira Artemis *Ephesia*'nın *Prytaneion*'daki yeri, *Hestia Boulaia* ile pratikte aynı değerdedir. Bu durum kentin ana tanrıçası olan Artemis *Ephesia*'nın, kent içindeki iktidar talebinin de bir göstergesi olmaktadır. Büyük olasılıkla *Prytaneion*'un kült işlevini yitirmesi, MS 391/392'de I. Theodosius (MS 379 - 395) tarafından, Pagan dinlerinin uygulanması yasağı ile gerçekleşmiştir. Bu geç dönem imparatorluk yasağı ile *Prytaneion*, kült işlevini yitirmiş ve Hestia Ocağı'ndaki "kutsal ateş" söndürülmüştür³⁴².

2.6. Zeus Kültü

Hellen Pantheonu'nun en büyük tanrısı olan Zeus (*Ζεύς*), özellikle ışık, aydınlık, gök ve yıldırımlar tanrısıdır³⁴³. Zeus sözcüğünün kaynağında olan "*div-*" kökünden türemiş olan bu kelime, Hellencede "*Zev-*" ve "*Δι-*" olarak iki biçimde belirlemiştir. Pers ve İtalic ulusların dillerinde, sonradan da Latince ve Latinceden gelme dillerde, "*zeu-*", "*dyeu-*", "*dieu-*", "*diu-*" diye kendini gösteren bu kökten birçok ad ve sözcük türetilmiştir³⁴⁴. Dolayısıyla "*parlamak*" anlamındaki kökten türetilen Zeus, parlayan anlamında gelmektedir. Bununla bağlantılı olarak Hint-Avrupa dil ailesinin çeşitli dillerinde bu kelimenin tamamı da zaten "*gün*" ya da "*gün ışığını*" ifade etmek için kullanılmıştır. Böylece Zeus'un adı, gökyüzünün tanrısı olarak aydınlığı da ifade etmektedir³⁴⁵. Tanrı Zeus'un, doğanın bir karşılığı olarak parlayan şimşek ve çatırdayan yıldırım gibi karakteristik özellikleri, O'nun tarihi çağlardan bu yana Hellenler'in Gök Tanrısı, özellikle de Fırtınalar'ın Tanrısı olarak görmelerini sağlamıştır³⁴⁶.

³⁴⁰ Prytan, kent yönetiminde yüksek bir memuriyetliktir. Bkz. Ladstätter 2012b, 282.

³⁴¹ Steskal & Ladstätter 2009, 133.

³⁴² Steskal & Ladstätter 2009, 132, 134.

³⁴³ Grimal 1997, 321.

³⁴⁴ "*diu-*" kökü aslında "*v*" ile değil en eski Grekçede bulunup, sonraları alfabeden silinen "*digamma*" harfiyle yazılırdı. Bkz., Erhat 2017, 293.

³⁴⁵ Cook 1914, 1.

³⁴⁶ Eraydın 2002, 16.

Gök Tanrısı olarak Zeus'a yüklenen bu anlam, yazınsal kaynaklarla da desteklenir. Homeros'un *Iliada* adlı eserinde, Poseidon'un kendi ağzından anlattığına göre, Kronos'un üç oğlu arasında kura çekilerek dünyanın paylaşımı yapılmış ve böylece köpüklü deniz kendisine, sisli karanlıklar ülkesi Hades'e, bulutlar arasındaki engin gökyüzü ise Zeus'un payına düşmüştür. Dünyanın bu şekilde paylaşımı, bu üç kardeşin hâkimiyet alanı da belirlemiştir³⁴⁷. Yine aynı eserde Homeros, şimşek savuran, kara bulutların efendisi, öfkesiyle gökleri gürleten, bulutları devşiren, Ida Dağı'ndan hükmeden ulu Zeus gibi, birçok unvanını belirtir³⁴⁸. Hesiodos ise *Theogonia*'da, yıldırım saçan, tanrıların ve insanların babası, yıldırımlarıyla yeryüzünü titreten, bulutlarda gümbürdeyen, bulutları devşiren³⁴⁹ gibi sıfatlarla, tüm tanrı ve insanların babası olarak Zeus'un, gökyüzü ile olan ilişkisini açıkça ifade eder. Ayrıca Hesiodos, Zeus'un göksel kimliğinin yanı sıra onun bereket ile ilgili işlevine de gönderme yapar³⁵⁰.

Tanrının *atribüleri* de kimliğine uygun olarak antik çağın yazınsal kaynaklarında yerini alır. Zeus'un başlıca *atribüleri* arasında, yıldırım demeti ile kartal vardır. Bu *atribüler*, mitoslarda yer aldığı gibi Zeus kültünün var olduğu tüm yerleşimlerde ele geçen, arkeolojik ve nümizmatik verilerde de betimlenerek kendisini gösterir³⁵¹.

Ephesos'taki Zeus kültü, *Ζεύς Πατρώιος* (*Zeus Patroios*) sıfatıyla MÖ 5. yüzyıldan beri bilinmektedir³⁵². *Patroios epitheti* etimolojik olarak baba, ata, babaya ait, ataya ait gibi anlamlara gelmektedir. Zeus'un baş tanrılığına işaret eden bu sıfat, Olymposlu kimliğiyle de uyum göstermektedir. Dolayısıyla bölgedeki bu kült, geleneklerine bağlı olarak Ionlar'ın Kolonizasyon etkisiyle oluşturulmuş olabileceğini düşündürmektedir³⁵³.

Ephesos Prion Dağı'nın kuzey yamacındaki Meter Kaya Kutsal Alanı buluntuları arasında yer alan, Meter adak kabartmalarının bazı örneklerinde, tanrıçanın sağında genç solunda ise yaşlı bir tanrı görülmektedir. Kutsal alanın yakındaki bir kaya sunağında bulunan *Zeus Patroios*'a adanmış bir yazıt, tanrıça Meter'in yanındaki yaşlı tanrının Zeus olduğunu göstermektedir³⁵⁴. Burada bulunan en eski adaklar, MÖ 5. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Ayrıca teraslanmış yamaçtaki kayaların dikey yüzlerinde, Zeus için yazıtların

³⁴⁷ Homeros *Iliada* XV.187-195.

³⁴⁸ Homeros *Iliada* I.609, II.411, II.782, V.630, III.276.

³⁴⁹ Hesiodos *Theogonia* 390, 457-458, 567, 600, 944.

³⁵⁰ Hesiodos *İşler ve Günler* 156-159, 465-475.

³⁵¹ Hakman 2013, 5.

³⁵² Scherrer 1999, 138.

³⁵³ Eraydın 2002, 74.

³⁵⁴ Koder & Ladstätter 2011, 279-280; Roller 2013, 237.

kazındığı da görülmektedir. Geç Klasik ile Erken Hellenistik Dönem’de en parlak dönemini oluşturan Meter Kaya Kutsal Alanı, Roma İmparatorluk Dönemi’nde de sevilen bir uğrak yeri olmuştur³⁵⁵. Dolayısıyla, Meter Kaya Kutsal Alanı ile çevresinde bulunan arkeolojik ve epigrafik verilerin yardımıyla, buranın, Ana Tanrıça ile birlikte Zeus’a da adanmış olduğu belirtilmektedir³⁵⁶.

Ephesos *Prytaneion*’da, *Hestia Boulaia* kültünün yanı sıra, bünyesinde pek çok farklı kült yer alırdı. Epigrafik olarak kanıtlanan bu kültlerden biri de *Σωσίπολις* (*Sosipolis*) tir³⁵⁷. *Ζεύς Σωσίπολις* (*Zeus Sosipolis*), Ephesos’a en yakın kentlerden biri olan Magnesia ad Maeandrum’un koruyucu büyük tanrısı olarak tapınım görürdü. Magnesia ad Maeandrum’da, Ion düzeninde küçük bir tapınağı olan³⁵⁸ *Zeus Sosipolis* kültü, tanrıça Artemis ile de yakından ilişkiliydi. Zira tanrıça onuruna kutlanan *Artemis Leukophryene* bayramlarında, Tanrı *Zeus Sosipolis*’e de bir tören düzenlenirdi. Ayrıca *Zeus Sosipolis*, boğa kurbanlarıyla meşhur bir tanrıydı³⁵⁹. Kentte Tanrı Zeus için her yıl sonbaharda bir boğa satın alınıp, kış aylarında besleniyor ve ilkbaharda da *Artemision* ayında, ürünün bolluk ve bereketi için tanrıya kurban ediliyordu³⁶⁰. Görüldüğü üzere, Magnesia ad Maeandrum’un önemli bir tanrısı olan *Zeus Sosipolis*’in, Ephesos *Prytaneion*’da da *Sosipolis* sıfatıyla yer alması büyük bir olasılık gibi gözükmektedir.

Ephesos’ta, Roma İmparatorluk Dönemi’nde Zeus kültünün yeniden canlanması, İmparator Domitianus’un (MS 81 – 96) zamanına denk gelmektedir³⁶¹. Bu dönemde Ephesos’ta basılan sikkeler, kente yeni yerleştirilen *Ζεύς Ὀλύμπιος* (*Zeus Olympios*) kültünü göstermektedir³⁶². Onun dönemiyle beraber Ephesos’ta basılan sikkelerde, ön yüzde imparatorun portresi yer alırken, arka yüzde *Zeus Olympios* oturur formda, elindeki asasıyla beraber betimlenmektedir³⁶³. İmparator Hadrianus Dönemi’nde (MS 117 – 138) ise, *Zeus Olympios* kültüyle bağlantılı olarak Ephesos’ta, dört yılda bir düzenlenen *Hadrianeia* adındaki yerel kült oyunları³⁶⁴ ile *Olympia* oyunlarının kutlandığı bilinmektedir. Ayrıca, Ephesos’ta MS 2. yüzyılın ortalarına tarihlenen toplam yedi adak yazıtında *Ζεύς Ὀλύμπιος*

³⁵⁵ Scherrer 2000, 60.

³⁵⁶ Scherrer 2000, 60; Meriç 2007, 73.

³⁵⁷ Steskal & Ladstätter 2009, 133.

³⁵⁸ Magnesia ad Maeandrum’daki Zeus Sosipolis Tapınağı için bkz., Bingöl 2007, 110-116.

³⁵⁹ Laumonier 1958, 535-536.

³⁶⁰ Laumonier 1958, 89-91.

³⁶¹ Jones 1993, 150.

³⁶² Karwise 1998, 726.

³⁶³ BMC, Ionia, Ephesos, no: 215.

³⁶⁴ Lehner 2004, 198-205.

(*Zeus Oympios*)’un ismi geçmekte ve bu yazıtlar, Ephesos’taki *Zeus Oympios* kültüne yönelik önemli fikirler vermektedirler³⁶⁵.

Yağmurlu Zeus anlamına gelen *Ζεύς Υέτιος* (*Zeus Hyettios*) *epiteti*yle oluşan Zeus kültü, Ephesos’ta da görülmektedir³⁶⁶. Nitekim bu kültün varlığı sikkeler aracılığıyla da kanıtlanmaktadır. Ephesos’ta, Antoninus Pius Dönemi’ne (MS 138 – 161) ait bir sikkenin arka yüzünde, *himation* giyimli, bir kayanın üzerinde tahtında oturur formda, elindeki yıldırım demetiyle yağmur yağdıran *Zeus Hyettios* betimlenmiştir³⁶⁷. *Zeus Hyettios* kültüründe ön planda, yağmurun yağmasını sağlayarak toprağın bereketini arttırdığına ve Zeus’a eşlik ettiğine inanılan *Kuretarlar* bulunur³⁶⁸. Valerianus Dönemi’ne (MS 253 – 260) ait bir sikkenin arka yüzünde ise çıplak ve ayakta betimlenen Zeus, *atribüleri*yle birlikte, yıldırım demetini ve kartalını tutar şekilde gösterilmiştir³⁶⁹.

Sonuç olarak, Ephesos’ta yüzyılı aşkın süredir devam eden kazı çalışmaları neticesinde elde edilen arkeolojik, epigrafik ve nümizmatik verilerin yardımıyla, kentteki Zeus kültünün MÖ 5. yüzyıldan bu yana var olduğunu söylemek mümkündür.

2.7. Apollon Kültü

Tanrılar arasında “en çok Hellenli olan tanrı” olarak tanımlanan Apollon’un³⁷⁰ isminin kökeni ve kültürünün hangi coğrafyaya ait olduğu konusu, uzun zamandır bilim dünyasının tartıştığı bir konudur³⁷¹. Apollon adının Hellence olmadığı, Hitit kökenli ya da Lykia kökenli olabileceği dile getirilmiştir. Nitekim Apollon’un *Iliada*’da oynadığı rol, onu Olympos tanrılarından büsbütün ayırmakta ve Anadolu’nun tanrısı olarak karşımıza çıkarmaktadır. Bununla birlikte, tanrı Apollon’un asıl doğum yeri olarak Anadolu kıyılarındaki Lykia’da bulunan Patara kenti gösterilmektedir. Ancak sonradan kültürünün yayılmasıyla birçok yerler tanrıya beşik olma şerefini elde etmek için çeşitli efsaneler öne

³⁶⁵ Bu yazıtlar genellikle “*Ἀυτοκράτορι Καίσαρι Ἀδριανῷ Αὐτῷ Ὀλυμπίῳ*, *Imperator Caesar Hadrian Zeus Olympios’a*” şeklindedir ve Zeus Olympios ile İmparator Hadrianus arasındaki bağlantıyı göstermektedir. Bkz., Friesen 1993, 118.

³⁶⁶ Şahin 2001, 62.

³⁶⁷ BMC, Ionia, Ephesos, no: 237.

³⁶⁸ Şahin 2001, 62. *Kuretarlar*, Zeus efsanesinde rol oynayan cinlerdir. Toprağın oğulları oldukları da söylenir. Rhea, Girit’in Lyktos mağarasında Zeus’u doğurduğu zaman tanrı Kronos bebeğin sesini duyup da diğer çocukları gibi onu da yutmasın diye, çocuğun çevresinde *Kuretarlar*’ın coşkun rakslarla tunç kalkanlarına vura vura gürültü yapmalarını emretmiştir. Böylece *Kuretarlar*, çocuğun sesinin duyulmasını engellemişlerdir. Bkz., Erhat 2017, 180.

³⁶⁹ BMC, Ionia, Ephesos, no: 357.

³⁷⁰ Nilsson 1955, 529.

³⁷¹ Akar Tanrıver 2009, 232.

sürmüşlerdir. İşte Delos efsanesi de bunlardan biridir³⁷². Onun Anadolu’lu bir tanrı olarak³⁷³ kültürünün yayılımı, MÖ 700 civarında, yazılı kaynakların başladığı dönemde tamamlanmıştır. Böylece Apollon’un Hellenler için yeni bir tanrı olduğu ve onun Hellen Pantheonu’na sonradan girdiği kabul edilmektedir³⁷⁴.

Zeus ile Leto’nun oğlu olan Apollon³⁷⁵, *Iliad*’da okçu tanrı olarak karşımıza çıkmaktadır³⁷⁶. Bunun yanı sıra kehanet, sanat ve müzik tanrısı olan Apollon³⁷⁷, sağlık ve şifa tanrısı olarak da tapınım görmüştür³⁷⁸. Hekim tanrı olarak adı, oğlu Asklepios ile birlikte anılmaktadır³⁷⁹. Genellikle uzun boylu, yakışıklı ve uzun siyah saç bukleleriyle göze çarpan bir tanrı olarak tasvir edilmektedir. Ona bazen kurban olarak sunulan ve sikkeler üzerinde onunla birlikte resmedilen kurt, dişi geyik ya da karaca, kuğu, akbaba ve uçuşuyla kâhinlere kehanet alameti veren karga ile yunus balığı, tanrının hayvanları arasında yer almaktadır. Defne ise tamamıyla Apollon’a özgü bir bitki olarak gösterilmektedir³⁸⁰.

Ephesos Artemision alanındaki yapılardan yola çıkan araştırmacılar, Artemision’da bir Apollon Tapınağı’nın var olup olamayacağı sorusunu gündeme getirmişlerdir. Artemision’da, MÖ 6. yüzyıla tarihlendirilen ve Kroisos Tapınağı’ndan daha eski olan *Hekatompedon* olarak adlandıran yapının, Tapınak C adlı yapının sunağı olup olmadığı düşünülmüş ve hem *Hekatompedon* hem de Tapınak C isimli yapıların her ikisi de aynı zamana tarihlendirilmiştir. Sözü edilen her iki yapı da bitirilmeden yarıda bırakılmıştır. Dolayısıyla *Hekatompedon* ve Tapınak C, sunak ve tapınak olarak aynı döneme ait olmasına karşın, bunlar birbirinden 50 m uzaklıkta olup her ikisi de aynı boyutlardadır. Bu nedenle F. De Polignac, Artemision alanında Kroisos Tapınağı öncesindeki *Hekatompedon* isimli bu yapının, Apollon Tapınağı olup olamayacağını sorgulamıştır³⁸¹. Ephesos’taki Apollon Tapınağı’yla ilgili olarak M. Büyükkolancı, Ayasuluk Tepesi 2000 Yılı Kazı Çalışmaları Raporu’nda; “*Ayasuluk Tepesi’nin batı yamacındaki 32 D Açmasında, 1993 yılında bulunan Apollon figürinleri bir mezara ait olmadığı için Apollon’a ait bir kült yerini işaret ettiği*

³⁷² Zeus’tan gebe kalan Leto, Hera’nın hışmından dolayı çocuklarını doğurmak için hiçbir sığınak bulamaz. Sadece Delos adacığı, tanrıçaya sığınak olur ve Leto Apollon’u burada dünyaya getirir. Bkz., Erhat 2017, 44-48. Ayrıca Apollon ile ilgili efsane ve mitos için bkz., Grimal 1997, 79-83.

³⁷³ Erhat 2017, 46-47.

³⁷⁴ Akar Tanrıver 2009, 231.

³⁷⁵ Homeros *Iliada* I.8-10; Hesiodos *Theogonia* 920.

³⁷⁶ Homeros *Iliada* I. 1-45.

³⁷⁷ Grimal 1997, 81-82; Erhat 2017, 49.

³⁷⁸ Strabon *XIV.1.6*.

³⁷⁹ Erhat 2017, 50.

³⁸⁰ Grimal 1997, 80, 83.

³⁸¹ Scherrer 2000, 48; Bammer 2008b, 122.

varsayılabılır. Bu kült yeri veya tapınak büyük bir olasılıkla İsabey Camii'nin veya St. Jean Kilisesi'nin altında kalan ve eski Ephesos kenti içindeki Apollon Tapınağı olmalıdır. Çünkü Apollon Tapınağı'nın Artemis Tapınağı'ndan uzak bir yerde olması mümkün değildir³⁸²” diyerek bu konu hakkındaki görüşünü dile getirmiştir. Ayrıca 1330 yılında İbn-i Batuta'nın Ayasuluk'u ziyaretinden sonra kitabında yazdığı kilise hakkında A. Bammer, Artemison'da *cella* içine 6. yüzyılda inşa edilmiş ve bazilika olarak tanımladığı yapının, İbn-i Batuta'nın sözünü ettiği yapı olduğu görüşündedir. Ancak M. Büyükkolancı, A. Bammer'den daha farklı düşünmektedir. M. Büyükkolancı'ya göre, İbn-i Batuta'nın St. Jean Kilisesi hakkında ayrıntılı bilgi verdiğini, ancak daha önce başka bir kiliseden söz ettiğini belirtmektedir. İbn-i Batuta'nın anlatımından yola çıkan M. Büyükkolancı, kentteki iki büyük kiliseden birinin St. Jean Kilisesi, diğerinin ise İsabey Camii'nin olduğu yerdeki kilise olduğunu, İsabey Camii'nin yerinde önce antik yazarlar tarafından bahsedilen Apollon Tapınağı'nın varlığını ve bunun üzerine de İbn-i Batuta'nın gördüğü kilisenin inşa edilmiş olabileceğini belirtmektedir³⁸³.

Ephesos *Stadium*'un batısında yer alan ve Koressos Akropolü olarak adlandırılan tepenin kuzeybatısında, derin ve doğal bir yarığın üzerinde bulunan Yarık Kaya Tapınağı'nın gerçekte kime ithaf edildiği konusu, yukarıda Demeter kültüründe de tartışılmıştı. Ancak, MÖ 400 civarında inşa edilen bu tapınağın, bir Apollon Kehanet Tapınağı olma ihtimali üzerindeki görüşlere de değinilmelidir. Bununla birlikte, Bizanslı Stephanos'a göre Ephesos'ta, Apollon ve Artemis ikizlerinin annesi olan Leto'ya da tapılmaktaydı. Yarık Kaya Tapınağı'nda çok sayıda Hellenistik giyimli kadın heykelciklerinin de bulunması, Leto kültürüne işaret eden bir kanıt olarak da düşünülmektedir³⁸⁴. Dolayısıyla Ephesos'ta, ileride gerçekleştirilecek kapsamlı araştırmalar, Apollon Tapınağı'nın varlığı ile Leto kültürünün varlığını ortaya çıkarması açısından önem taşıyacaktır.

Ephesos Prion Dağı'nın kuzey yamacındaki Meter Kaya Kutsal Alanı'nda, teraslanmış yamaçtaki kayaların dikey yüzlerine Meter (çoğunlukla Kybele denilen Tanrıların Anası), Zeus ve nadir olarak da Apollon için yazıtlar kazınmıştır³⁸⁵. Bu yazıtlar

³⁸² Büyükkolancı 2002, 238.

³⁸³ Büyükkolancı 2011, 114-115.

³⁸⁴ Scherrer 2000, 188. Demeter kültüründe de değinildiği gibi Feriştah Soykal Alanyalı'ya göre, Yarık Kaya Tapınağı'nın Tanrıça Demeter'e ithaf edilmiş olma olasılığı daha yüksektir. Bkz., Soykal Alanyalı 2003, 173-181; Soykal Alanyalı 2016, 1-7.

³⁸⁵ Scherrer 2000, 60.

arasında *Apollon Patroios* kimliği görülmektedir³⁸⁶. Ata kültü ile ilişkilendirilen *Πατρόιος* (*Patroios*) sıfatı, aile ve aile bireylerini koruyan, gözeten tanrı özelliklerini taşımaktadır³⁸⁷. Kutsal alanda bulunan en eski adaklar da MÖ 5. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Geç Klasik-Erken Hellenistik Dönem’de en parlak zamanlarını yaşayan³⁸⁸ Meter Kaya Kutsal Alanı’nın, Keil zamanından beri bilinen yazıtlar yardımıyla Ana Tanrıça ile birlikte Zeus ve Apollon’a adandığı belirtilmektedir³⁸⁹.

Ephesos *Prytaneion*’un bünyesinde barındırdığı farklı kültler arasında, *Ἀπόλλων Κλάριος* (*Apollon Klarios*) ve *Ἀπόλλων Μαντεῖος* (*Apollon Manteios*) kültü de yer alırdı³⁹⁰. *Apollon Klarios*’u, N. Şahin; Kar, Girit ve Thebai kökenli halkların oluşturduğu bir kültür mozaïği olup, dinsel ortamda ortaya çıkan tanrısal bir kimlik olarak tanımlamaktadır³⁹¹. Aynı zamanda *Prytaneion*’da kehanet tanrısı *Apollon Manteios*³⁹² için Hestia Salonu’nun yan odalarından birinin ayrıldığına dair pek çok işarete de rastlanılmaktadır³⁹³.

Ephesos’ta Apollon kültüne işaret eden, 1895 yılındaki kazı çalışmaları sırasında tapınak alanında bulunan insan boyundaki Hellenistik Dönem Apollon başı, güzel bir örnek olarak gösterilmektedir³⁹⁴. Bir başka Ephesos buluntusu olan ve İmparatorluk Dönemi’ne tarihlendirilen Apollon heykeli, İstanbul Arkeoloji Müzesi’nde sergilenmektedir (**Lev. 18, Res. 26**). Baş, sağ kol dirsekten, sol el ve ayak ise bilekten eksik olan Apollon heykelinin elinde tuttuğu dalın, defne olup olmadığı anlaşılmamaktadır. Apollon heykeli, taşıdığı özelliklerden dolayı MÖ 4. yüzyıl heykeltıraşlığıyla ilişkilendirilmekte ve sikke betimlemeleri ışığında *δαφνηφόρος* (*daphnephoros*) olarak tanımlanmaktadır³⁹⁵. Bununla birlikte, Ephesos’taki Apollon tasvirine yönelik en önemli kanıt, Antonius tarafından zorla alınmış olan bronz bir Apollon heykelidir. Ünlü heykeltıraş Myron tarafından yapılmış olan Ephesos’taki bu bronz Apollon heykeli, Augustus tarafından iade edilen eserler arasında yer almaktadır³⁹⁶.

³⁸⁶ Roller 2013, 237.

³⁸⁷ Gürdal 2007, 192-193.

³⁸⁸ Scherrer 2000, 60.

³⁸⁹ Meriç 2007, 73.

³⁹⁰ Steskal & Ladstätter 2009, 133.

³⁹¹ Şahin 1999, 207.

³⁹² Scherrer 2000, 86.

³⁹³ Steskal & Ladstätter 2009, 133.

³⁹⁴ Bammer 2008a, 95.

³⁹⁵ Bilici 2002, 16-17, 36.

³⁹⁶ Magie 1950, 470.

Ephesos Apollon kültüne doğrudan veri sunan bir diğer önemli kaynak da sikkelerdir. M  1. yüzyıla tarihlendirilen bir Ephesos *kistophor* sikkenin  n yüzünde, bir yılanın içinden çıktığı yarı açık ve kapaklı *cista mystica* yer alırken, arka yüzünde Apollon  ıplak ve ayakta g r lmektedir³⁹⁷. İmparatorluk Dönemi kent sikkelerinde,  n yüzde İmparator portresi yer alırken arka yüzde Apollon ikiz kardeşi Artemis ile birlikte, elinde yay tutarak tasvir edilmiřtir³⁹⁸. Gallienus Dönemi (MS 253 – 268) bir sikkenin arka yüzünde ise Leto, uzun *khiton* ve *peplos* ile örtülü, koşar pozisyonda, başi geriye dönük ve kollarında ikiz çocukları, Artemis ve Apollon’u taşır formda resmedilmiřtir³⁹⁹.

Sonuc olarak, Ephesos kentine ait epigrafik ve nümizmatik verilerin kazı buluntularıyla bir bütünlük içerisinde değerlendirilmesi, Tanrı Apollon’un, en azından M  5. yüzyıldan beri Ephesos’ta bir k lte sahip olduğu çıkarımı yapılabilir.

2.8. Dionysos Kültü

şarap ve bitkilerin ( z m n), çılgınlığın, doğadaki kontrol edilmez gücün ve gizemlerin tanrısı⁴⁰⁰ olan Dionysos, zorlamalarla Hellen mitolojisine dâhil edilmiş ve genellikle şarapla, taşkın kutlamalarla ve bu kutlamalardan kök salmış teatral dramalarla ilişkili bir tanrı olarak bilinmektedir⁴⁰¹. Doğum mitosunda da görülebileceği gibi Hellen dünyasına dışarıdan gelen Antik dünyanın bu gizemli tanrısı, gerçek Olymposlular’dan oldukça farklı değerlendirilmekte ve onunla ilgili kurgulanan mitoslarda dile getirilmektedir⁴⁰².

Hesiodos’a göre Dionysos, Zeus ile Thebai kralı Kadmos’un kızı Semele’nin ođludur⁴⁰³. Mitolojiye göre Semele, Hera’nın oyununa gelerek, Zeus’un tanrılığından şüphe eder ve onu tüm g  leriyle birlikte görmek ister. Sevgilisinin bu isteğini kıramayan Zeus, Semele’ye tüm ihtişamıyla görünür. Fakat Semele, çevresini saran şimşeklerin görüntüsüne dayanamayarak yıldırım çarpması sonucunda ölür. Zeus hamile olan Semele’nin karnından Dionysos’u çıkarır ve kendi baldırına diker. Doğum zamanı geldiğinde de Dionysos’u

³⁹⁷ BMC, Ionia, Ephesos, no: 174.

³⁹⁸ BMC, Ionia, Ephesos, no: 238, no: 361.

³⁹⁹ BMC, Ionia, Ephesos, no: 374.

⁴⁰⁰ Boyana 2016, 46.

⁴⁰¹ D k  2002, 20.

⁴⁰² İndirkaş 2012, 61-62.

⁴⁰³ Hesiodos *Theogonia* 940-942.

baldırından çıkartıp Nysa Dağı'na gönderir. Böylece Dionysos, Zeus'un baldırından tekrar dünyaya geldiği için “*iki kere doğan*” tanrıdır⁴⁰⁴.

Herodotos'a göre Dionysos, Hellen dünyasına ilk olarak ünlü kâhin Melampus aracılığıyla Mısır'dan gelmiştir⁴⁰⁵. Ancak tanrının kökeni konusunda birçok araştırma yapılmış ve Dionysos'un Hellas'a, önceleri Thrakia'dan geldiği görüşü kabul görmüş, sonraları ise Phrygia ve Lydia'dan, deniz yoluyla geldiği görüşü ağırlık kazanmıştır. Dionysos yalnızca Hellas'a gelmekle kalmamış, burada güçlü bir Dionysiak hareketin başlamasına da vesile olmuştur⁴⁰⁶. Dionysiak orgyanın en karakteristik özelliği, müzik uyarımı ile ekstasin yol açtığı baş döndürücü dans ve tanrıyla bir olma duygusudur⁴⁰⁷. Antikite, Dionysos'u her ne kadar şarap tanrısı olarak yüceltmişse de O, Anadolu halkının, bereket bağışlayan toprağı saygısıyla kutsamak için tasarımıladığı bir doğa tanrısıdır. Her yönüyle doğaya yönelik bir tanrı olan Dionysos⁴⁰⁸, Hellas'ta ilk ortaya çıkışı itibarıyla Zeus ve Apollon'a inanan soylu kesim arasında pek rağbet görmemiş, toplumun alt tabakasında bulunan köylüler arasında kendine taraftar bulmuştur⁴⁰⁹. En çok çiftçiler ve meyve yetiştiricileri arasında tapınım gören Dionysos⁴¹⁰, bir doğa tanrısı olarak, doğayı en belirgin biçimlerle yansıtan dağlarda, ormanlarda, yabani hayvanlar ve yaratıklarla bir arada yaşar ve coşar gösterilir. Tanrının simgelediği asıl büyük kuvvet ise insan ile doğa arasındaki ilişkidir ve insanı doğanın sırlarına erdiren büyülü bir güçtür⁴¹¹.

Ephesos'un erken bir dönemde, Dionysos tarafından ziyaret edildiği şeklinde yorumlanan mitolojik anlatılar bulunmaktadır⁴¹². Buna göre, Dionysos'u Hera'nın hışmından korumak isteyen Zeus onu Nysa kentine gönderir⁴¹³. Orada bir kız çocuğu gibi giydirilip büyütülen Dionysos, delikanlılık çağına geldiğinde daha fazla saklanamaz ve Hera O'nu tanır. Tanrıçanın gazabı onu delirtmek olur. Çıldıran Dionysos, *Silenoslar*, *Satyrler* ve *Mainadlar*'dan oluşan yoldaşlarıyla bütün dünyayı dolaşır. Dönüş yolculuğunda ise Amazon kadınlarıyla savaşmak zorunda kalır ve onları Ephesos'a kadar kovalar. Burada bir kısım

⁴⁰⁴ Ayrıntılı mitos ve Dionysos ile ilgili diğer efsaneler için bkz.; Tripp 1974, 203-204; Grimal 1997, 156-159; Graves 2010, 127-136; Erhat 2017, 91-96.

⁴⁰⁵ Herodotos *II.49*.

⁴⁰⁶ İndirkaş 2012, 62.

⁴⁰⁷ Guthrie 1955, 157.

⁴⁰⁸ İndirkaş 2012, 62.

⁴⁰⁹ Öztürk 2010, 41.

⁴¹⁰ İndirkaş 2012, 62.

⁴¹¹ Erhat 2017, 95.

⁴¹² Rogers 2012, 293.

⁴¹³ Herodotos da Dionysos'un Mısır'dan daha ötede olan Ethiopia'daki Nysa kentine götürüldüğünü söyler. Bkz., Herodotos *II.146*.

Amazon, kendi soylarından gelen insanların hala yaşadıkları iddia edilen Ephesos'taki Artemis Tapınağı'na sığınır. Ancak Dionysos, Artemis'in kutsal alanına gelen Amazonlar'ı Ephesos'ta mağlup eder ve tanrıçanın kutsal alanını Amazonlar'dan kurtarır⁴¹⁴.

Ephesos antik kentinde Dionysos kültüne yönelik en erken belge, MÖ 4. yüzyıl sonu ile 3. yüzyıl başına tarihlendirilen, Yamaç Evler'in yıkıntıları arasında bulunmuş, kireç taşından bir sınır taşıdır. Üzerindeki yazıtta göre bu sınır taşı bir Dionysos kutsal alanına aittir. “*Ἐρὸν Διονύσου ὀρειογνάδων καὶ Ἐνέδρα[ς] εἶναι*”⁴¹⁵. Bu yazıt, söz konusu tarihlerde Ephesos'taki Dionysos kültürünün varlığını ve tanrının bir kutsal alana sahip olduğunu göstermektedir⁴¹⁶. Ancak Öztürk, bu belgeyi, MS 92 ile 93 yıllarına ait olan Roma Dönemi Ephesos belgeleri arasında değerlendirmektedir⁴¹⁷. Metinde, Dionysos ile bağlantılı olarak verilen *ὀρειογνάδος* (*oreiogynados*) teriminin *Hyadlar* ile ilgili olduğu, “dağlık diyar” anlamına geldiği, tanrının *ὀρειος* (*oreios-dağ*) *epitheti*yle ilişkili olduğu ve yazıtın bir dağ kutsal alanına ya da tapınağına işaret ettiği ileri sürülmektedir⁴¹⁸.

Dionysos, Ephesos'ta birçok *epithet* ile tapınım görmüştür. MÖ 27-26 yıllarına tarihlenen bir belgede Dionysos, *Ποιμάντριος* (*Poimantrios*) *epitheti* ile dikkat çekmektedir. Bu sıfat “çoban” anlamına gelen *ποιμήν* (*poimen*) kelimesinden türetilmiş olup, tanrının çobanlık yönünü vurgulamakta ve “sürüye çobanlık eden” olarak yorumlanmaktadır. Kentte Dionysos için en fazla kullanılmış olan *epithet* ise, *Φλέος* (*Phleos*)⁴¹⁹ tur. MS 105 yılına tarihlenen başka bir belgede *Διονύσος Φλέος* (*Dionysos Phleos*) *epitheti*, tanrının rahipleriyle de ilgilidir. Bu belgede, “Dionysos Phleos’un yaşam boyu rahiplik görevini sürdüren bir kişiden söz edilmektedir. MS 161-192 yıllarına tarihli, yaşam boyu kült rahibine sunulmuş olan bir adakta, “*οἱ πρὸ πόλεως Δημητριασταὶ καὶ Διονύσου Φλέω μύσται*” yazmaktadır. Buradan anlaşıldığına göre Dionysos, Ephesos'ta Demeter ile birlikte tapınım görmekteydi⁴²⁰. Böylece Dionysos ve Demeter'in Ephesos'ta ortak bir kültü sahip olduğu, bu kültürlerin Eleusis kökenli oldukları ve Ionia'ya Atinalı kurucu göçmenler tarafından getirildiğine yönelik düşünceler bulunmaktadır⁴²¹. Ayrıca bu belgede adı geçen

⁴¹⁴ Pausanias VII.2.7; Graves 2010, 127-128.

⁴¹⁵ Öztürk 2010, 84, no: 7.

⁴¹⁶ Öztürk 2010, 90; Pişkin Ayvazoğlu 2015, 73-74.

⁴¹⁷ Öztürk 2010, 90.

⁴¹⁸ Pişkin Ayvazoğlu 2015, 74.

⁴¹⁹ Phleos epithetinin türediği *φλέω* (*Phleo*) kelimesi “bollukla dolup taşmak, fışkırmak, taşmak” anlamına gelmektedir. Buna göre Phleos, Dionysos’un bereket tanrısı kimliğiyle ilgili olan bir sıfattır. Bkz., Pişkin Ayazoğlu 2015, 74-75.

⁴²⁰ Öztürk 2010, 87-88.

⁴²¹ Rogers 2012, 294, 296, 300-301.

ve ilişkili oldukları tanrı ve tanrıçalar için çoğunlukla gizli ayinler yapan dernek formu, *μύσται*⁴²² şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Ephesos’a ait epigrafik belgelerden, liderliğini Marcus Antoninus Drosus’un yaptığı “οἱ πρὸ πόλεως Δημητρίασται καὶ Διονύσου Φλέω μύσται” adında bir derneğin var olduğu ve bu derneğin Hadrianus döneminde (MS 117 – 138) yılda birkaç kere yemekli festivaller düzenledikleri anlaşılmaktadır⁴²³. Tanrının Ephesos’taki bir başka *epitheti* “sarmaşık taşıyan” anlamına gelen *Κισσοφόρος* (*Kissophoros*)’tur. *Kissophoros*, Dionysos’un elinde sarmaşık dalı tutan ya da başında sarmaşık çelengi ile gösterilen ikonografisini ifade ediyor olmalıdır. Ayrıca aynı belgede Dionysos, *Βάκχος* (*Bakkhos*) olarak da belirtilmektedir⁴²⁴.

Ephesos antik kentinde, Hadrianus (MS 117 – 138) ve Commodus (MS 180 – 192) dönemlerine tarihlenen epigrafik belgelerde Dionysos, *Προπάτωρ* (*Propator*) ve *Κορησείτης* (*Koreseites*) olarak nitelendirilmektedir. “Οἱ τοῦ προπάτορος θεοῦ Διονύσου Κορησείτου σακηφόροι μύσται φιλοσέβαστοι” Burada Dionysos, kült görevlilerinin listesi olan, *Προπάτωρ* (*Propator*) *epitheti*yle anılmaktadır. *Κορησείτης* (*Koreseites*) *epitheti* ise, Ephesos’un yakınlarında yer alan Koressos Tepesi ve burada bulunan bir yerleşimle ilişkilendirilmektedir⁴²⁵. Böylece *Koreseites*’in, Koressos Tepesi yakınlarında bulunan bir Dionysos kutsal alanına işaret ettiği düşünülmektedir⁴²⁶. Ayrıca yazıtta geçen *Σακηφόροι μύσται* (*Sakephoroi mystai*), *σάκος* (*sakos*) adı verilen ve özellikle keçi kılından dokunan, bir çeşit kaba kumaştan yapılan elbiseyi giyen Dionysos kültü üyeleridirler⁴²⁷. Dionysos’un *Propator* olarak nitelendirildiği diğer bir belgede ise tanrı aynı zamanda *Βρόμιος* (*Bromios*)⁴²⁸ olarak nitelendirilmektedir. Yine Hadrianus ve Commodus dönemlerine tarihlenen bazı belgelerde, Dionysos’un kült görevlilerine ait listeler görülmektedir⁴²⁹. Bu listelerde geçen; *ἱερολόγος* (*hierologos*) kutsal bir hikâye anlatan, *θυρσοφόρος* (*thyrsophoros*) *thyrsos* taşıyıcı, *βουκόλος* (*boukolos*) Boğa Dionysos’un tapınıcılarını ifade etmektedir. Bunlardan *ὕδραύλος* (*hudraulos*), *aulos* çalan bir müzisyen olarak

⁴²² *Mystai*, Dionysos dinini benimsemiş dernek ve kült üyelerine verilen genel addır. Bkz., Öztürk 2010, 203.

⁴²³ Öztürk 2010, 161-162. Ephesos kentine ait bir belgede *ἐπιμελητής* (*epimeletes*), diğer bir belgede ise *καθιερωκός* (*kathierokos*) olarak görülen Marcus Antonius Drosus, kentteki derneğin başışçısı ve masraflarını karşılayan zengin bir kişidir. Ayrıca bu kişinin başışladığı paranın faizi de kült masrafları için kullanılmaktaydı. Bkz., Öztürk 2010, 90, 175.

⁴²⁴ Öztürk 2010, 87, 91, no:16; Pişkin Ayvazoğlu 2015, 75.

⁴²⁵ Öztürk 2010, 88, dipnot: 70.

⁴²⁶ Rogers 2012, 297.

⁴²⁷ Öztürk 2010, 88, dipnot: 71.

⁴²⁸ Öztürk 2010, 88. Dionysos’un “*Bromios*” *epitheti*, “şiddetli ve gümbürtülü” anlamına gelmekte olup tanrının gücünü vurgulamaktadır. Bkz., Öztürk 2010, 198.

⁴²⁹ Öztürk 2010, 90.

yorumlanmakta ve Dionysos *myster*lerinin müzik eşliğinde gerçekleştiğini ortaya koymaktadır⁴³⁰. Yine bu listede geçen *ἱεροφάντης* (*hierophantes*), tanrının kutsal mekânında dinsel ritüelin nasıl yapılması gerektiğini denetleyen, kutsal olanı koruyan ve dini yorumlayan, kült derneğindeki en yüksek rütbeli din adamını ifade etmektedir⁴³¹. *Βάσσαρα* (*Bassara*) ise “tilki” anlamına gelmekte olup tanrı adına kurbanlar sunarak çılgın ayinler yapan, Dionysos dinini benimsemiş kadınlar grubuna verilen isimdir⁴³².

Ephesos'ta, MS 2. yüzyıla tarihlenen bir Dionysos heykelinin kaidesinde *Dionysos Oreios Bakkhios Pro Poleos* “Διόνυσος Ὀρειος Βάκχιος Πρὸ πόλεως” ifadesi geçmektedir⁴³³ (Lev. 19, Res. 27). *Bakkhios* Dionysos'un ayrıca kullanılan bir *epitheti* olmasına karşın *Oreios Bakkhios* tek bir *epithet* olarak düşünülmektedir. *Oreios* “dağ” anlamında gelmektedir. Bu *epithet* ile bir dağ tanrısı olan Dionysos'a dağlarda da tapınıldığı anlaşılmaktadır. *Pro Poleos* ise ayrı bir *epithet* olarak düşünülmekte ve “kentin önündeki” anlamını taşımaktadır⁴³⁴. *Dionysos Oreios Bakkhios Pro Poleos*, belki de tanrı adına kent surları dışında, dağlarda yapılan ve bir rahip tarafından yönetilen bayramları ya da kent surları dışında dağlık bir alanda bulunan bir Dionysos kutsal alanını ifade etmektedir. Zira Ephesos Prion Dağı'nda, Dionysos'a tapanların toplandığı en az bir kutsal alanın var olduğu düşünülmekte ve bu kutsal yer için tiyatronun yakınında bulunan bir salon önerilmektedir⁴³⁵. *Pro Poleos epithetinin* geçtiği MS 119-129 yıllarına tarihlenen bir başka belge, *Pro Poleos Mystai* “οἱ πρὸ πόλεως μύσται” adlı Dionysos Derneği tarafından Hadrianus'a adanmış bir *altara* aittir⁴³⁶. *Pro Poleos Mystai*'ın kent surları dışında etkinlik gösteren gizemli bir dernek olduğu düşünülmektedir⁴³⁷.

Ephesos antik kentinde bir Dionysos Tapınağı'nın varolduğu, arşitrav üzerinde bulunan bir yazıt sayesinde bilinmektedir. “Φίλιππος δις Μαζαῖς νεοποιὸς τὸ ἐπιστύλιον | τῷ Βαχχεῖῳ ἀνέθηκεν.” Bu yazıt metninde, söz konusu arşitravın (*ἐπιστύλιον* = *epistylon*) Philippos Mazai(o)s isimli bir *νεοποιός* (*neopoios*) tarafından, *Βαχχεῖον* (*Bakkheion*) olarak adlandırılan Dionysos Tapınağı için yaptırdığı anlatılmaktadır⁴³⁸.

⁴³⁰ Rogers 2012, 297.

⁴³¹ Öztürk 2010, 90, 201.

⁴³² Öztürk 2010, 90, 198.

⁴³³ Öztürk 2010, 85, no: 10.

⁴³⁴ Öztürk 2010, 89, dipnot: 72-73.

⁴³⁵ Rogers 2012, 296.

⁴³⁶ Öztürk 2010, 83, 89, no: 3.

⁴³⁷ Rogers 2012, 296.

⁴³⁸ Öztürk 2010, 87, 91, no: 17.

Ephesos'ta Traianus Dönemi'ndeki (MS 98 – 117) bir Dionysiak birliğin, Tanrı Dionysos'a ve İmparator Traianus'a bir heykel sunduğu bilinmektedir. Buna göre, İmparator Trainus'un da bu birliğin bir üyesi olabileceği düşünülmektedir. Hadrianus Dönemi'nde (MS 117 – 138) Ephesos'ta bir Dionysiak dansçı kadınlar topluluğu da bulunmaktaydı⁴³⁹. Antoninus Pius Dönemi'ne (MS 138 – 161) tarihlenen ve Nysa kentinde bulunan bir belgede ise, Ephesos kentindeki Dionysos Sanatçıları Birliği'nden söz edilmektedir⁴⁴⁰.

Tanrı Dionysos, Ephesos Yamaç Evler'in de her yerindeydi. Mozaiklerde, duvar resimlerinde, alçı süslemelerinde, küçük tütsü sunaklarında, heykellerde, büstlerde ve yazıtlarda, bazen tek başına bazen de maiyetiyle birlikte yer alırdı (**Lev. 20, Res. 28 – 29**). Dionysos özellikle 6 numaralı konut biriminde çok sık görülmektedir. Tanrının burada çok sık betimlenmesi, ev sahibi Gaius Flavius Furius Aptus'un bir Dionysos rahibi olmasındandır⁴⁴¹. 6 numaralı konut biriminin *peristyl*li avlusuna bakan bir çeşmenin arka duvarında, tanrı Dionysos *Oreios*'un rahibi Gaius Flavius Furius Aptus'tan bahsedilmektedir. Bu sayede bu kişi kuşkuyla yer bırakmayacak şekilde ev sahibi olarak belirlenebilmektedir. Ayrıca buradan Aptus'un, Dionysos'a “*dağdan gelen ve kent önündeki tanrı*” olarak tapan bir kült birliğinin başı olduğu anlaşılmaktadır. Avluda apsisli odadaki merdivenin iki yanını süsleyen heykel kaidelerinin üzerinde, ev sahibi hakkında başka veriler de mevcuttur⁴⁴². Dionysos'u betimleyen bu heykel kaidelerinin birinde, *ἐπιμελητής* (*epimeletes*)lik görevini de üstlenen Dionysos rahibi olan ev sahibi Aptus'un ismi geçmektedir⁴⁴³.

Dionysos onuruna düzenlenen bayramlarda, tanrının yaşadıklarının yeniden canlandırılması ve bunların sahnelenmesi gerçekleştirildi. Aralık sonunda kutlanan *Kırsal Dionysia* (*Küçük Dioysia* ya da Bağ Bozumu Şenliği), baharın sonlarına doğru kutlanan

⁴³⁹ Pişkin Ayvazoğlu 2015, 78.

⁴⁴⁰ Öztürk 2010, 89-90.

⁴⁴¹ Ladstätter 2012b, 153.

⁴⁴² *Apti* (*Aptus*) sülalesi Hellen kökenliydi. Furius Aptus'un babası Titus Flavius Aristobulus *prytan* olarak görev yapmış ve oğlu Titus Flavius Lollianus Aristobulus da ailenin ilk üyesi olarak senatus sınıfına dâhil edilmiştir. Kentin ileri gelenleri, görevlerini sürdürebilecekleri uygun mekânlara sahip olmaları gerekmektedir. Böylece 6 no'lu konut biriminin MS 3. yüzyılın sonlarına, nihai olarak yıkılışına kadar, Apti ailesinin mülkiyetinde kalmış olduğu düşünülmektedir. Bkz., Ladstätter 2012b, 189-192.

⁴⁴³ Öztürk 2010, 90. Kült lideri olarak da tanımlanan *ἐπιμελητής* (*epimeletes*) unvanıyla nitelendirilen kişiler, kentin varlıklı kişileri veya üst düzey yöneticileriydi. Bu kişiler aynı zamanda kültün başrahibi olarak da törenlerde ve şenliklerde bizzat görev alırlardı. Bkz., Öztürk 2010, 175.

Kent Dionysia'sı (*Büyük Dionysia*), baharın ilk günlerinde kutlanan *Anthestheria* (Tadım Şenliği - Çiçek Bayramı) ve kış mevsiminde kutlanan *Lenaea* bayramları önemliydi⁴⁴⁴.

MÖ 4. yüzyılın son çeyreğinden MÖ 1. yüzyıl sonlarına kadar olan bir süreye tarihlenen, vatandaşlık verme, *agonothetes* listesi ve *Dionysia*'da onurlandırma konuları ile ilgili olan bir grup epigrafik belge, *Dionysia* adı verilen bayramların Ephesos'ta da kutlandığını ortaya koymaktadır⁴⁴⁵. Bununla birlikte, Ephesos'ta Dionysos rahibi olan Gaius Flavius Furius Aptus'un, *Dionysialar* bayramlarını düzenlemek gibi görevi de bulunmaktaydı⁴⁴⁶. Bu bayramlardan biri olan ve *Poseidon* (Aralık-Ocak) ayında kutlanan *Kırsal (Küçük) Dionysia*, bir bereket festivaliydi⁴⁴⁷. Bu festivalde Dionysos'tan, sonbahar dikiminden bereket ve verimlilik dilenilirdi⁴⁴⁸. *Kent Dionysiası* ya da *Büyük Dionysia*, baharın başladığı *Elaphebolion* (Mart-Nisan) ayında kutlanırdı⁴⁴⁹. 5-6 gün süren bu şenliklerde, ilk gün dinsel kutlama alayı geçidi (*komos*), daha sonraki günlerde de dramatik ve dithyrambik olarak ikiye ayrılan teatral yarışmalar (*agon*) gerçekleştirildi⁴⁵⁰. Ayrıca antik yazar Plutarkhos, Romalı General Marcus Antonius'un Ephesos'a gelişini anlattığı bölümde, İmparatorluk Dönemi öncesi Ephesos'ta *Dionysia*'nın nasıl kutlandığına yönelik önemli bilgiler vermektedir. Zira General, Ephesos'a geldiğinde kentte *Dionysia* bayramı kutlanmaktaydı. Onu, *Maenadlar* gibi giyinmiş kadınlar ile *Satyros*lar ve *Pan* gibi giyinmiş erkekler karşılamıştı. Kent sarmaşıklar ve *thyrsos*lar ile doluydu ve insanlar *psalterion*, *syrinks* ve *aulos* sesleri içinde onu selamlamaktaydı⁴⁵¹.

Ephesos'ta biri Hellenistik Dönem'e diğeri MS 104 yılına tarihlenen iki belge, Ephesos takviminde *Anthesterion* ayının varlığını ortaya koymaktadır. Böylece bu iki belge, *Anthesterion* ayında Dionysos onuruna düzenlenen *Anthesteria* bayramının Ephesos'ta da kutlandığına işaret eder⁴⁵². MS 149-150 yıllarına tarihlenen bir heykel kaidesi üzerinde bulunan, “*τῇ τῶν καταγωγίων ἡμέρα - Katagogialar günü*” ifadesi, Ephesos Agorası'nda Dionysos onuruna kutlanan bir kış festivaline karşılık gelmektedir⁴⁵³. Tanrı onuruna

⁴⁴⁴ Dürüşken 2000, 92.

⁴⁴⁵ Pişkin Ayvazoğlu 2015, 79.

⁴⁴⁶ Ladstätter 2012b, 153.

⁴⁴⁷ Thomson 1943, 53.

⁴⁴⁸ Dökü 2002, 26.

⁴⁴⁹ Thomson 1943, 54.

⁴⁵⁰ Çalışlar 1995, 166.

⁴⁵¹ Pişkin Ayvazoğlu 2015, 79.

⁴⁵² Pişkin Ayvazoğlu 2015, 79.

⁴⁵³ Bu festival *Katagogia* (*Katagōgia*) festivalidir. MS 97'de Ephesos'un ilk piskoposu olan Timotheos'un, Hristiyanlıktan sonra sapkın Dionysos Şenlikleri'ne karşı cephe almasıyla, Dionysos Katagogia'sının etkisiyle bir kazaya kurban gittiği belirtilmektedir. Bkz., Öztürk 2010, 91, dipnot: 77.

düzenlenen *Lenaea* bayramı ise, *Ionik Lenaion* ayına karşılık gelen *Attic Gamelion* (Ocak-Şubat) ayında kutlanılırdı⁴⁵⁴. Ephesos'taki bir belgede geçen *Ληναιών* (*Lenaion*) ayından, *Lenaea* Şenlikleri'nin burada da kutlandığı söylenebilir. Hatta yine aynı belgede, Marcus Antonius Drosus isimli zengin dernek başışısının, *Lenaea* Şenlikleri'nde, Dionysos onuruna kurbanlar sunduğundan söz edilmektedir. Daha çok hali vakti yerinde, zengin insanların katıldıkları bu kült şenliklerinde, Dionysos adına dans gösterileri yapılır ve bu gösterilerde *Τιτάν*ların, *κορύβα*çların, *σάτυρο*çların ve *βουκόλο*çların dans ettikleri dile getirilirdi⁴⁵⁵. *Lenaea*, bir geçit töreni sunarak mistik bir özellik taşır ve tanrı için halk, dua etmeye çağırılırdı. Bununla birlikte bu festivalde şarap yapımıyla bağlantılı olarak mayalanmanın ilk ürünü de içilirdi⁴⁵⁶. Ayrıca Dionysos, bir “*khtonien*”⁴⁵⁷ tanrı olarak, diğer pek çok bitki tanrısında olduğu gibi O da kanlı bir ölümle ölmüş fakat sonrasında yeniden yaşama dönmüştü. Ephesos'ta bulunan epigrafik bir belgeden, Dionysos'un yeryüzüne yeniden dönüşünün kutlandığı bu bayramlarda, halka bedava zeytin ve yağ dağıtıldığı anlaşılmaktadır⁴⁵⁸.

Kült yaşamı, birçok sikke betimlemelerine de aynen yansıtılmıştır. Bu betimlemeler çoğunlukla tanrılara yapılan adağın sunumunu gösteren resimler olduğu gibi, bazen de kült heykellerinin büyük *prosesyon*larla kentte nasıl dolaştırıldığı yansıtan resimler olabilmektedir. MS 222-235 yıllarına tarihlenen bir Ephesos sikkesi, kült heykelinin *prosesyon* eşliğinde kentte nasıl dolaştırıldığı hakkında fikir vermektedir. Burada *girland*larla bezeli, iki katırın çektiği, kült amaçlarına hizmet eden bir kutsal arabaya (AIIHNNH IEPA) rastlanmaktadır. Burada görülen katır, Dionysos kültürüne aittir⁴⁵⁹.

Roma İmparatorluk Dönemi Küçük Asya'da Dionysos tapınımı, tamamıyla imparatorlar ve Roma İmparatorluğu ile kurulan güçlü bağlar sayesinde gelişmiştir. Dolayısıyla Dionysos kültürle ilgili epigrafik belgelerin, diğer Küçük Asya kentlerine oranla daha çok olduğu Ephesos antik kentinde, ciddi anlamda Dionysos'a ait bir kült yapılanmasının var olduğu söylenebilmektedir⁴⁶⁰.

⁴⁵⁴ Vürtheim 1920, 92; Thomson 1943, 55-58.

⁴⁵⁵ Öztürk 2010, 90, 172-173.

⁴⁵⁶ Vürtheim 1920, 92.

⁴⁵⁷ “*Khtonien: Kthonios*”, “Yeraltı Dünyası ile İlişkili Olan” demektir. Aynı sözcük, o nitelikteki bir tanrı için isim olarak da kullanılabilirdi. Bkz., Anabolu 1988, 121.

⁴⁵⁸ Şahin 1998, 56.

⁴⁵⁹ Franke 2007, 20, 59.

⁴⁶⁰ Öztürk 2010, 181-182.

2.9. Nemesis Kültü

Gece Tanrıçası Nyks'in kızlarından biri⁴⁶¹ olan Nemesis (*Nέμεσις*), hem soyut bir kavramı simgeler, hem de tanrısal bir varlık olarak kişileştirilir. İnsanlara karşı uygulanan tanrısal öcü temsil eden ve her türlü ölçsüzlüğü yok etmekle görevli⁴⁶² olan Nemesis, aynı zamanda “*adalet dağıtan*” olarak kötülüğü hak edene veren bir tanrıçadır⁴⁶³. Yeryüzünde adaleti koruyan, haklıyı haksızdan ayıran ahlak tanrıçası olarak da bilinir. Onun *atribüleri* arasında cetvel, kırbaç, dümen, terazi ve griphon vardır. Nemesis'in elinde cetvel ve dizgin varsa ılımlılığı, kılıç ve kalkan varsa cezalandırmayı temsil eder. Tanrıçanın kanatları bir olaya hızla müdahale etmek içinken, bazen elinde taşıdığı terazi ise onun ölçüsüyle ilgilidir⁴⁶⁴.

Smyrna'nın tanrıçası⁴⁶⁵ olarak da tanınan Nemesis'in kültü, Roma İmparatorluk Dönemi'nde geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Bu kült, özellikle gladyatörler ve sporcular arasında rağbet görmüştür. Batı Anadolu'nun en önemli gladyatör oyunlarının yapıldığı merkezlerden biri olan Ephesos'ta da⁴⁶⁶ Nemesis kültünün varlığı düşünülmektedir.

Ephesos'ta, Lysimakhos Dönemi'ne ait sur duvarlarındaki Magnesia Kapısı'nda⁴⁶⁷, kuleler arasındaki merkezi kapının güney duvarı üzerinde, hala yerinde duran Nemesis kabartması görülmektedir (**Lev. 21, Res. 30**). Burada betimlenen tanrıça bir kült yontusu olmalıdır. Bu kabartmada cepheden, ayakta, kanatlı ve *peplos* giyimli Nemesis'in solunda dümen yer alırken, aşağıya doğru indirdiği sol elinde bir kırbaç tutar. Baş tahrir edilmiş olan bu kabartmanın üst kısmının kısa ve dar, alt kısmının ise uzun ve geniş olması, eserin Geç Hellenistik Dönem'de yapılmış olduğu izlenimi verir. Bunun yanı sıra, Ayasuluk Tepesi güney sur duvarlarının kazısı sırasında, Nemesis betimlemeli bir adak steli bulunmuştur (**Lev. 21, Res. 31**). Ayasuluk Tepesi'ni çeviren sur duvarlarında devşirme malzeme olarak kullanılmış olan bu stelde, iki sütunlu bir tapınak cephesi içinde, yüksek kaide üzerinde, ayakta, giyimli ve kanatlı bir tanrıça kabartması görülmektedir. Burada tanrıça sol kolunu aşağı indirmiş ve elinde kamçı tutmaktadır. Sol elinde tuttuğu kamçının altında Nemesis figürlerinde sıklıkla görülen sekiz çatalı dümen veya tekerlek yer alır. Bu

⁴⁶¹ Hesiodos *Theogonia* 223.

⁴⁶² Grimal 1997, 534; Erhat 2017, 215.

⁴⁶³ Okan 2016, 4.

⁴⁶⁴ Büyükkolancı ve Şimşek 2010, 81.

⁴⁶⁵ Magie 1950, 624; Akurgal 2003, 301.

⁴⁶⁶ Büyükkolancı ve Şimşek 2010, 81.

⁴⁶⁷ Scherrer 2000, 67-68; Wodd 2014, 132.

steldeki betimleme şekli, Magnesia Kapısı'ndaki Nemesis kabartmasıyla belirgin benzerlikler göstermektedir. Böylece Ephesos'taki bu kabartmalardan yola çıkılarak Tanrıça Nemesis'in, Smyrna orijinli bir tanrıça mı yoksa Ephesos kökenli bir kült mü olduğu sorusu gündeme getirilmiştir⁴⁶⁸.

Ephesos Yamaç Evler'de bulunan Nemesis heykelcikleri⁴⁶⁹ ile Magnesia Kapısı ve Ayasuluk'ta bulunan adak stelleri dışında kentte, Nemesis Tapınağı'nın varlığına dair yüzeyde herhangi bir kalıntıya rastlanmamıştır⁴⁷⁰. Ancak D. Magie, Büyük İskender zamanında Ephesos'ta tiyatro yanında Nemesis Tapınağı için bir sundurma inşa edildiğini yazmaktadır⁴⁷¹. P. Scherrer da, Ephesos Tiyatrosu'nun en üst kenarının bir bölümünde, önünde bir kolonad bulunan bir çeşit tribünün var olduğunu ve buranın, yarışmalar tanrıçası olarak da bilinen Nemesis'e adanmış ve yazılı belgelerde de adı geçen, 3. yüzyılın ilk yarısında kolonad konmuş olan “*Nemeseion*” adlı Nemesis Kutsal Alanı'nın var olduğunu belirtir⁴⁷².

Tanrıçanın Ephesos'ta varlığını gösteren, MÖ 48 yılına tarihlenen bir Ephesos *kistophor* sikkesinin arka yüzünde, iki sütunlu *tetrastyle* tapınak alanında Tanrıça Nemesis meşale ile birlikte görülmektedir⁴⁷³. İmparator Domitianus Dönemi (MS 81 – 96) Ephesos - Smyrna *homonaia* sikkelerinde de Nemesis sıklıkla betimlenmektedir. Bu sikkelerin ön yüzünde İmparator Domitianus'un başı yer alırken arka yüzlerinde iki Nemesis figürü arasında Artemis *Ephesia* kült heykeli yer almaktadır⁴⁷⁴. Aynı döneme tarihlendirilen bir başka sikkenin arka yüzünde ise iki Nemesis figürü yüz yüze gösterilmiştir⁴⁷⁵.

Bu bilgiler ile birlikte ele geçen kabartmalar, Tanrıça Nemesis'in Ephesos'ta çok iyi bilindiğini ve bir kültünün var olduğunu göstermektedir. Ancak Ephesos'taki Nemesis

⁴⁶⁸ Strabon, eskiden Ephesoslular'a “Smyrnalılar” dendiğini ve Eski Ephesos'ta Prion Dağı ile Koressos Dağı arasındaki bölgenin “Smyrna” adını taşıdığını belirtir. Bkz. Strabon *XIV.1.4*. MÖ. 700'lerde Ephesos'un Smyrna Bölgesi'nden ayrılan insanlar, önce Kolophon'a oradan da Smyrna'ya göç ederek orada kendi anavatanlarının adını yaşatan yeni bir Smyrna kurmuşlardır. Büyük olasılıkla bu göç sırasında Nemesis kültü Ephesos'tan Smyrna'ya taşınmış olmalıdır. Ephesos Smyrnalıları büyük olasılıkla Pagos Tepesi'ne yerleşmiş ve orada Nemesis kültünü ve tapınğını kurmuşlardır. Bkz., Büyükkolancı ve Şimşek 2010, 81-83.

⁴⁶⁹ Scherrer 2000, 198.

⁴⁷⁰ Büyükkolancı ve Şimşek 2010, 82.

⁴⁷¹ Magie 1950, 692.

⁴⁷² Scherrer 2000, 160.

⁴⁷³ BMC, Ionia, Ephesos, no: 177.

⁴⁷⁴ BMC, Ionia, Ephesos, no: 405, 407.

⁴⁷⁵ BMC, Ionia, Ephesos, no: 409, 410.

kültünün yerli bir kült olup olmadığı sorusunun yanıtı ise, gelecekte kentte yapılacak olan kazı ve araştırmaların verilerine göre yanıtlanacaktır⁴⁷⁶.

2.10. Tykhe Kültü

Tykhe (*Τύχη*) ya da Roma'daki adıyla Fortuna⁴⁷⁷, Hellen Mitolojisi'nde Titanlar'dan Okeanos ile Thetis'in üç bin kızından biridir⁴⁷⁸. Bir Olymposlu olmamasına rağmen, Klasik Hellen Tanrıları kadar saygı gören Tykhe, Antik Çağ'ın kader, şans ve umulmayan başarıların tanrıçasıdır⁴⁷⁹. O, Homerik ilahilerde görülmez ve mitolojik hikâyelerde yer almaz. Bu nedenle, soyut bir varlık olarak, bir tanrıça şeklinde kişileştirilmiş şans, talih ve tesadüftür. Ancak Tykhe, daha sonraki zamanlarda büyük bir önem kazanmış ve bu önem Hellenistik Dönem'e ve hatta Roma İmparatorluk Dönemi'ne kadar sürekli artmıştır⁴⁸⁰. Böylece, MÖ 4. yüzyıldan itibaren Hellen dünyasında ve sonrasında Roma İmparatorluğu'nda çok sevilen ve saygı gören bir tanrıça haline gelmiştir⁴⁸¹. Birçok Roma kenti tarafından, “*Koruyucu Tanrıça*” olarak kabul edilmiş ve zamanla her kent, kendine has Tykhe'sini yaratmıştır⁴⁸².

Tykhe, elinde bereket boynuzu (*cornucopia*) veya bir gemi dümeni veyahut da yuvarlanan bir küre üzerinde kanatlı olarak tasvir edilir⁴⁸³. Talih Tanrıçası, bereket boynuzundan aldığı talih ve şans ölümlülerin bazılarını bahşeder, bazılarını ise sahip oldukları her şeyden mahrum bırakırdı⁴⁸⁴. Böylece Hellen dünyasında insanlara iyi şans ve talih getirmesinin yanı sıra, kötü şans ve olaylar da getiren bir karaktere sahipti. Bu yönü ile kişiliği önceden tahmin edilemezdi. Yani hak edene de hak etmeyene de kötülük verebilen bir tanrıça olabilirdi⁴⁸⁵.

Ephesos'ta Tykhe kültürünü değerlendirmek üzere yapılan çalışmada ele alınan arkeolojik bulgular, çoğunlukla epigrafik ve nümizmatik veriler olmuştur. Roma dünyasının sevilen tanrıçası Tykhe, Ephesos *Prytaneion*'un bünyesinde yer alan, epigrafik olarak

⁴⁷⁶ Büyükkolancı ve Şimşek 2010, 82-84.

⁴⁷⁷ Erhat 2017, 289.

⁴⁷⁸ Hesiodos *Theogonia* 350-370.

⁴⁷⁹ Erhat 2017, 288-289.

⁴⁸⁰ Grimal 1997, 812-813.

⁴⁸¹ Okan 2016, 3.

⁴⁸² Yavuz 2013, 17.

⁴⁸³ Erhat 2017, 288-289.

⁴⁸⁴ Graves 2010, 154.

⁴⁸⁵ Okan 2016, 4.

kanıtlanmış ikincil kültler arasındadır⁴⁸⁶. Bununla birlikte, Roma İmparatorluk Dönemi Ephesos sikkelerinde sıklıkla resmedilmiştir. Bu tasvirlerde Tykhe, *atribleriyle* birlikte, ayakta, bir elinde dmen diğerk elinde bereket boynuzu (*cornucopia*) tutar şekilde yer alır⁴⁸⁷. Bazı Ephesos sikkelerinde ise, Artemis kült heykeli ile bereket boynuzunu (*cornucopia*) tutar şekilde tasvir edilmiştir⁴⁸⁸.

⁴⁸⁶ Steskal & Ladsttter 2009, 133.

⁴⁸⁷ BMC, Ionia, Ephesos, no: 243, 249, 254, 259, 296, 334, 388, 389, 400, 401, 424.

⁴⁸⁸ BMC, Ionia, Ephesos, no: 273, 346, 384.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. İMPARATORLUK KÜLTÜ

Hükümdar kültü genel olarak, devletine ve toplumuna çeşitli şekillerde yararlılıklarda bulunmuş önemli bir şahsiyetin (yönetici veya komutan), tanrılarla eşit veya benzer şekilde değerlendirilip, kültüsel onurlandırılması ve tapınması şeklinde tanımlanmaktadır⁴⁸⁹. Bu bağlamda Antikçağ'da din ve devletin bağlılığı, özellikle “hükümdar kültü” olarak ortaya çıkmaktadır. Kökleri Eskidoğu'ya giden bu anlayış Eskibati dünyasında Büyük İskender'in Mısır'ı ele geçirdikten sonra, orada kendisine “*Tanrı Amon'un Oğlu*” sıfatıyla tapılması ve Hellenlerin de İskender'in tanrılığını kabul etmeleriyle başlamıştır. Hükümdarların “tanrılaştırılması” Hellenistik monarşilerin ve Hellenistik devlet kavramının bir anlamda en karakteristik yönünü oluşturmaktadır⁴⁹⁰.

Hellenler, kendilerine iyilikte bulunmuş ya da özgürlük bağışlamış olan kral ve komutanları tanrı katına yükseltmişlerdir. Bu tanrılaştırma Büyük İskender'den sonra ilk kez Mısır kralı II. Ptolemaios tarafından uygulanmış, sonraları Seleukoslar ve diğer Hellenizm krallıklarına yayılmıştır⁴⁹¹. Hükümdarlık kültü, kralların ya da onların annelerinin ve eşlerinin tanrılaştırılması, onlar için kutsal yerler tahsis edilerek tapınaklar inşa edilmesi, festivaller düzenlenmesi ve rahiplerin atanması şeklinde gerçekleştiriliyordu. Hellenistik Dönem hükümdar kültürleriyle ilgili bu gelenek, Roma'nın Anadolu'ya nüfuz etmesiyle Romalı generaller ve devlet adamları için de devam ettirilmiştir. Hükümdar kültürüyle ilgili Hellenistik geleneğin, Roma İmparatorluğu'nun Küçük Asya'daki egemenliği döneminde de ne denli yaygın bir şekilde devam ettirilmiş olduğu görülmektedir⁴⁹².

İmparatorluk Dönemi Roma tarihi, sürekli ve tek dini temel unsuru olan imparator ideolojisinin resmi dışavurumu olarak, imparator öznesi üzerine odaklanmıştır. Hellenistik Dönem'de, İskender'in ardıllarının yaptığı gibi farklı etnik grupları kontrol altında tutması gereken imparator, otoritesini, boyunduruğu altına aldığı tüm halklara kanıtlamak zorundaydı. Bu bağlamda ele geçirilen topraklardaki halkların, Roma iktidarına rıza göstermesi ve adına oluşturulan ideolojinin yansıması, Roma İmparatorluk Kültü şeklinde

⁴⁸⁹ Mert 2004, 296.

⁴⁹⁰ İplikçioğlu 2015, 139.

⁴⁹¹ Mansel 2011, 512.

⁴⁹² Taşdöner 2013, 167-168.

gerçekleşmiştir. Böylece imparator, metinlerin, ikonografinin ve mimarinin dikkatli bir şekilde işlenmesiyle ideolojik bir meşruluk elde etmeyi başarmıştır⁴⁹³.

3.1. Roma İmparatorluk Kültü

İmparatorluk kültürünün yapısını anlamak için öncelikle Roma Cumhuriyet Dönemi'nin son devlet adamı Gaius Iulius Caesar ile onun yasal varisi olan oğlu Octavinus'un dönemlerini kısaca incelemek gerekmektedir. Anadolu'daki bazı kentler tarafından tanrılaştırılan Caesars, kimi kentler tarafından hem "Tanrı ve Kurtarıcı" olarak hem de adına rahip tahsis edilerek onurlandırılmıştır⁴⁹⁴. Tralles'teki Nike Tapınağı'nda bir heykeli bulunan Caesar'ın, Pharsalus Savaşı'nı kazanmasından hemen sonra bütün tapınaklara heykeli konulmuş; Ephesos, Mytilene, Keos Kartheas ve Thesalya Demetriası'ndaki yazıtlarda da Caesar'dan "tanrı" olarak söz edilmiştir⁴⁹⁵. Caesar'ın hangi isim altında ne zaman tanrılaştırıldığı, yani hayattayken mi yoksa öldükten sonra mı tanrı olduğu konusu, bilim insanları tarafından tartışılmıştır⁴⁹⁶. B. İplikçioğlu, Iulius Caesar'ın ilk kez, ancak öldükten sonra, MÖ 42 yılında "*Divus Iulius (Tanrı Iulius)*" olarak tanrılaştırıldığını belirtmektedir⁴⁹⁷.

Caesar'ın Hellenistik Doğu'da tanrılaştırılması, yasal varisi olan Octavianus'un da tanrılaştırılacağına habercisiydi⁴⁹⁸. Nitekim Octavianus daha hayattayken, Roma'da ona bir tanrı gibi ibadet edenler vardı. Zira MÖ 29'da, *Divus Iulius* (tanrılaştırılmış Iulius Caesar)'a bir tapınağın adanması sırasında, kendini de ön plana çıkarma fırsatı bulmuş ve sikkelerde *divi filius* (tanrının oğlu) sıfatıyla anılmıştır⁴⁹⁹. MÖ 27'de ise, "Augustus" ("kutsal" – Hellenesi "*Sebastos – σεβαστός*")⁵⁰⁰ adını alarak imparator olan Octavianus, kendisine ait bir "İmparatorluk Kültü" kurulmasına izin vermiş ve böylece Küçük Asya'nın birçok kentinde Augustus Tapınakları (*Augusteum* ya da *Sebasteumlar*) kurulmuştur⁵⁰¹. Ölümünden sonra Augustus, Senatus tarafından tanrılaştırılarak "*Divus Augustus*" adı altında devlet tanrısı ilan edilmiştir⁵⁰². Roma'nın ilk imparatoru Augustus ile tesis edilen İmparatorluk

⁴⁹³ Ando 2000, 23-24.

⁴⁹⁴ Magie 1950, 158, 1293.

⁴⁹⁵ Baz 1998, 25.

⁴⁹⁶ Bu konu ile ilgili bkz., Taylor 1931, 96; Weinstock 1971, 287-310; Gesche 1976, 164.

⁴⁹⁷ İplikçioğlu 2015, 139.

⁴⁹⁸ Taşdöner 2013, 168.

⁴⁹⁹ Meijer 2006, 28.

⁵⁰⁰ Akşit 1976, 38.

⁵⁰¹ İplikçioğlu 2015, 140.

⁵⁰² Akşit 1976, 66; Kaya 2011, 277.

Kültü, onun dönemiyle başlamış ve MS 3. yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir⁵⁰³. Böylece İmparatorluk Kültü, Caesar sonrasında iktidar mücadelesini kazanan Augustus ile hızlı bir yayılım göstermiş, Augustus politikalarının sorunsuz bir şekilde uygulanmasında etkili bir araç olmuştur. Roma’da, özgür kentlerde, Roma’ya bağlı eyaletlerde, eyaletlerin idari merkezlerinde uygulanmış ve bilinen en yaygın kült olarak tarihte yerini almıştır⁵⁰⁴.

MÖ 31 yılındaki Actium Savaşı’ndan sonra iktidar mücadelesine son veren Octavianus, barışı tahsis ederek iki yüzyıl sürecek *Pax Romana*’nın da kurucusu olmuştur⁵⁰⁵. Böylece Cumhuriyet Dönemi’nin inanç ve moral anlayışlarının dâhili savaşımlardan sonra artık bir restorasyona tabi tutmanın zorunluluğunu gören ve eski Roma’nın erdem ve inancını yeniden yaratmayı düşünen Augustus, daha önce tapınılan tanrılar için verilen isimlere, kendi sıfatını da katarak yeni sunaklar ve yapılar inşa ettirmiştir. Örneğin *Fortuna Augusta*, *Pax Augusta* ve *Mercurius Augusta* gibi kültlerini teşvik etmiş ve itibarını güçlendirmiştir⁵⁰⁶.

Barışın tesisi adına yeni iktidar sahibine şükranlarını sunmak isteyen doğulu halklar, kendi gelenekleri çerçevesinde şimdiki krallarını onurlandırmak adına harekete geçmişlerdir⁵⁰⁷. Augustus’un Anadolu’da tanrılaştırılması adına, tapınak inşa etmek için ilk talepte bulunanlar, Bithynia Eyaleti ve Asia Eyaleti kentleri olmuştur. Henüz yalnızca kendi adına kült kurulması düşüncesine sıcak bakmayan ve Roma’daki tepkilerden çekinen Augustus bu isteklere, Pergamon ve Nicomedeia’da Roma vatandaşı olmayanlar için Dea Roma ve Augustus kültü, Nikaia ve Ephesos’ta ise Roma vatandaşı olanlar için Roma ve Divus Iulius kültlerinin kurulmasına izin vererek karşılık vermiştir⁵⁰⁸. Kurulan bu tapınaklarda Romalılar tarafından yapılan ibadet, Augustus’un da desteğiyle Roma’ya olan sadakatlerini arttırmıştır⁵⁰⁹. Cassius Dio, tanrılaştırılmış Caesar kültünün Romalılar için, yaşayan İmparatorluk Kültü’nün ise Hellenler için verilmiş olmasını, Roma ve İtalya ile imparatorluğun geri kalanı arasındaki ayrıma dikkat çekmek için olduğunu vurgulamaktadır⁵¹⁰. Bununla birlikte, Dea Roma ve Divus Iulius kültlerini de ekleyerek

⁵⁰³ Tekin 2016, 226.

⁵⁰⁴ Zanker 2010, 297, 304.

⁵⁰⁵ Rowell 1962, 205-210.

⁵⁰⁶ Akşit 1976, 55-56.

⁵⁰⁷ Teraman 2014, 24.

⁵⁰⁸ Bowersock 1965, 116-118.

⁵⁰⁹ Friesen 2001, 28.

⁵¹⁰ Burrell 2004, 275.

eyaletlere izin veren Augustus'un, daha kesin bir şekilde kendi ibadetini her yere kuracak kadar tanrı-kral anlayışına erişmediğini göstermektedir⁵¹¹.

Hellas ve Küçük Asya'da görülmeye başlanan, Roma şehrinin kişileştirilmiş sembolü olan Tanrıça Roma kültürünün yanı sıra, Augustus için İmparatorluk Kültü adı verilen yeni bir akım eyaletlerde de hızla yayılmaya başladı⁵¹². Ancak Tanrıça Roma, Augustus'tan önce de tapınım alanı bulmuştu ve bu kültürün geçmişi takriben 165 yıl kadar geriye gitmekteydi⁵¹³. Hükümdar kültüründe olduğu gibi Roma kültüründe de tanrıçaya tapınaklar, sunaklar, heykeller yapılmış ve onuruna rahipler tahsis edilmişti. Dea Roma kültürü, Roma Devleti'nin siyasal başarılarıyla ortaya çıkmış ve bu tanrıçaya Roma devlet adamlarına oranla daha çok tapınılmıştı. Kaynaklara göre ise, Küçük Asya'da bilinen en eski Dea Roma kültürü Smyrna'da olup, MÖ 195 yılına tarihlenmektedir⁵¹⁴. Augustus kendisi için tapınak kurma isteklerini bildiren eyaletlere, "Tanrıça Roma" kültürüyle birlikte olması koşuluyla izin vermesinin tek nedeni, muhtemelen Anadolu'daki bazı kentlerde Tanrıça Roma kültürünün zaten var olması değildi. Görünüşe göre O'nun bu koşulu sunmasının nedeni, yasal babası Iulius Caesar'ın soyunun Roma'nın kurucusuna kadar geriye gidiyor olmasıyla ilgiliydi⁵¹⁵. Ayrıca eyaletlerdeki Tanrıça Roma kültürlerinin Augustus kültürü ile birleştirilmesinin bir başka nedeni ise, muhtemelen her yerde Augustus'un Roma'nın temsilcisi olduğu mesajını halka vermektir⁵¹⁶.

Roma İmparatorluğu'nun Doğu eyaletlerinde Augustus kültürü kendiliğinden yer edinmişti, çünkü Hellenistik devletlerin vatandaşları zaten krallarına tanrı olarak tapmaya alışkındı. Geleneksel tanrıların popülerliğinin önüne geçmeden, Augustus kültürü doğuda hızla yayılmıştır⁵¹⁷. Bu yayılım ile ilgili Sherwin-White, imparatoru onurlandıran yeni şehir isimlerini benimseyerek imparatora bağlılık gösteren batının aksine doğunun, imparatorluk kültürüyle bağlılık gösterdiğini belirtmektedir⁵¹⁸. Küçük Asya'da, Tanrıça Roma ve Augustus'un birlikte ya da yalnızca Augustus kültürüne sahip olduğu bilinen kentler arasında

⁵¹¹ Baz 1998, 40.

⁵¹² Akşit 1976, 56.

⁵¹³ Taşdöner 2013, 168-169.

⁵¹⁴ Baz 1998, 22. Smyrna kenti "Tanrıça Roma" için MÖ 195 yılında bir tapınak inşa etmiştir. Bkz., Tac. *Ann.* IV.56.1.

⁵¹⁵ Taşdöner 2013, 169. Roma'nın kuruluşunun anlatıldığı "Aeneis" adlı destanın yazarı Vergilius (MÖ 70-19), Augustus Dönemi şairlerindendir. Vergilius, Augustus ve yasal babası Iulius Caesar'ın bağlı olduğu Iulii soyunu, Aeneas'ın oğlu Iulius Ascanius'a dayandırmıştır. Efsaneye göre Ascanius, Troialı Aeneas'ın oğlu ve Tanrıça Venüs (Aphrodite)'ün torunuydu. Ayrıntılı bilgi için bkz., Sarıgöllü 1973, 24-58.

⁵¹⁶ Mert 2004, 298.

⁵¹⁷ Meijer 2006, 28.

⁵¹⁸ Sherwin-White 1973, 412.

Ephesos kenti de vardır⁵¹⁹. Kültün rahipleri, Augustus'u yaptığı işlerle barış, huzur ve refah getiren bir kişilik olarak tanıtmıştır. Bu tip imparatorluk kültürünün iki amacı vardı. Birincisi, öncelikle vatandaşlarının ihtiyaçlarına önem veren güçlü bir Romalı hükümdar ideolojisini yaymak için bir araçtı. İkincisi, İmparatorluk Kültü'nün bir yerde ne kadar coşkuyla kutlandığı, aynı zamanda o yerin imparatora olan bağlılığının da göstergesiydi⁵²⁰. Bu sayede, eyaletlerdeki hiyerarşik yapı belli bir düzene girmiş ve yerel gücün yapısı imparatorluk kültürle onaylanmıştır⁵²¹. M. Bunson'un İmparatorluk Kültünü, imparatoru onurlandırmanın dini, politik ve sistematik uygulaması, imparatorun ilahi varlık olarak görülmesi şeklindeki tanımlaması da, İmparatorluk Kültü'nün açıklanmasında önemli bir yaklaşım olmaktadır⁵²².

İmparatorluk Kültü'nün yorumlanmasında, imparatorlara atfedilen ontolojik statülerinin neyi ifade ettiği konusu, araştırmacıların gündemini oluşturmuştur. Öte yandan tanrıların ve imparatorların bulunduğu bölgelerden elde edilen kanıtlar, imparatorları tanrılarla eşitlemeksizin, imparatorun ilahi kategoriye ait olduğunu kabul eder. Ritüel uygulamalarında görülen imparator heykellerinin geleneksel tanrıların bölgelerine yerleştirilmesi, adak uygulamaları, *εὐσέβεια* (*eusebeia* - *hürmet*) gibi terimin kullanılması ve çifte dua fikri hem imparatorlara hem de imparatorlar adına tanrılara yöneldi. Bu şekilde imparatorlar, tanrı ve insan arasındaki ara bir konumun odak noktası haline geldi⁵²³. Bu ara konum, asla insanlarla tanrılar arasındaki kadim ayrımın sona ermesinin bir göstergesi olmadı. Yeni İmparatorluk Kültü, tanrılara ait geleneksel kent kültürleri için bir tehdit unsuru olmadı ve onların yerini almadı⁵²⁴. İmparatorluk Kültü için yapılan ayinler, imparatora duyulan dindar hürmete yaklaşan hakiki bir sadakatin yansıması oldu. Böylece İmparator imgeleri ile bunlarla bağlantılı ritüel, imparatorun tanrı ayarında tutulmasının bir parçası haline geldi⁵²⁵.

İmparatorluk Kültü'nün önemli bir parçası olan imparatorluk festivalleri, diğer Hellen festivalleri gibi sunulardan, oyunlardan, ziyafetlerden ve geçit törenlerinden oluşmaktaydı. Kent hayatının önemli yerel övünç kaynağı olarak düzenli aralıklarla yapılan bu festivaller, sadece seçkinler için değil, kentin tümü için uygulanırdı. Kentlerde hem tanrıya hem de

⁵¹⁹ Magie 1950, 1613.

⁵²⁰ Meijer 2006, 28.

⁵²¹ Çulha 2005, 26.

⁵²² Bunson 2002, 271.

⁵²³ Friesen 1993, 74, 146-147.

⁵²⁴ Price 2004, 379-380.

⁵²⁵ Price 2004, 312-313.

imparatora hürmeti gösteren festivaller de yapılmaktaydı. İmparatoru topluluğun hayatına dâhil etme yollarından biri, yörenin baş tanrı(ça)sı onuruna düzenlenen geleneksel bir festivaldi. İmparator; benzeşimler, ortak ithaflar ve özdeşleştirmeler yoluyla kentin geleneksel tanrılarıyla yakından ilişkilendirilirdi. Bununla birlikte, yalnızca imparatorun onuruna yapılan düzenli festivaller de vardı. Bunlar içinde en öne çıkanı, atletizm ve müzik yarışmalarının düzenlendiği belli başlı imparatorluk şenlikleriydi. Bu festivallere verilen adlar zaman içinde değişmekle birlikte, genelde *Sebasteia*, *Caesarea*, *Hadrianea*, *Antoninea*, *Severeia* denir idi. İmparatorluk festivalleri oldukça uzun sürer ve kent, eyalet şenlikleri sırasında ziyaretçi akınına uğrardı. İmparatorluk Kültü, açıkça kent hayatının bir parçasıydı⁵²⁶. İmparator tapımına ait olan bu oyun ve şenlikler, daha çok ayrı ayrı *koinon*lar yani her eyaletin meclisi tarafından kutlanmaktaydı⁵²⁷. Festivalleri yöneten ve finansmanını bizzat imparatorlardan sağlanan destekle organize eden kişiler, İmparatorluk Kültü rahipleriydi. Rahipler, festivaller ile imparator onuruna düzenlenen oyunları, imparatorun, dolaylı olarak da tanrının hediyesi olarak halka sunar ve böylece tanrı-kral ile halk arasında arabuluculuk görevini gerçekleştirirlerdi⁵²⁸.

Aslında ne imparator ne de şahsına verilen kültler daimi olmamıştır. İmparatorluk Kültü, ilk ve son kez inşa edilmiş durağan ve yekpare bir yapı değildi. Kültler sürekli olarak değişikliğe uğruyordu. Nitekim imparatorların şahsına verilen kültler, ölümlerinden sonra fazla sürmemiştir. Kült ideolojisi, siyasi zarafetin gereklerini ve uygulamadaki zorunluluklar arasındaki karmaşık müzakere sürecini de başarıyla yürütmüştür⁵²⁹.

İmparatorluk Kültü'nün ideolojisini yaymak için kullanılan unsurlardan birincisi imparator imgeleridir. İmparatorluk imgesi, tebaanın hükümdarına bağışladığı bir sunu olarak imparatorluğun ilk iki yüzyılında görülmüş ve ancak MS 3. yüzyılda yayılarak kamusal hayata girmiştir⁵³⁰. Bireylerin ve toplulukların imparator heykellerini dikmesinin nedeni, 'kendi velinimetleri' yahut 'kendi sitesinin velinimet ve kendisinin efendisi' olan imparatora karşı duyulan şükranlarını dile getirmektir. Bununla birlikte, kültü yaymak için kullanılan ikinci bir unsur sikkelerdir. Sikke tasarımı üzerinde yer alan imparator tasvirleri, merkez tarafından belirlenmekteydi. Ancak en inandırıcı model, tasarımların Roma'daki görevlilerce seçilmesi ve bu seçimin imparatorun gıyabında, hatta bazen bizzat imparatorun

⁵²⁶ Price 2004, 179-184, 189.

⁵²⁷ Franke 2007, 31.

⁵²⁸ Yurtsever 2015, 13.

⁵²⁹ Price 2004, 120-121.

⁵³⁰ MacCormack 1972, 747-748.

katılımıyla gerçekleştirilmesiydi. Böylece idealize edilmiş imparator tasvirleri gerekli yüklem, sıfatlar ve tanrı ile imparator arasındaki ilişkiyi ifade eden mesajlarla süslenerek, tüm imparatorluğa yayılmıştır⁵³¹.

Tapınaklara yerleştirilen farklı tiplerdeki imparator imgeleri, imparatorluk ritüelinin kilit noktalarından birisidir. İmparator imgeleri, merkez tarafından karar verilen belirli formlara ve idealara sahiptir. İmparatorlar genellikle dört değişik formda tasvir edilmekteydi. Bunlardan ilki, kullanım açısından bazı durumlarda boydan heykellere tercih edilen büstlerdi. Kalan üç değişik form ise boydan heykelleri kapsamaktaydı. Bunlardan birincisi ve belki de en yaygın olanı, imparatoru askeri kıyafetler içinde gösteren tasvirleridir. İmparatorlar büyük ölçüde, İskender'den itibaren savaşçı olarak temsil edilmişlerdir. İkincisi, imparatorların tanrısal tasvirleridir. Bu tasvirlerde imparator ya çıplak olarak yahut da belirli bir tanrı kılığında gösterilirdi. Bunun yanında, imparatorluk heykellerinde tanrıların yüklemelerinden de yararlanılmıştır. Örneğin Augustus'un Apollon gibi defne dalları ile taçlandırılması veya Traianus'un elinde yıldırım demeti ve asa tutan Zeus kılığında tasvir edilmesi gibi. Kült heykellerinde görülen üçüncü kategori ise, sivil kıyafetli heykellerdir ve genellikle imparatorlar, resmi giysi olan *toga* ile tasvir edilmişlerdir. Ancak, bazı durumlarda imparatorların Hellen kıyafetleri giydikleri de görülmektedir⁵³².

İmparatorun kutsallığıyla ilgili olarak, imparator tasvirlerine karşı yapılan tepki ve tutumlara da kısaca değinilmelidir. İmparator tasvirlerinin kutsal olarak kabul edilişi Iulius-Claudius'lar sülalesi ile birlikte karşımıza çıkmaktadır. Özellikle bu dönemde imparator portrelerinin saygınlığına yapılan saldırılar “*Maiestas Yasası*” çerçevesinde cezalandırılıyordu. Örneğin imparator heykellerinin yakınında soyunmak, üzerinde imparator sureti bulunan sikke veya yüzüklerle geneleve gitmek yasaklanmış ve bu gibi suçları işleyen bazı kişiler ölüm ile cezalandırılmıştır⁵³³.

İmparatorluk Kültü kuşkusuz ki kent mimarisine de yansımıştı. İmparatorluk Dönemi'nde zenginleşen kentler, kendi çıkarları için hem Roma'ya hem de imparatora olan sadakatlerini göstermek adına görkemli yapılar inşa etmişler ve genellikle bu yapıları kentin

⁵³¹ Price 2004, 287-288.

⁵³² Price 2004, 296-301.

⁵³³ Domitianus heykeli yanında soyunan bir kadın ve Caracalla'nın hükümdarlığı döneminde imparatorun tasvirini taşıyan bir sikkeyle geneleve giren atlı sınıfından biri ölüm cezasına çarptırılmıştır. Ayrıca Caracalla'nın heykeli yanında işeyenlerin de cezalandırıldığı bilinmektedir. Bkz., Ergin 2009, 289, dipnot: 193.

en önemli yerine konumlandırmışlardı. Böylece, Akropolis'te inşa edilen eski tapınak geleneğinin yanı sıra, özellikler MÖ 5. yüzyıldan sonra uygulanan kent planlamasında, tapınak inşasına kent içinde de yer verildiği görülmektedir⁵³⁴. Bu sayede yaşanan siyasal ve toplumsal değişimler, bir ölçüde mekânın yeniden yapılandırılmasını da kapsamaktaydı. Birçok Hellen tapınağı ve kutağı gibi, imparatorlar adına kurulan tapınaklar ve kutaklar da kent içinde dağılmış ve genelde, kentin mevcut mekânlarından en göze çarpan ve en ayrıcalıklı alanlar üzerine inşa edilmiştir⁵³⁵.

Anadolu'daki kent devletleri, Roma İmparatorluğu'nun egemenliği altına girince, Augustus'tan başlayarak Roma imparatorlarını birer tanrı gibi kabul edip onlara tapınaklar inşa ettiler ya da var olan tanrı(ça) tapınaklarını onlara ithaf ettiler. Kısacası, Roma egemenliğiyle birlikte Küçük Asya kentlerine Roma İmparatorluk Kültü girmişti. Augustus döneminde oluşturulan bu kült, imparatorluk altında birleşen yenedünya düzenini MS 1. yüzyıldan 3. yüzyılın sonuna kadar olan tarihsel süreçte oluşturarak her şeyden önce Roma ile Asia Eyaleti arasında önemli bir yer tutmuştur⁵³⁶.

3.2. İmparatorluk Kültü'nün Uygulanmasından Sorumlu Kurum ve Görevliler

3.2.1. Koinon

Her eyalette ortak olarak kurulan, başta İmparatorluk Kültü'nün yönetiminden sorumlu üye kentlerin temsilcilerinin oluşturduğu “*Koinon*” adı verilen eyalet meclisleri vardı. Böylelikle Roma İmparatorluğu'nun sınırları içinde yer alan kentler, Roma ile ilgili her türlü ilişkilerini *Koinon* Eyalet Meclisleri aracılığıyla, uyumlu bir şekilde yürütmüşlerdir. Bu meclisler sayesinde aynı eyalet içinde yer alan kentler, ortak hareket ederek bir bütünlük oluşturmuşlardır. Merkezden eyaletlere atanan devlet görevlileri, atandıkları eyaletlerde kötü çalıştıkları takdirde, ilgili eyaletler, görevli hakkında şikâyetle bulunabilirlerdi. Böylece bu meclislerin, iyi bir şekilde çalışmasına olanak veren birer denetleme mekanizması olduğunu söylemek de mümkündür. İmparatorluğun doğusunda yer alan bu *Koinon*lar, Augustus Dönemi'nden daha önce, Roma Cumhuriyet Dönemi'nin son yüzyılında kurulmuş ve doğu eyaletlerinin idari bir unsuru olarak görev yapmıştır⁵³⁷.

⁵³⁴ Serdaroğlu 2004, 140.

⁵³⁵ Price 2004, 232-233.

⁵³⁶ Üreten 2014, 335-336.

⁵³⁷ Millar 1977, 386-391.

Her eyaletin *Koinon*'u, eyaletin adıyla ya da eyaletin veya bölge sakinlerinin etnik adlarıyla anılırdı. Örneğin Asia Eyaleti *Koinon*'u, *Asia Koinon'u (Koinon tes Asias)*, Galatia'daki *koinon*, *Galatların Koinon'u (Koinon ton Galaton)*, Bithynia Eyaleti'nin *Koinon*'u da “*Hellenler'in Koinon'u*” olarak tanımlanmış ve Asia Eyaleti *Koinon*'unun toplantılarına da *Ekklesia Arkhairetike* ya da *Arkheiresiai* veya *Koinoboulion* denmiştir⁵³⁸.

Bazı tapınaklar eyaletlerdeki bütün kentlerin ortak fonundaki paralar ile inşa edilmiş olduğundan, bu tür tapınak veya kutsal alanların idaresiyle de muhtemelen *Koinon* ilgilenmiş ve eyalet meclisleri, kutsal alanlarda toplanmışlardır⁵³⁹. Kuşkusuz Anadolu'nun diğer eyaletlerindeki *Koinon* toplantılarına katılan temsilciler, Tanrıça Roma ve Tanrı Augustus için dinsel ayinler yapan rahipler sınıfıydı. Her yıl düzenli olarak toplanan *Koinon* Meclisi, aynı zamanda Roma ve Augustus Tapınağı'nın da yönetiminden sorumlu olan *Koinon* yüksek rahiplerini seçiyordu. Örneğin, seçilen en üst yetkili kişi, Asia Eyaleti'nin başrahibi unvanına da sahip oluyordu. Asia Eyaleti *Koinon*'unun ilk toplantılarının Pergamon'da, ikinci olarak Smyrna'da ve üçüncü olarak da Ephesos'ta yapıldığı bilinmektedir⁵⁴⁰. Bununla birlikte eyaletlerdeki her *Koinon* kendi parasını kendisi basıyordu. *Koinon* sikkeleri üzerinde Roma valilerinin, birlik memurlarının, rahiplerin ve başrahiplerin isim ve unvanlarına, buna ek olarak eyalet meclisinin bulunduğu birlik için sikke darbeden kentin adı da yer alırdı⁵⁴¹. Bu nedenle eyaletlerdeki *Koinon*lar, kent yönetiminden bağımsız olan ve doğrudan eyaleti temsil eden özerk bir organizasyon idiler⁵⁴².

3.2.2. Neokoros

Hellence bir terim olan *neokoros* (νεωκόρος), “tapınak” anlamına gelen ve asıl anlamı ev, yapı olan “*naos* (ναός)” ile muhafaza etmek, korumak, bakmak anlamlarına gelen “*koros* (κόρος)” sözcüklerinden meydana gelmektedir. Bu köklerden türeyen “*neokoros*” sözlük anlamı olarak “tapınak bekçiliği” ya da “tapınak koruyuculuğu” anlamına gelmektedir. Böylece *neokoros*, kutsal bir alanın ya da binanın bakımı ile ihtiyaçlarının karşılanmasından sorumlu bir görevliyi tanımlamaktadır. Bu kişinin görevleri arasında kutsal yapıya girişlerin

⁵³⁸ Taşdöner 2013, 174.

⁵³⁹ Herz 1992, 93-94.

⁵⁴⁰ Taşdöner 2013, 176-177.

⁵⁴¹ Franke 2007, 14.

⁵⁴² Taşdöner 2013, 177.

denetlenmesi, değerli eşyaların korunması ya da dini ayin veya kurban ritüellerinin yerine getirilmesi bulunabilir⁵⁴³.

Kökeninde itibar gören bir külle bağlantılı olarak, tapınakla ilgili çeşitli sorumlulukları yerine getiren bir görevliyi anlatan *neokoros* terimi, imparatorluk kültürüyle bağlantılı kentler için de gayri resmi olarak kullanılmaya başlandı⁵⁴⁴. Bir toplum ya da kente verilen bir unvan olarak kullanılan *neokoros*, ilk defa MS 38 yılına tarihlenen bir yazıtta karşımıza çıkmaktadır. Bu yazıtta Kyzikos kenti, “*en büyük ve en yüce tanrı Gaius Caesar*” “*ailesinin kadim ve atadan kalma neokorosu*” olarak tanımlanmaktadır. Bununla birlikte Aziz Paulos’un Ephesos’u ziyaret ettiği sırada çıkan olaylarda, kent *grammateus*unun halka hitap ettiği; “*kim Ephesos’un büyük tanrıça Artemis’in ve göksel temsilinin neokorosu olduğunu bilmez?*” şeklindeki ifadesinden de anlaşıldığı gibi, kent böyle bir *neokorosluğu* kendi adı altında da üstlenebiliyordu⁵⁴⁵.

İmparatorluk Kültü’nün *neokorosluğu*na gönderme yapan ilk kanıt, Ephesos’un Nero *neokorosluğu*na ait MS 65-66 yıllarına tarihlenen sikkelerdir. Bu sikkeler, *neokorosun* ilk kez *koinon* tapınağı olan bir kent unvanı olarak kullanıldığını göstermektedir⁵⁴⁶. Dolayısıyla *neokorosun* bir kent unvanı olarak kullanımı, Asya kökenli bir uygulamadır. Bu nedenle *neokorosluk* *Asia Koinon*’u ağırlıklı olmak üzere, Anadolu’ya özgü olarak kalmış bir kavramdır. Bunun açıklaması, başka bölgelerde *neokorosun* işlevini yerine getiren görevlilere verilen unvanın aynı gelişim sürecinden geçerek bir kenti tanımlar hale gelmeyişi olabilir. Hellen-Mısır tanrısı Serapis’in, hem İskenderiye’de hem de diğer kentlerde *neokoroslarının* olduğu, ayrıca yine İskenderiye ve Kanopos’taki Augustus tapınağında *neokorosların* hizmet ettiği bilinmektedir. Ancak burada bahsedilen *neokorosların* tapınak görevlileri oldukları belirgindir ve bu unvanın kentlere verilmesi ile sonuçlanan bir sürecin buralarda yaşanmadığını göstermektedir⁵⁴⁷.

Her kent, kendi sınırları içinde bulunan bir tapınak ya da imparator sunağı için *neokoros* görevini üstlenmeyi onursal bir unvan sayıyordu⁵⁴⁸. M. Bunson, *neokoros* unvanının Roma imparatorluk sınırları içinde yaşayan halkların sosyal yaşamlarındaki zenginliklerin bizzat imparatorlardan gelen bir lütuf olduğuna inanmalarına ve İmparatorluk

⁵⁴³ Burrell 2004, 3-5.

⁵⁴⁴ Price 2004, 125.

⁵⁴⁵ Burrell 2004, 5-6, 277; Franke 2007, 24.

⁵⁴⁶ Burrell 2004, 277.

⁵⁴⁷ Güngörmüş ve Üreten 2017, 103.

⁵⁴⁸ Franke 2007, 24.

Kültü'nün, özellikle Roma eyaletlerinde, farklı kimlikteki halk topluluklarının itaatini ve sadakatini sağlanması açısından önemli olduğunu belirtmektedir⁵⁴⁹.

Kentler, kendi statü ve unvanlarını kıskançlıkla sahipleniyorlardı. Böylece İmparatorluk Kültü, kapsamını büyük ölçüde genişlettiği rekabet sürecinin içine çekiliyordu. Eyalet kültürleri için kentler arasındaki çekişme neredeyse sınırsızdı. İmparatorluk tapınağının ve dolayısıyla imparatorluk şenliğinin hangi kentte yapılacağı kararı, kentlerin talepleri arasında yapılan hassas bir önem sıralamasıyla ilgiliydi. Bu sürecin zorluğu Tiberius döneminde (MS 14 – 37) kendini gösterir⁵⁵⁰. MS 23 yılında Asya Hellenleri, Augustus'un ardılı Tiberius adına ikinci bir tapınak yapmak için izin istediler. Ancak kentler, söz konusu onurun hangi kente ait olacağını kararlaştırmış değillerdi. Bunun üzerine on bir Asya kenti Senatus hakemliğinde rekabete girmişler ve Senatus, yarışan kentlerden özel ve önemli bir kültü ev sahipliği yapan kentleri elemiştir. Örneğin Ephesos, Artemis kültüne sahip olduğu için, Miletos, Apollon kültüne sahip olduğu için, Pergamon ise Roma ve Augustus tapınağı ile yeterince onurlandırıldığı için elenmişlerdi. Geriye en uygun kent olarak Smyrna kalmış ve bu rekabeti kazanmıştır. Böylece bir kentin birden fazla *koinon* tapınağı almamasını öngören bir anlayış ortaya çıkmıştır⁵⁵¹. Ancak Traianus döneminde (MS 98 – 117) Pergamon'a ikinci kez *neokorosluk* verilmesiyle bu kural terk edilmiş oldu. Bunun üzerine daha önce *neokoros* unvanını alan kentler, ikinci *neokorosluk* için tekrar rekabete girmişlerdir. Böylece başlangıçtaki kural değişime uğramış, yeni bir *neokorosluğu* tüm kentler talep eder olmuştur. Bu sayede önemli kentler ikinci hatta bazen üçüncü kez *neokoros* unvanına sahip olmuşlardır. Traianus'tan sonra imparator olan Hadrianus, *neokorosluk* ile ilgili bir başka kuralı daha değiştirmiştir. Önceleri İmparatorluk Kültü, aynı *koinon* içinde yalnızca bir kente veriliyor ve bu kentin *neokorosu* olduğu kült, tüm *koinonun* ortak kültü oluyordu. Ancak Hadrianus, kendisi için birden fazla tapınak kurmaları için birden fazla Asya kentine izin vererek bu kuralı değiştirmiştir⁵⁵².

Görüldüğü üzere *neokoros* terimi, önceleri tapınakla ilgili çeşitli sorumlulukları yerine getiren bir görevliyi tanımlarken; MS 1. yüzyılın sonundan itibaren ise bir kentin İmparatorluk Kültü'ne sahip olmakla elde ettiği ayrıcalıklı durumu anlatan, bir övünç unvanına dönüşmüştür⁵⁵³. Böylece Roma İmparatorluk Dönemi boyunca *neokorosluk*

⁵⁴⁹ Bunson 2002, 271-272.

⁵⁵⁰ Price 2004, 124.

⁵⁵¹ Tac. *Ann.* IV.55-56; Burrell 2004, 276.

⁵⁵² Burrell 2004, 280-281.

⁵⁵³ Price 2004, 125; Iosa 2010, 4.

unvanı, Anadolu'daki yaklaşık otuza yakın kente çeşitli defalarda (1., 2., 3., hatta 4. kez *neokoros*) verilmiştir⁵⁵⁴.

3.2.3. Rahipler, Rahibeler ve Diğer Görevliler

İmparatorluk kültürüyle ilgili ibadetlerin yerine getirilmesiyle ilgilenen en önemli görevliler, imparatorluğun çeşitli yerlerinde değişik isimlerle anılan rahipler ve rahibeler olmuşlardır. Geleneksel kültürlerin rahipleri gibi, imparatorluk rahipleri de uzmanlaşmış değillerdi ve görev süreleri farklılık gösterirdi. Bazı görev süreleri çok kısa olmasına rağmen, ömür boyu elde tutulan, hatta nadiren de olsa bir aileye miras kalan rahipliklerin olduğu örnekler de bulunmaktadır⁵⁵⁵. İmparatorluğun doğusunda, İmparatorluk Kültü çerçevesinde yapılan faaliyetleri eyalet yüksek rahipleri olarak “*Asiarkhes*” ve “*Arkhiereus*” adıyla anılan memurlar yerine getirmişlerdir. Bu memurlar, imparatorluğun doğusundaki kült organizasyonlarıyla ilgilenmişlerdir⁵⁵⁶.

*Asiarkhes*ler, eyaletlerde İmparatorluk Kültü'nün yöneticiliğini yapan kişiler idi⁵⁵⁷. Ancak modern tarihçiler, eldeki kaynaklardan yola çıkarak *Asiarkhes*ler'in İmparatorluk Kültü'nün rahibi olup olmadıklarına ve eğer İmparatorluk Kültü rahibi iseler, *Arkhiereus*larla ilişkilerinin ne olduğu hakkında çeşitli görüşler ortaya atmışlar⁵⁵⁸. F. Baz, *Arkhiereus*lar'ın eyaletteki İmparatorluk Kültü tapınaklarında, dini vecibeleri yerine getirmekle sorumlu rahip; *Asiarkhes*ler'in ise, eyaletteki İmparatorluk Kültü tapınaklarında rahiplik yapan *Arkhiereus*lar'ın başı, yani başrahip olduğunu düşünmektedir⁵⁵⁹. K. Taşdöner, *Asiarkhes*ler'in *Koinon* yüksek rahipleri hiyerarşisinde yüksek rütbeli bir görevli olduğunu ve büyük olasılıkla, *Arkhiereus*'tan sonra elde edilebilen bir unvan olduğunu belirtmektedir⁵⁶⁰. P. R. Franke ise, sikkelerden yola çıkarak *Hiereus*ların rahip, *Arkhiereus*lar'ın başrahip, *Asiarkhes*ler'in ise, *Koinon* *Asias*'ın en üst kült memuru

⁵⁵⁴ Gülbay 2009, 69.

⁵⁵⁵ Price 2004, 122.

⁵⁵⁶ Baz 1998, 87.

⁵⁵⁷ Friesen 1993, 92-113.

⁵⁵⁸ Bazı araştırmacılar *Asiarkhes*ler'in, bazıları ise *Arkhiereus*lar'ın eyalet başrahibi olduğunu belirtmişlerdir. Bununla birlikte *Asiarkhes*ler'in Asia Eyaleti'nin başrahipliğine alternatif olarak atandığı da düşünülmüştür. Bazılarına göre Asia Eyaleti'nde *Koinon* festivallerinin masraflarını üstlenen ve bu festivallerin başkanlığını yapan görevli, bazılarına göre ise değişik kentler tarafından kentlerini *Koinon* meclisinde temsil etmek için seçilip gönderilen temsilcilere *Asiarkhes* denilmekteydi. Bazıları da, *Asiarkhes*ler'in erkekler tarafından sürdürülen ve sabit bir süre hizmet eden bir belediye görevlisi olduğu görüşündedir. Farklı görüşler için bkz., Magie 1950, 449-451; Millar 1977, 387; Kearsley 1986, 183-192; Friesen 1993, 77-113.

⁵⁵⁹ Baz 1998, 89.

⁵⁶⁰ Taşdöner 2013, 180.

olduğunu açıklamaktadır⁵⁶¹. Öte yandan nümizmatik kanıtlar, *Asiarkhes* ile eyalet yüksek rahipliği arasındaki ayrım için güçlü bir destek sağlar. Zira söz konusu sikkelerdeki farklılıklar, iki görevin ayrı sorumluluklara sahip olduğunu göstermektedir⁵⁶².

Asiarkhes unvanından söz eden ilk antik yazar Strabon'dur. Ona göre *Asiarkhes* unvanına sahip bazı Tralleis vatandaşları eyalette baş mevkilere gelmişti ve bunlar arasında, Romalı ünlü General Pompeius'un dostu Pythodoros da vardı⁵⁶³. Aziz Paulos'un da Ephesos'daki *Asiarkhes*ler arasında birçok arkadaşı vardı⁵⁶⁴. *Asiarkheslik*, Asya'da günlük yaşamın ayrılmaz bir parçasıydı. Bu yüksek rütbeli rahipler MS 2. ve 3. yüzyılda kentlerde, çeşitli kamu hizmetinde bulunsalar da, özellikle belediye ile ilgili görevlerle ilgilenmekteydiler. Bu çalışmalarının yanı sıra, diğer görevleri de imparator tapınaklarıyla ilgili yönetimden sorumlu olmalarıdır. Ancak bu hiçbir zaman bir zorunluluk olarak görülmemiştir⁵⁶⁵.

Rahipler, Roma ve Augustus'un yüksek rahibi olarak her yıl düzenli olarak seçilen, kısıtlı bir seçenек olarak görevlendirildiler. Fakat zamanla bu sınıfa, Asya'nın birçok yüksek rahibinden biri olarak, İmparatorluk Kültü için eyalete hizmet edebilecek varlıklı sakinler dâhil edildi. Bu durum Asya kentlerinde yaşayan varlıklı grubun elinde tutabileceği bir eyalet görevliler sınıfına yol açtı⁵⁶⁶.

Asya'da imparator tapınaklarında görev alan rahibeler (*Arkhiereialar*) konusunda yapılan çalışmalar, rahibe olarak görev yapan birçok bayanın eşlerinin de yüksek rahiplik unvanına sahip olduğunu gösterir⁵⁶⁷. Ancak, imparator tapınaklarında *Arkhiereia* olarak adlandırılan bu kadın görevliler hakkında çeşitli görüşler mevcuttur. Bazı araştırmacılar *Arkhiereialar*'ın, İmparatorluk Kültü görevlerinde bulunan *Asiarkhes*ler'in ve *Arkhiereuslar*'ın çoğunlukla eşleri veya daha az bir şekilde kızları ya da kızkardeşleri oldukları için bu görevle onurlandırıldığını belirtirler. Bazıları ise, İmparatorluk Kültü'ndeki rahibelerin konumlarını, kocalarına ya da babalarına borçlu olmadıklarını; bayanların kocalarından veyahut da babalarından bağımsız olarak, özgürce rahibe olabildiklerine

⁵⁶¹ Franke 2007, 28.

⁵⁶² Friesen 1993, 109.

⁵⁶³ Strabon XIV.1.42.

⁵⁶⁴ Magie 1950, 450.

⁵⁶⁵ Friesen 1993, 113.

⁵⁶⁶ Friesen 1993, 81.

⁵⁶⁷ Friesen 1993, 81.

değınmişlerdir⁵⁶⁸. Sonuç olarak, birinci yüzyılın ortasından itibaren genellikle başrahibin eşı *Arkhiereia* unvanına sahip olarak başrahibe olma ayrıcalığını yaşamıştır⁵⁶⁹.

İmparatorluk Kültüyle ilgili diğer görevliler ise şöyledir: *Neopoios*lar, tapınak finansmanlarını sağlayan, yapıların bakımı ve tapınak gelirleriyle yakından ilgilenen bir kurulun üyeleridirler. Aynı zamanda bu kurul, tapınak finanslarının yanı sıra, yeni tapınaklar inşa etmiş, heykel dikimiyle de ilgilenmiştir. *Gymnasiarkhes* ve *Agonothetes*ler, imparator onuruna düzenlenen şenliklerin yapılmasıyla görevli kişilerdir⁵⁷⁰. *Sebastophantes*ler, muhtemelen bir imparatorluk nesnesini ifşa etmekle (*phaino*) görevli olan kişilerin unvanıydı. Bu nesne, büyük olasılıkla bir imparatorluk imgesi veya büstü olurdu. İmparator imgelerini taşıyan görevlilere ise *Sebastaphoros*lar (çelenk/imparatorluk taşıyıcıları) denilmekteydi⁵⁷¹. Bununla birlikte, Asia Eyaleti *Koinon*'unun sekreterliğini yapan *Grammateus*lar vardı. Ayrıca bazı yazıtlar aracılığıyla *Hymnodoi* ve *Theologoi* (kehanet yorumcusu) adı verilen görevlilerin de varlığı bilinmektedir⁵⁷². *Hymnodoi*'un, imparator onuruna ilahiler söyleyen tapınak korusu şarkıcıları⁵⁷³, *Gerousialar*'ın ise yaşlılar kuruluna bağlı koro şarkıcıları olduğu anlaşılmaktadır⁵⁷⁴.

⁵⁶⁸ Görüşler için bkz., Magie 1950, 449-450; Kearsley 1986, 183-192; Herz 1992, 101-104; Friesen 1993, 81-109.

⁵⁶⁹ Magie 1950, 449.

⁵⁷⁰ Baz 1998, 93.

⁵⁷¹ Price 2004, 310-312.

⁵⁷² Burrell 2004, 349.

⁵⁷³ Magie 1950, 448; Burrell 2004, 349.

⁵⁷⁴ Price 1984, 90.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. EPHESES'TA İMPARATORLUK KÜLTÜ

İmparator Augustus, “kurtarıcı” ve “tanrısal bir güç” olarak saygı görmesiyle birlikte, adına birçok tapınak ve sunak inşa edilmesine, şenlikler ve kurban ritüelleri düzenlenmesine izin vermiştir. Eyaletlerdeki kentler, tanrı Augustus adına tapınak inşa etmek için büyük bir rekabet içine girmişlerdir. Böylece Anadolu’da, imparator adına çok sayıda tapınak inşa edilmiş ve yaklaşık 34 farklı kentte Augustus kültürüne bağlı rahipler görev almıştır⁵⁷⁵.

İmparator Augustus dönemiyle birlikte Ephesos, ekonomik açıdan bir refah dönemine girmiş ve Asia Eyaleti’nin başkenti konumuna gelmiştir. Eyaletlerin, Roma imparatoru hanedanlarına bağlılığın ifadesi olarak düzenleyip uyguladıkları resmi Roma Devlet Kültü, kent için büyük bir önem arz ederek⁵⁷⁶ Ephesos’a da yerleşmiştir. Bu anlamda İmparatorluk Kültü’nün, kent mekânı üzerindeki etkisini gösteren en iyi örnek Ephesos’tur. İmparatorluk Kültüyle beraber Ephesos, dört İmparatorluk Tapınağı, anıtsal bir Antonine Sunağı, bir Kraliyet Revağı (*Basilike Stoa*) ve imparatorlarla ilişkilendirilen dört *Gymnasium*la donatılmıştır. Bu yapılara ek olarak, kimi tiyatro ve konsül meclisi gibi kamusal binalarda, kimi caddelerde, kimi de özel konutlarda ele geçen birçok imparatorluk heykelleri bulunmaktadır. İmparatorluk Kültü’nün kent üzerindeki etkisi, Ephesos antik kentinde belirgin bir biçimde görülmektedir⁵⁷⁷.

4.1. Dea Roma, Iulius Caesar ve İmparator Augustus Kültü

Ephesos antik kentinde, daha Hellenistik Dönem içerisinde Tanrıça Roma adına festivallerin düzenlendiği ve külte bağlı rahiplerin görev aldığı bilinmektedir⁵⁷⁸. Zira Augustus da, Küçük Asya’yı ele geçirdikten hemen sonra, Ephesos’ta yaşayan Romalı vatandaşlar için Dea Roma ile Divus Iulius kültlerinin kurulmasına izin vermiştir⁵⁷⁹. Ancak zamanla, kentlerde yalnızca Augustus kültürünün kurulmaya başlandığı görülmektedir. Bu

⁵⁷⁵ Kökdemir 2004, 45-46.

⁵⁷⁶ Zimmermann & Ladstätter 2011, 35-36; Ladstätter 2012b, 18-21.

⁵⁷⁷ Price 2004, 231, 236-237, 412-417.

⁵⁷⁸ Magie 1950, 1613.

⁵⁷⁹ Bowersock 1965, 116-118; Friesen 2001, 28; Cukrowski 2003, 56; Burrell 2004, 59; Zimmermann & Ladstätter 2011, 36; Ladstätter 2012b, 21.

bağlamda, Tanrıça Roma ve Augustus'un birlikte ya da yalnızca Augustus kültüne sahip olduğu bilinen kentler arasında Ephesos kenti de yer almaktadır⁵⁸⁰.

Augustus döneminde, Augustus kültü ile birlikte Ephesos'ta, çok büyük yapısal değişikliklerin yaşandığı anlaşılmaktadır⁵⁸¹. Kentin doğusundaki, Hellenistik Dönem'den beri mevcut olan ve üzerindeki kamu yapılarından dolayı "Devlet Agorası (Yukarı Agora)" olarak adlandırılan alan, Augustus Dönemi'nde devlet kültüne adanan bir "İmparatorluk Forumu" haline getirilmiştir. Bu alandaki kompleks yapılar, 167 x 58 m ölçülerinde, doğu-batı yönünde dikdörtgen planlıdır⁵⁸². Kompleksin en geniş alanı, içinde bir tapınağın bulunduğu *temenos* ya da avludan oluşmaktadır. *Temonos*un güney ve doğu kenarlarında Dor düzeninde *stoalar* bulunmaktadır. Bu *temenos* aracılığıyla *Bouleuterion*, yanındaki Tapınak Kompleksi ve *Prytaneion* ile kuzey taraftaki *Basilika* birbirine bağlanmaktadır. Kompleksi oluşturan yapılar kısmen kamusal, kentsel ve dini özellikler taşımaktadır⁵⁸³. Hellenistik Dönemde de önemli bir mekân olan bu yukarı alan, İmparator Augustus döneminde yeniden tasarlanmış ve imparator kült ideolojisini yansıtan yapılarla donatılmıştır⁵⁸⁴ (Lev. 22, Res. 32), (Lev. 23, Res. 33).

4.1.1. Agora Tapınağı (Augustus Tapınağı ?)

Devlet Agorası'nın merkezinde, doğu-batı aksında, yaklaşık 28 x 15 m boyutlarında, 6 x 10 sütundan oluşan *peripteros* planlı, müstakil bir tapınak yer almaktadır. Tapınak sadece *krepidomanın* ilk basamağına kadar korunmuştur. Yapı çukurlarında ele geçen buluntular ışığında, MÖ 1. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlendirilmiştir. Ancak tapınağın, kime ithaf edildiği ise kesin olarak bilinmemektedir⁵⁸⁵.

Erken yayınlar, Marcus Antonius ve Cleopatra tarafından yaptırılan İsis veya Dionysos Tapınağı olarak adlandırmışlardır⁵⁸⁶. Daha sonra, bazı verilerden yola çıkan araştırmacılar, Strabon'un da bahsettiği *Conventus Civium Romanorum* (Romalı Yurttaşlar Cemiyeti) tarafından, tanrısal Caesar ve Dea Roma için MÖ 29'dan sonra inşa edilmiş olan tapınak olduğunu belirtmişlerdir⁵⁸⁷. P. Scherrer da Divus Iulius ve Dea Roma'ya ait

⁵⁸⁰ Magie 1950, 1613.

⁵⁸¹ Price 2004, 236.

⁵⁸² Alzinger 1974, 50-51; Scherrer 2000, 76-87.

⁵⁸³ Scherrer 1995, 4; Scherrer 2000, 76, 78; Raja 2012, 65-66.

⁵⁸⁴ Friesen 2001, 95.

⁵⁸⁵ Scherrer 2000, 80.

⁵⁸⁶ Alzinger 1972-1975, 229-300; Scherrer 2000, 80; Friesen 2001, 100; Burrell 2004, 59.

⁵⁸⁷ Scherrer 2000, 80; Raja 2012, 66.

olduğunu düşünmektedir⁵⁸⁸. Ancak, S. R. F. Price⁵⁸⁹ ile W. Jobst⁵⁹⁰, Agora Tapınağı'nın Augustus'a adandığını savunmuşlardır. W. Jobst, Agora'nın içinde ve çevresinde bulunan bazı kanıtlar yardımıyla tapınağın bir *Augusteion* (*Sebasteion*)'un varlığına işaret ettiğini ve tüm Yukarı Agora alanının, bu müstakil tapınakla ilişkili olduğunu belirtmektedir⁵⁹¹. Jobst'un bu tezinin dayandığı en önemli kanıtlardan biri, Devlet Agorası'nda ele geçmiş olan *corona civicalı* bir Augustus başıdır⁵⁹². Tapınak, Geç Antik Dönem'de tamamen sökülmüş ve malzemesi kentin başka yerlerindeki tamir işlerinde kullanılmıştır⁵⁹³.

4.1.2. Çifte Tapınak (Divus Iulius ve Dea Roma Tapınağı ?)

Basilike Stoa (Kraliyet Revağı) olarak adlandırılan yapının arkasında, kentin önemli yapılarını barındıran kompleks bir alan mevcuttur. Bu kompleks alanda, kentin kutsal ateşinin yandığı *Prytaneion* ile *Odeion*'un arasında, çift tapınaklı bir *temenos* yer almaktadır. Kompleks, batı ucunda imparator heykellerine ev sahipliği yapmış olabilecek çift mekanlı bir oluşumun yer aldığı, üç kenarlı bir *prostyledon* oluşmaktadır. Ancak, Çifte Tapınak olarak adlandırılan yapının kime ya da kimlere ithaf edildiği kesin olarak bilinmemektedir. Önceki araştırmalarda 'devlet sunağı' olarak tanımlanan bu yapı, sonrasında Divus Iulius ve Dea Roma Tapınağı olarak tanımlanmıştır. Yazıtlar sayesinde MÖ 25 öncesine tarihlenen bu yapının, Augustus tarafından Asia Eyaleti'ndeki Romalı vatandaşların kullanımı için tahsis edilen, Divus Iulius ve Dea Roma'yı onurlandıran tapınak olduğu düşünülmektedir⁵⁹⁴.

W. Alzinger, anıtın Roma tarzına dikkat çekmektedir. Bölgenin arka duvarına karşı oluşturulan yüksek podyumlu bu alan, Ephesos mimarisi için sıradışı bir görünüm sergilemektedir. Böylece Romalılar için kurulan çift külte uygun bir alan sergilediği de düşünülmektedir⁵⁹⁵. Ancak P. Scherrer, *temenos*un Artemis ve Augustus kültlerine ait ritüellerin gerçekleştirilmesi için kullanılan, bir sunak alanı olduğunu savunmaktadır⁵⁹⁶.

⁵⁸⁸ Scherrer 1995, 4.

⁵⁸⁹ Price 2004, 236, 413.

⁵⁹⁰ Friesen 2001, 100.

⁵⁹¹ Friesen 2001, 100.

⁵⁹² Mert 2004, 302.

⁵⁹³ Scherrer 2000, 80.

⁵⁹⁴ Alzinger 1974, 55-56; Friesen 2001, 99-100; Cukrowski 2003, 56; Price 2004, 236, 412; Burrell 2004, 59.

⁵⁹⁵ Friesen 2001, 100.

⁵⁹⁶ Scherrer 1995, 5; Scherrer 2000, 84.

4.1.3. Basilike Stoa (Kraliyet Revağı)

Mekândaki en büyük yapı, Agora'nın kuzey tarafını kaplayan, 167 m uzunluğunda ve 16.3 m derinliğindeki anıtsal bir *Basilika* idi. Devlet Agorası meydanından dört basamakla ulaşılan yapı, üç nefli ve iki katlıdır. Güney cephede 67 adet Ion düzeninde sütun yer almaktadır⁵⁹⁷. Ion düzenindeki iç sütunlar ise, cephedekilerin iki katı genişliğindeki sütun aralıklarına ve *arşitravın* statik olarak dengelenmesi için çıkıntı yapan boğa başlarıyla süslenmiş başlıklara sahiptir. Yapımından 12 yıl sonra, depremler sonucu tahrip olan yapının arka duvarı, mermer *orthostat* bloklarla yeniden inşa edilmiştir. Bu dönemde içerideki sütunların sayısı, Korinth başlıklı yeni ara sütunların eklenmesiyle iki katına çıkarılmıştır⁵⁹⁸.

Agora'ya açılan *Basilika*'nın *arşitravında* bulunan, 80 m boyutundaki yazıt önce Latince daha sonrada Hellence olarak yazılmıştır. Adak yazıtına göre yapı, MS 11 yılında, bir Roma vatandaşı olan C. Sextilius Pollio ve ailesi tarafından bağışlanmıştır. Buna göre, *Basilika* Ephesoslu Artemis'e, tanrıların oğlu İmparator Caesar Augustus ile Augustus'un oğlu Tiberius Caesar'a ve Ephesos kentine adanmıştır⁵⁹⁹. Çift dilli adak yazıtının Hellence kısmından yola çıkılarak yapı, *Basilike Stoa*, "*basilike* (kraliyet) *portikosu* – *revağı*" şeklinde yorumlanmıştır. Latin ve Hellen dillerinin birlikte kullanımı, yapının mimarisine de yansımış, yerli ve yeni kültürün geleneklerini somut olarak ortaya koymuştur⁶⁰⁰.

Basilike Stoa'nın doğu ucunda, orta neften geniş ve kemerli bir koridor ile yan neflerden kemersiz girişlerle ulaşılan küçük bir oda yer almaktadır. "*Chalcidicum*" olarak adlandırılan bu oda, yaklaşık 12 x 16.3 m genişliğindedir. Bu mekânda Augustus ve Livia'yı tahta oturmuş bir şekilde betimleyen, anıtsal heykeller bulunmuştur (**Lev. 24. Res. 34**). İmparator çiftinin bu heykelleri, muhtemelen *chalcidicumda* sergilenmekteydi⁶⁰¹. *Chalcidicumda*, kült faaliyetlerinin yapılıp yapılmadığı tam olarak bilinmemekle birlikte⁶⁰² bu heykeller, mekânın imparatorluk kültü ile ilgili bir işlevinin var olduğunu düşündürür. Ancak kesin olarak söylenecek bir şey varsa o da bu mekânın, imparatorluk ailesi ve aynı zamanda Pollio gibi kentin seçkin vatandaşlarına yapılan onurlandırma yazıtlarının kamusal

⁵⁹⁷ Friesen 2001, 95.

⁵⁹⁸ Scherrer 2000, 80.

⁵⁹⁹ Friesen 2001, 95.

⁶⁰⁰ Price 2004, 241; Teraman 2014, 115.

⁶⁰¹ Friesen 2001, 96.

⁶⁰² Friesen 1993, 63.

olarak sergilenmesine hizmet ettiğidir⁶⁰³. *Chalcidicum*, Bizans döneminde bir *perystilli* avluya dönüştürüldüğü biçimiyle günümüze ulaşmıştır⁶⁰⁴.

Basilike Stoa, içerdiği heykeller ve *chalcidicum*larında saklanan resmi arşivler sayesinde Agora çekirdeğinin en baskın öğelerinden biri olmuştur. Bu mimari baskınlık, ziyaretçileri etkilemek için tasarlanmış bir iç mekân tasarımıyla da desteklenmiştir⁶⁰⁵. Bununla birlikte, İmparator Augustus ve karısı Livia'nın anıtsal heykelleri dışında Iulius-Claudius hanedanı ile ilgili olan başka portre ve yazıtların varlığı, *Basilike Stoa*'nın bir imparator galerisi olduğunu göstermektedir⁶⁰⁶.

4.1.4. Artemision'daki Augustus Tapınağı (Sebasteion/Augusteion)

Ephesos'taki Artemision, Augustus zamanında MÖ 6/5 yılında, o zamanki *proconsul* tarafından düzenlenmiş ve tüm sınırlar, bir duvarla çevrilerek kült alanının bulunduğu *temenostaki* kanallar ve yollar onarılmıştır. Bu bağlamda Augustus ve ondan sonraki imparatorlar için, Artemis'in *temenosunda* “*Sebasteion*” adı verilen bir kült yapısı inşa edilmiştir. Artemision'un kuzeybatısında kısmen meydana çıkarılmış Geç Hellenistik – Erken Roma dönemlerine tarihlenen üç yapının, epigrafik belgelerle de kanıtlanmış olan çeşitli imparatorluk kültü yapılarıyla ilişkili oldukları düşünülmektedir⁶⁰⁷.

Sebasteion ile ilişkilendirilen MÖ 6/5 yılı dolaylarına tarihlenen bir yazıtta, bölgede görev yapan *proconsul* Gaius Asinius Gallus ile *legatus* Sextus Lartidius'un ismi geçmektedir⁶⁰⁸. Metin, Augustus'un emriyle *Artemision* ve *Sebasteion* için aynı anda inşa edilen bir duvardan bahseder⁶⁰⁹: “*İmparator Caesar, Tanrının oğlu Augustus; ...Tapınak ve Sebasteion için bir duvar inşa etmek tanrının gelirlerinden sağlandı; Gaius Asinius Gallus'un proconsüllüğünde, Sextus Lartidius'un elçiliğinde*⁶¹⁰.” Bu yazıtlı heykel kaideleri ile Artemision'da çeşitli yenilemeler yapıldığı ve bu yenilenmeler dışında kutsal alan içerisinde ikinci bir *Sebasteion*'un yer aldığı varsayılmaktadır. Eğer bu varsayım doğruysa,

⁶⁰³ Teraman 2014, 117.

⁶⁰⁴ Scherrer 2000, 80.

⁶⁰⁵ Teraman 2014, 117-118.

⁶⁰⁶ Scherrer 2000, 80.

⁶⁰⁷ Bammer & Muss 2009, 25.

⁶⁰⁸ Cukrowski 2003, 57; Oktan 2011, 38.

⁶⁰⁹ Cukrowski 2003, 57; Price 2004, 412-413.

⁶¹⁰ Cukrowski 2003, 57.

aynı kutsal alan içerisinde Augustus'a da tapınılmış ve belki de aynı sunak içerisinde imparator ve tanrıçaya ortak kurbanlar sunulmuştur⁶¹¹.

Artemision'da, Artemis ve *Sebasteion*'un aynı *temenosu* paylaşp paylaşmadığı konusunda farklı görüşler bulunmaktadır⁶¹². Ancak yukarıdaki yazıtta, hem *Artemision* hem de *Sebasteion* için bir duvarın inşa edildiği anlatılmaktadır. Bu yazıt, Ephesos'ta, henüz daha hayatta iken Augustus'a ait bir imparatorluk tapınağının var olduğunu gösterir⁶¹³. Zira Ephesos'taki Artemision'da, imparator kutsal alanını kentin baş tanrıçasıyla hiçbir zaman aynı düzeye yükseltmeyen, bağımsız imparatorluk yapı ve anıtlarının var olduğu düşünülmektedir⁶¹⁴.

Ephesos antik kentinde, Augustus'a ait olduğu düşünülen imparatorluk yapıları, Çifte Tapınak (Iulius Claudius ve Dea Roma Tapınağı?), Kraliyet Revağı (*Basilike Stoa*) ve imparatorluk tasvirlerinin bulunması, Augustus Dönemi'nde kentteki İmparatorluk Kültü'ne adanan bir alanın varlığına işaret etmektedir.

4.2. İmparator Tiberius Kültü

Ephesos'ta, İmparator Tiberius'a ait olduğu düşünülen herhangi bir tapınak bulunmamaktadır. Fakat Tiberius kültürünün varlığını yansıtan en önemli yapı, yukarıda Augustus kültüründe de anlatılan *Basilike Stoa*'dır. Üzerindeki adak yazıtına göre MS 11 yılına tarihlenen *Basilike Stoa*; Ephesoslu Artemis'e, tanrıların oğlu İmparator Caesar Augustus'a, Augustus'un oğlu Tiberius Caesar'a ve Ephesos kentine adanmıştır⁶¹⁵. Bunun yanı sıra İmparator Tiberius'un torunları, Tiberius Gemellus ve Germanicus'un Ephesos'ta rahipleri olduğu bilinmektedir⁶¹⁶.

İmparatorların temsillerinin şahıslara ait evlerde bulunmadığı iddiası, Ephesos için geçerli değildir. Zira, Ephesos'un merkezinde yer alan ve Yamaç Evler olarak isimlendirilen

⁶¹¹ Kökdemir 2004, 48.

⁶¹² Nock, Augustus ve Artemis'in zorunlu olarak aynı mekanı paylaşmadığını düşünmektedir. Jobst, Augustus Anıtı'nın Artemision'da değil, Yukarı Agora'da olduğunu öne sürmektedir. Wood ise, Artemis Tapınağı'nın batı-güneybatısında temenos duvarları içinde yer alan iki yapıda kazı çalışmaları gerçekleştirmiş ve ikinci yapının Sebasteion olduğunu belirtmiştir. Bkz., Price 2004, 412-413.

⁶¹³ Cukrowski 2003, 57.

⁶¹⁴ Price 2004, 247.

⁶¹⁵ Friesen 2001, 95.

⁶¹⁶ Ephesos'taki Demeter Kültü'nün Rahibi, Tiberius'un ikiz torunları Tiberius Gemellus ve Germanicus adına yazıt ithaf etmiştir. Yazıtta, yeni *dioscuri* (Tanrı Zeus'un ikiz oğulları) olarak adlandırılmışlardır. Bkz., Rose 1997, 176, no: 116.

varlıklı Ephesoslular'ın evlerinde, imparatorluk imgeleri gün ışığına çıkartılmıştır⁶¹⁷. Yamaç Evler'in 7 numaralı konut birimindeki eksedranın güney duvarının ortasına, içine heykellerin yerleştirilmesi için açılan nişte, İmparator Tiberius ile annesi İmparatoriçe Livia'nın büstleri bulunmuştur (**Lev. 25, Res. 35**). Bu konut biriminin avlusunda dini ve kültürel bir havanın vurgulandığı gözlemlenmektedir. Bu bağlamda Yamaç Ev 2, Roma imparatorlarının kültürel tapınımına olanak sağlamaktadır⁶¹⁸.

Son olarak belirtmelidir ki, MS 23 yılında İmparator Tiberius'a bir *Koinon* Tapınağı inşa etmek için yarışan on bir Asya kenti arasında Ephesos kenti de vardı. Ancak Ephesos, Artemis kültüne ev sahipliği yaptığı için bu unvandan mahrum bırakılmış, lakin ilerleyen zamanlarda *neokorosluk* unvanını elde etmeyi başarmıştır⁶¹⁹.

4.3. Birinci Neokorosluğa Kanıt: İmparator Nero Dönemi

Ephesos'ta, İmparatorluk Kültü'nün *neokorosluğuna* gönderme yapan ilk kanıt, İmparator Nero dönemine ait MS 65 – 66 yıllarına tarihlenen sikkelerdir. Bu sikkelerin birinde; ön yüzde NEPΩN KAICAP lejantıyla birlikte defne çelengi ile taçlandırılmış İmparator Nero başı, arka yüzde, AOYIOΛA ANΘYPIATΩ (AIXMOKΛHC) EΦ NEΩKOPΩN lejantı ile dört sütunlu Ionik(?), üç basamaklı podyumlu bir tapınak yer alır. Diğer bir sikkede, ön yüzde NEPΩN KAICAP lejantıyla birlikte defne çelengi ile taçlandırılmış İmparator Nero başı, arka yüzde EΦECIΩN NEΩKOPΩN lejantıyla birlikte 6 sütunlu Ionik(?), üç basamaklı podyumlu bir tapınak ve akrotelerde Victoria ile her iki tarafında arılar yer almaktadır⁶²⁰ (**Lev. 26, Res. 36**). Bu döneme ait bir başka Ephesos sikkesinde ise, duvar taçlı Şehir Tanrıçası Roma, Artemis kült heykeliyle birlikte tasvir edilmiştir. Sikke üzerindeki bu tasvirler, Ephesos ile Roma arasındaki yakın bağlantıyı göstermektedir. Zira Dea Roma ve Divus Iulius için MÖ 29'da Ephesos'ta kurulan kült paylaşılmıştı⁶²¹.

Ele alınan ilk sikkenin arka yüzünde, MS 65 – 66 yılında Asya *proconsülü* olarak hizmet veren Marsilius Acilius Aviola'nın adı, sikkenin tarihlendirilmesini sağlamıştır. Onun adı, hem İmparatoriçe Poppaea hem de halefi Messalina'nın portrelerinin olduğu sikkelerde de görülmektedir. Bunun yanı sıra sikkelerin arka yüzünde, birinde dört diğerinde

⁶¹⁷ Price 2004, 207-208.

⁶¹⁸ Ladstätter 2012b, 141, 185, 227-228.

⁶¹⁹ Tac. *Ann. IV.55-56*; Burrell 2004, 59, 276.

⁶²⁰ Burrell 2004, 60.

⁶²¹ Burrell 2004, 60.

altı sütunlu Ionik tapınak ile *Ἐφ(εσίων) νεοκόρων* (*Neokoron Ephesoslular*) lejanti yer almaktadır. Sikke üzerinde tasvir edilen bu tapınağın ise kime ait olduğu tartışılmıştır. Pick, sikkenin Ephesos'taki Claudius'un doğrulanmamış eyalet kültüne işaret ettiğini savunurken; Keil, Artemis'in *neokoros* olarak Ephesos'a atıfta bulunulduğunu belirtmektedir⁶²². Her ne kadar MS 65 – 66 yılındaki Nero dönemine ait Ephesos sikkeleri *neokoros* unvanını belirtmekteyse de, bu dönem eyalet impatorluk tapınağının inşasına başlanmış değildir. Ephesos'u *neokoros* olarak adlandıran sikkeler İmparator Nero döneminden gelse de, genellikle MS 85 ile 86 yıllarına tarihlendirilen Ephesos'taki yazıtlar, kentin Domitianus döneminde (MS 81 – 96) *koinon* eyalet tapınağına sahip olduğunu göstermektedirler⁶²³.

İmparator Nero dönemine ait Ephesos sikkelerinde, kent kendisini Artemis'in *neokoros* olarak ilan ettiği gibi; Aziz Paulos'un Ephesos'u ziyaret ettiği sırada çıkan olaylarda, kent *grammateus*unun halka hitap ettiği şekliyle “Artemis kentinin *neokoros*” olarak kenti yansıtmayı, iki durum arasındaki benzerliğe işaret eder. Bu bağlamda Ephesos, İmparator Tiberius'un döneminden (MS 14 – 37) beri aradığı ve İmparator Nero döneminde (MS 54 – 68) kazanmış olma ihtimalinin mümkün olduğu, *Koinon* tapınağı için kendisini *neokoros* olarak adlandırmış olabilir. Ancak Nero, MS 68'de Senatus tarafından *damnatio memoriae* (hatıranın lanetlenmesi) cezasına uğradığı için intihar etmiş ve bundan sonra onun kültü kınanmıştır⁶²⁴.

Ephesos'ta, İmparator Nero'ya ithaf edilen bir *stoan*ın varlığı düşünülmektedir. Ephesos Tetragonos Agora'nın doğu kenarı boyunca uzanan ancak Agora'nın bir parçası olmayan, Mermer Cadde'ye bakan, 150 m uzunluğuna sahip iki nefli bir *bazilika* bulunmuştur. Yapı, yazıtında Artemis *Ephesia*'ya, İmparator Nero'ya, annesi Agrippina'ya ve Ephesos kenti sakinlerine ithaf edilmiştir. Bu yazıt ithafından dolayı yapı, arkeologlar tarafından “*Nero Stoası*” olarak adlandırılmaktadır⁶²⁵.

4.4. Birinci Neokorosluk: İmparator Domitianus Kültü (Flavius Hanedanı İmparatorları)

Ephesos, Flaviuslar Dönemi'nde (MS 69 – 96) bir başka parlak dönem daha yaşamıştır. Kentin görünümüne damga vuran ve özel şahıslar tarafından finanse edilen tek

⁶²² Friesen 1993, 53; Burrell 2004, 60.

⁶²³ Burrell 2004, 62.

⁶²⁴ Burrell 2004, 61.

⁶²⁵ Scherrer 2000, 142.

tek hayratların yanı sıra, özellikle kamuya yönelik inşaat faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde kente yeni yapıların ve onarımların eklenmesiyle birlikte, Ephesos'un daha ihtişamlı bir görünüme sahip olduğu anlaşılmaktadır⁶²⁶.

İmparator Domitianus Dönemi'nde (MS 81 – 96), Ephesos'un talep ettiği imparator onuruna bir İmparatorluk Kültü Tapınağı kurma isteğine ilk kez onay verilmiştir⁶²⁷. Domitianus onuruna kurulan bu kült, Ephesos'un uzun zamandır uğraştığı *neokorosluğa* sahip olmasını sağlamıştır⁶²⁸. Böylece İmparator Domitianus Dönemi'nde, Asya'nın *koinon* kentlerinden bir grup, Ephesos'taki “*Asya'nın Sebastoi (Augusteion) Ortak Tapınağı*” için bazı sunularda bulunmuşlardır. Bu durum *koinon* eyalet statüsünü de yansıtmaktadır⁶²⁹.

Tüm eyaletin katılımıyla kurulan Ephesos'taki Domitianus kültü, sayısız kentin yaptığı bir dizi ithafla kanıtlanmaktadır⁶³⁰. Bu ithaflar, aralarında Aphrodisias, Stratonikeia, Klazomenai, Kyme, Teos, Silandos, Keretapa, Aizanoi ve Tmolos gibi kentlerin de bulunduğu, eyalet genelindeki kentler tarafından Ephesos'ta sergilenmek üzere gönderilen, heykel kaideleri üzerinde yer alan yazıtlardır. Zira, Ephesos'taki bu tapınağa adanmış toplam on üç adet yazıt bulunmuştur⁶³¹. Kentlerin durumuna bağlı olarak on üç yazıt da benzer metinlere sahiptir. Genellikle bu metinler, söz konusu kentler için “*İmparator Domitianus Caesar Sebastos Germanicus*”a ithaf ile başlamaktadır. Arkasından *proconsülün* adı, heykeli bağışlayan halkın adı, kent onuruna heykelin gelirini sağlayan hayırseverin adı ve eyalet başrahibinin adı gelmektedir⁶³². Aphrodisias'tan gelen heykel kaidesi üzerindeki yazıt, özgür kentler tarafından kullanılan metnin güzel bir örneğini sergilemektedir:

“Αὐτοκράτορι [[Δομιτιανῶι]] Καίσαρι Σεβαστῶι [[Γερμανικῶι]] ἐπὶ ἀνθυπάτου Μάρκ[ου] Φουλουίου Γίλλωνο[ς] ὁ φιλοκαῖσαρ Ἀφροδισι[έων] δῆμος ἐλεύθερος ὢν κα[ὶ] αὐ]τόνομος ἀπ' ἀρχῆς τῇ τῶν Σε[βασ]τῶν χάριτι ναῶι τῶι ἐν Ἐφέσ[ωι] τῶν Σεβαστῶν κοινῶι τῆς Ἀσί[ας] ἰδίᾳ χάριτι διὰ τε τὴν πρὸς τοὺς [Σε]βαστοὺς εὐσέβειαν καὶ τὴν π[ρὸς] τὴν νεωκόρον Ἐφεσίων [πό]λιν εὖνοιαν ἀνέστησαν ἐπιμεληθέντος Ἀρίστω[νος τοῦ] Ἀρτεμιδώρου τοῦ Καλλι [] ὡς ἱερέως Πλούτωνος [καὶ] Κόρης καὶ νεοποιοῦ θεᾶ[ς]

⁶²⁶ Zimmermann & Ladstätter 2011, 37-38; Ladstätter 2012b, 22-23.

⁶²⁷ Zimmermann & Ladstätter 2011, 38; Ladstätter 2012b, 23-24.

⁶²⁸ Karwiese 1998, 726.

⁶²⁹ Burrell 2004, 61.

⁶³⁰ Price 2004, 322.

⁶³¹ Friesen 1993, 29-32.

⁶³² Friesen 2001, 44.

Ἀφροδείτης, ἐπὶ ἀρχιερ[έως] τῆς Ἀσίας Τιβερίου Κλαυδ[ίου] Φησείνου [[]] [[]] [[]]

(Lev. 27, Res. 37)

“*Īmparator* [[Domitianus]] *Caesar Sebastos* [[Germanicus]]’a. Marcus Fulvius Gillo *proconsül* olduğuunda Aphrodisias’ın halkları, Caesar’a bağılılığı için (adanan), Sebastoi’un lütfuyla başından beri özgür ve özerk olan, Sebastoi’ya olan saygısı nedeniyle, Asya’nın Ephesos’taki Sebastoi’un ortak tapınağına (bu heykel) kendi lütfuyla, Ephesoslular’ın neokoros kentine iyi niyet onuruna kurulmuştur. (Bu) Aristo [oğlu] Artemidoros Kalli [...] tarafından yapıldı. Pluton ve Kore rahipleri ve Tanrıça Aphrodite’nin neopoios’ları. Asya’nın başrahibi Tiberius Claudius Pheseinos idi [[]] [[]] [[]]

Cümledeki ithaf içeriğı, kültü anlamamız için önemlidir. Metin, “*Ἀὐτοκράτορι Δομιτιανῶι Καίσαρι Σεβαστῶι Γερμανικῶι* - *Īmparator Domitianus Caesar Sebastos Germanicus’a*” şeklinde başlamaktadır. Aphrodisias’tan gelen bu heykel kaidesi üzerindeki yazıttan da anlaşıldığı üzere, yazıtlarda Domitianus, *Sebastos* olarak tanımlanmış ve bu da Domitianus’u, Ephesos’taki eyalet tapınağının ibadet öznesi haline getirmiştir. Bu nedenle, ithafın kelime hazinesi ve imparator onuruna adanmış sunu örnekleri, kültürün merkezinde Domitianus’un olduğunu göstermektedir. Yazıtın en önemli yönlerinden biri de tapınağın resmi unvanını içermesidir. Domitianus onuruna kurulan bu *koinon* tapınağı, tüm eyaletin ortak tapınağı olduğu gibi, Ephesos da bu kültürün *neokoros* olmaktadır⁶³⁴.

Ele geçen yazıtlar sayesinde tapınağın Domitianus döneminde, yaklaşık MS 89-90 yılları arasında ithaf edildiğı anlaşılmaktadır. Ancak, MS 96 yılında Domitianus katledilip Senatus tarafından *damnatio memoriae*ye uğradıktan sonra ismi tüm kamu kayıtlarından silinmiştir. Ardından Īmparator Domitianus’un babası Vespasianus tanrılaştırılmış ve Ephesos’un uzunca bir zamanda elde ettiğı *neokorosluk* hakkı da Īmparator Vespasianus’a geçirilmiştir. Dolayısıyla yazıtlardaki “*Īmparator Domitianus Caesar Sebastos Germanicus’a*” şeklindeki ithaf, “*Īmparator Tanrı Caesar Sebastos Vespasianus’a*” olarak değişikliğe uğramıştır⁶³⁵. Domitianus’a (sonradan değiştirilerek Vespasianus’a) ithaf edilen bir dizi yazıtta göre yapı, “*Sebastoslar’ın Ephesos Tapınağı*” olarak isimlendirilmiştir⁶³⁶.

⁶³³ Friesen 1993, 32-33; Friesen 2001, 44-45.

⁶³⁴ Friesen 1993, 34-35.

⁶³⁵ Friesen 2001, 45-46.

⁶³⁶ Friesen 1993, 36; Friesen 2001, 149; Price 2004, 414.

Böylece Ephesos, Asia *Koinonu* tarafından özel olarak atanmış bir başrahip tarafından başkanlık edilen, Asya’da bilinen beş kentten biri olmuştur⁶³⁷.

İmparator Domitianus Dönemi’ndeki Ephesos sikkeleri, kenti *neokoros* olarak tanımlamaktadır. Hatta bu döneme ait iki Ephesos sikkesi üzerinde kent, “iki kez *neokoros*” yani Artemis ve Sabastoi olarak adlandırılmıştır⁶³⁸. Bu sikkelerin ilkinde, ön yüzde *Δομιτιανὸς Καῖσαρ Σεβασ(τὸς) Γερμανικὸς Αὐτοκράτωρ* lejantıyla birlikte defne çelengi ile taçlandırılmış İmparator Domitianus’un başı yer alırken, arka yüzde *Ἐφεσίων Β Νεοκόρων* lejantıyla birlikte iki sütunlu tapınak cephesi ve ortada Artemis *Ephesia* tasvir edilmiştir. İkinci sikke de ise, ön yüzde *Δομῖτιᾶ Σεβαστή* lejantı ile birlikte İmparatoriçe Domitia büstü yer alırken, arka yüzde *Ἐφεσίων Δ[ις Νε]οκόρων* lejantı ve Artemis *Ephesia* ile birlikte podyumlu sekiz sütunlu bir tapınak cephesi gösterilmiştir. Bu iki sikke, kentteki yeni dini inancının en canlı görüntüsünü sunmaktadır. Dolayısıyla bu dönem, Ephesos’ta Artemis *Ephesia* ile imparatorların kültü olmak üzere iki baskın kült bulunmaktadır. Ancak sikke üzerinde yer alan “iki kez *neokoros*” unvanı bu dönemin epigrafik kayıtlarında görülmemektedir. Daha ziyade, bu döneme ait yazıtlar *neokoros* unvanını hiçbir sayı belirtmeden kullanmıştır. Zira Ephesos, İmparator Hadrianus döneminde (MS 117 – 138) ikinci bir eyalet kültü kurma iznini alarak “iki kez *neokoros*” unvanını kullanacaktır⁶³⁹.

İmparator Domitianus Dönemi’ne tarihlenen, kenti “iki kez *neokoros*” olarak adlandıran sikkelerin dışındaki Ephesos sikkeleri, *Zeus Olympios* Kültü’nü de göstermektedir⁶⁴⁰. Bu sikkelerin ön yüzünde Domitianus’un başı ve *Δομιτιανὸς Καῖσαρ Σεβαστὸς Γερμανικὸς* lejantı yer almaktadır. Arka yüzünde ise, *Ζεὺς Ὀλύμπιος Ἐφεσίων* lejantı ile *Zeus Olympios* sol elinde bir asa tutarak tahta oturur şekilde tasvir edilmiştir. Bu sikkelerde İmparator Domitianus, Tanrı *Zeus Olympios* ile asimile edilmektedir⁶⁴¹.

Roma İmparatorluk Dönemi’nde Asya eyaletinde (*κοινὰ Ἀσίας*), düzenli olarak çok sayıda atletik festivallerin düzenlendiği bilinmektedir. Bu festivaller, *koinon* himayesinde olan tüm eyaletler tarafından desteklenmiştir. Küçük Asya’da eyalet oyunlarının kutlandığı bilinen sekiz kent arasında Ephesos da yer almaktadır. Böylece eyalet oyunları ile eyalet

⁶³⁷ Burrell 2004, 65.

⁶³⁸ Friesen 1993, 56. Ancak kenti “iki kez *neokoros*” olarak adlandırmak Domitianus dönemi için aldatıcıdır. Bkz., Burrell 2004, 65.

⁶³⁹ Friesen 1993, 56-57.

⁶⁴⁰ Karwise 1998, 726.

⁶⁴¹ BMC, Ionia, Ephesos, no: 215-217; Friesen 1993, 119.

kültlerinin ilişkili olduğu düşünülmektedir⁶⁴². MS 89/90 yılına tarihlendirilen, Titus Flavius Quirina Metrobius isimli Iasos'lu atletin kazandığı zaferleri anlatan kitabe, Ephesos'ta düzenlenen *Olympia* oyunları için en erken referansı vermektedir. Bu yazıtta, Metrobius'un Ephesos *Olympiada* bir kez, Ephesos Asya Eyalet Oyunları'nda ise iki kez kazandığı anlatılmaktadır. Metrobius kitabesinden sonra İmparator Hadrianus dönemine kadar Ephesos *Olympia* oyunlarına dair herhangi başka bir kanıt bulunmamaktadır. Bu bağlamda, Ephesos *Olympianın* İmparator Domitianus onuruna bir festival olarak başlatıldığı, ancak uzun süre devam etmediği anlaşılmaktadır. Oyunların sonlandırılmasının, İmparator Domitianus'un *damnatio memoriae* uğramasıyla yakından ilişkili olduğu düşünülmektedir⁶⁴³.

4.4.1. Domitianus Tapınağı (Sebastoi / Sebastos Eyalet Tapınağı)

Ephesos'taki *Sebastoi Koinon Tapınağı*, kentin en güzel ve en merkezi yerinde, Devlet Agorası'nın hemen karşısında, Koressos Dağı'nın kuzey eteklerinde 50 x 100 m'lik tonozlu bir teras üzerine inşa edilmiştir. Üzerine oturduğu teras, tonozlu alt yapılar üstünde büyük harcamalarla yapay bir biçimde oluşturulmuş ve Agora'nın seviyesine ulaşmak için yükseltilmiştir. Yol kavşağının güney istikametinde yer alan bu teras, tüm görkemiyle göze çarpmaktadır. Ephesos kenti bu tapınağın yapılmasından sonra, Roma İmparatorluğu'nun “tapınak koruyucusu (*neokoros*)” olma özel hakkını elde etmiştir⁶⁴⁴.

Tapınak, yaklaşık 24 x 34 m'lik bir *stylobat* üzerine 6 basamaklı bir *krepidoma* ile yükselen, önünde dört sütunu bulunan (*prostyle*), 8 x 13 sütunlu *pseudodipteros* planlıdır. *Cella*, yaklaşık 7.5 x 13 m'lik bir iç ölçüme sahiptir ve tapınakta *opisthodomos* bölümü bulunmamaktadır⁶⁴⁵ (Lev. 28, Res. 38 – 39). Üst yapısından çok az parçanın günümüze kalması nedeniyle tapınakta uygulanan mimari düzen bilinmemektedir. Bu bölgede, birinci yüzyıl boyunca tapınaklar için kullanılan mimari düzen genellikle Korinth'tir. Ancak tapınağın tasvir edildiği Ephesos sikkelerinde Ion düzeninin kullanıldığı gözlenmektedir⁶⁴⁶. Tapınağın doğusunda bulunan yapı kalıntıları, sütunlu ve basamaklı bir platform üzerinde U şeklinde bir *altarın* varlığını göstermektedir⁶⁴⁷. *Altarın* üzerinde, muhtemelen ikinci

⁶⁴² Friesen 1993, 114.

⁶⁴³ Ephesos'taki Olympia Oyunları, İmparator Hadrianus döneminde yeniden canlanmış ve MS 3. yüzyıla kadar kutlanmıştır. Bkz., Friesen 1993, 117-119.

⁶⁴⁴ Akurgal 2003, 344.

⁶⁴⁵ Friesen 1993, 63-64; Friesen 2001, 50; Scherrer 2000, 92; Akurgal 2003, 344; Burrell 2004, 64.

⁶⁴⁶ Friesen 1993, 65; Friesen 2001, 50.

⁶⁴⁷ Friesen 1993, 67; Scherrer 2000, 92; Burrell 2004, 64.

yüzyıldan kalma kurban törenleri ile silah betimli kabartmalar bulunmaktadır⁶⁴⁸. İmparator Domitianus onuruna kurulan bu muhteşem tapınak, esas itibarıyla Hellenistik'tir ve Kos ile Rhodos'taki tapınakların Hellenistik mimari tasarımlarıyla bütünüyle uyumludur⁶⁴⁹. MS ilk yüzyılın son döneminde, Devlet Agorası'nın batı kenarına eklenen bu tapınak ile Ephesos'ta, imparator kült ideolojisini yansıtan değişim süreci devam ettirilmiştir⁶⁵⁰.

Domitianus Tapınağı da diğer imparatorluk tapınakları gibi kentin en göze çarpan yerine konumlandırılmıştır. Tapınak terasının güney kısmı zemine yakın olduğundan kuzey tarafı yaklaşık 10.4 m yükseltilerek seviye eşitlenmeye çalışılmıştır. Böylece anıtsal bir katlı *stoa* yapılabilmesi için uygun bir alan sağlanmıştır. *Stoa*nın ilk katı Dor düzenindedir ve bu kattaki salonun arkasında bir dizi küçük dükkan yer almaktadır. İkinci katı, ilahi figürlerle süslenmiştir. Mevcut heykeller İsis ve Attis olarak tanımlanmış ve bu nedenle bazı araştırmacılar, ikinci katın yalnızca doğu tanrılarıyla donatıldığını düşünmüşlerdir. *Stoa*nın üçüncü ve son katı ise muhtemelen Korinth düzeninde inşa edilmiştir⁶⁵¹.

Tapınağın tanımlanmasındaki kilit noktalarından biri de kolosal heykellere ait mermer parçalarının bulunmasıdır. Terasın tonozlu altyapılarında bulunan bu heykel parçaları; bir baş, sol ön kol ve sol başparmağı içermektedir. Bu kolosal kült heykel başının ilk olarak Domitianus'a ait olduğu düşünülmüş, ancak Flavianuslar'ın portreleri üzerine yapılan bir monografi sayesinde Domitianus'un ağabeyi Titus'a ait olduğu anlaşılmıştır⁶⁵² (**Lev. 29, Res. 40 – 41**). Fakat yalnızca Domitianus ve Vespasianus'a gönderme yapan epigrafik kanıtlar nedeniyle tartışma halen devam etmektedir⁶⁵³. Bununla birlikte daha başka heykel parçaları da bulunmuştur. Üçüncü bir kolosal elin bulunması, tüm parçaların aynı heykelden gelmediğini ve Titus olarak tanımlanan heykelin tek başına durmadığını düşündürmektedir⁶⁵⁴. Titus heykelinin varlığı, *Sebastoi* kültüyle ilgili en az üç heykelden biri olarak tanımlanmaktadır. Böylece tapınakta, Vespasianus, Domitianus ve hatta belki de Domitia'nın benzer heykellerinin olduğu düşünülmektedir⁶⁵⁵.

Heykel, büyüklük açısından kolosal ölçülere sahiptir. Kolunun yalnızca alt kısmı bir insan boyundadır. Baş parçası ise 1.18 m'dir. Ayakta durduğu anlaşılan heykelin yerden,

⁶⁴⁸ Scherrer 2000, 92; Burrell 2004, 64; Price 2004, 414.

⁶⁴⁹ Price 2004, 279.

⁶⁵⁰ Price 2004, 244.

⁶⁵¹ Friesen 1993, 70-72; Friesen 2001, 50-51.

⁶⁵² Friesen 1993, 60-62; Scherrer 2000, 92; Friesen 2001, 50; Burrell 2004, 64.

⁶⁵³ Price 2004, 414.

⁶⁵⁴ Burrell 2004, 64.

⁶⁵⁵ Friesen 1993, 62.

elinde tuttuğu sanılan mızrağın tepesine kadar yaklaşık yedi ile sekiz metredir⁶⁵⁶. Bu heykelin görüntüsü ile ayakta ve elinde mızrak tutan bir heykeli tasvir eden Ephesos sikkeleri de uyuşmaktadır⁶⁵⁷. Bu kolosal kült heykelinin tapınaktan kaldırıldığı ve tapınağın kuzey doğusundaki merdivenlerin en üstüne konulduğu sanılmaktadır. Ancak bu duruma uyacak tek kanıt, tapınağın önünde duran *altarın* yönünün merdivenlere doğru değiştirildiği iddiasıdır. *Altarın* kalıntıları bu hipotezi doğrulasa da, heykelin tapınağın içinde konumlandırılması daha yüksek bir ihtimaldir. Zira *akrolit*⁶⁵⁸ olduğu düşünülen bu heykelin yapı dışında bulunması mümkün görünmemektedir⁶⁵⁹.

Tapınağın ithafıyla ilgili on üç yazıttan da anlaşıldığı üzere, tapınak İmparator Domitianus'un iktidarı sırasında yaklaşık MS 89-90 yılları arasında kurulmuştur. “*Sebastoslar Tapınağı*” veya “*Sebastoi Tapınağı*” olarak da bilinen Domitianus Tapınağı, Roma'yı ve Senatus'u simgeleyen figürler barındırmadığından, diğer eyalet kült tapınaklarından farklıdır. Burada, *Sebastoslar* saygı görmüş ve kült sadece imparator ve imparator ailesine odaklanmıştır⁶⁶⁰. Böylece tapındaki kült onuru Vespasianus, Titus, Domitianus ve hatta belki İmparatoriçe Domitia'nın da dahil olduğu *Sebastoslar* sunulmuştur⁶⁶¹. MS 96 yılındaki suikastın ardından Senatus tarafından hatırası lanetlenen (*damnatio memoriae*) Domitianus'un ismi tüm kamu kayıtlarından silinmiş ve Ephesos'taki Domitianus Tapınağı da Vespasianus'a ithaf edilmiştir⁶⁶². Ayrıca tapındaki kolosal kült heykeli, İmparator Vespasianus'un bir tasviri sayılmış ve muhtemelen geç antik döneme kadar yerinde bırakılmıştır⁶⁶³.

4.4.2. Liman Gymnasium ve Hamamları

Liman *Gymnasium* ve Hamamları, Ephesos'un bilinen en büyük mimari yapı alanlarından biridir. Bu yapı kompleksi, birbirine bağlı üç ayrı birimden oluşmaktadır. Bunlar; hamam yapısı, *palaestra* ve *gymnasium*dur. Üç birim, farklı boyutta ve yükseklikte olmasına rağmen merkezi bir eksenle birleşmiştir⁶⁶⁴. Bu kompleksin inşasına, İmparator

⁶⁵⁶ Price 2004, 307.

⁶⁵⁷ Friesen 1993, 63.

⁶⁵⁸ Baş, el ve ayakları mermer, diğer kısımları altın kaplı tahtadan insan heykelidir.

⁶⁵⁹ Price 2004, 414-415.

⁶⁶⁰ Friesen 2001, 45-46.

⁶⁶¹ Friesen 1993, 49.

⁶⁶² *Damnatio memoriae* 'dan sonra Domitianus Tapınağı'nın ithaf yazıtındaki Domitianus'un adı da silinmiş ve Ephesos'taki Domitianus kültü Vespasianus kültüne çevrilmiştir. Bkz., Friesen 1993, 69-79; Scherrer 2000, 92; Friesen 2001, 45-46; Price 2004, 293.

⁶⁶³ Price 2004, 293.

⁶⁶⁴ Friesen 1993, 121.

Domitianus zamanında başlanmış ve muhtemelen yine onun zamanında tamamlanmıştır⁶⁶⁵. Nitekim *gymnasium* ve hamam yapılarında bulunan yazıtlar, kompleksin İmparator Domitianus'un tarihini doğrulamaktadır⁶⁶⁶. F. Yegül, *gymnasium*larda tasarlanan bu özel mimari formun, imparatorluk kültürüne yönelik tasarlandığını belirtmektedir⁶⁶⁷. Keza Ephesos'taki Liman Hamam-*Gymnasium* kompleksinin de bu amaca uygun olarak tasarlandığı anlaşılmaktadır.

*Gymnasium*larda, Roma imparatorları onuruna çeşitli yarışmalar düzenlenirdi. Burada, imparatorluk kültürü yaygındı ve şüphesiz ki *gymnasium*lar, imparatorlar onuruna kurban törenlerinin ve festivallerinin yapıldığı özel mekânlardı. Hatta bazı *gymnasium*larda imparatorluk kültürü için ayrılmış özel odalar bile bulunmaktaydı⁶⁶⁸. Bu sebeple Roma İmparatorluk Dönemi'nde, imparatorların ve ailelerinin onuruna düzenlenen atletik yarışmaların çoğalması, *gymnasium*ların inşasını kaçınılmaz kılmıştır. Bilinen yazıtlar ışığında, Küçük Asya'da düzenlenen belirli yarışmalarla birlikte, en büyük imparatorluk kültürü festivallerinde atletizm oyunlarının yapıldığı anlaşılmaktadır. Ephesos limanının yakınındaki hamam – *gymnasium* kompleksi de bu amaçlara uygun olarak, özellikle festivallerin ve özel yarışmaların yapılması için inşa edilmiştir. Burada, Roma İmparatorluk Dönemi'nde, imparator ve hanedan üyelerinin onuruna atletizm yarışmalarının düzenlendiği düşünülmektedir. Ephesos, *Sebastoi* eyalet tapınağını kurma iznini aldıktan sonra, kent İmparator Domitianus onuruna *Olympia* oyunlarını düzenlemiş ve muhtemelen hamam – *gymnasium* kompleksi de *Olympia* oyunları için inşa edilmişti⁶⁶⁹.

Epigrafik kanıtlar, Liman Hamam - *Gymnasium* kompleksinin İmparator Domitianus onuruna düzenlenen *Olympia* oyunları ile tanımlandığını doğrulamaktadır. Ephesos'un en büyük hamamı olan Liman Hamamı'nın asıl isminin *Gymnasion tou Domitianou Sebastou*, "Domitianus Hamamı" olduğu anlaşılmaktadır⁶⁷⁰. Bunun yanı sıra, hamamlardan bahseden birkaç Ephesos yazıtında, *βαλανεῖα Σεβαστῶν* / *Σεβαστοῦ* şeklinde yer almaktadır. Bu bağlamda hamam binası ve *palaestra*, "*Sebastoi Hamamları*" ya da "*Sebastos Hamamları*" olarak da adlandırılmıştır. Mimari olarak spor aktivitelerinin yapıldığı *gymnasium* ise, kült faaliyetleri açısından hamamlar ile yakından ilişkilidir. *Gymnasium*'un orta ekseninde,

⁶⁶⁵ Akurgal 2003, 334.

⁶⁶⁶ Friesen 1993, 122-123.

⁶⁶⁷ Yegül 1982, 7-31.

⁶⁶⁸ Price 2004, 193.

⁶⁶⁹ Friesen 2001, 74. *Olympia* oyunları, Zeus Olympios ile Domitianus'u özdeşleştirerek, imparator onuruna düzenlenmiştir. Bkz., Friesen 1993, 140.

⁶⁷⁰ Karwiese 1998, 734.

dörder iki sıra sütunlu bir kapı ile *Xystoi* denilen bir spor alanı yer alırdı. Olasılıkla üstü açık olan bu alan, ağaçlandırılmış olup park hizmeti de görmekteydi. Bu açık alanda, çeşitli spor aktivitelerinin gerçekleştirildiği düşünülmektedir. Bu düzenleme ışığında yapıda bulunan iki mermer avlunun dışındaki tüm kompleks alanın, imparatorun kutsallığına ithaf edildiğini söylemek yanlış olmayacaktır⁶⁷¹.

Ephesos'taki *Sebastoi* kültüne eşlik eden *Panhellenik Olympia* oyunları, spor aktivitelerinin gerçekleştirildiği festivallerdir. Kent, oyunları İmparator Domitianus onuruna başlatmış ve onu *Zeus Olympios* ile özdeşleştirmiştir. Oyunların ilk kez, MS 89 ile 90 yılları arasında gerçekleştirildiği düşünülmektedir. Böylece Ephesos, yeni *Olympia* oyunlarına uygun olanakları sağlamak için, Küçük Asya'da bilinen en büyük hamam-spor kompleksini inşa etmiştir. Bu kompleks yapının, genel tasarımıyla Olympia'daki *palaestra-gymnasium* düzenlemesinin bir uyarlaması olduğu da belirtilmektedir⁶⁷².

4.5. İmparator Traianus Kültü

İmparator Traianus'un kendisini hem bir tanrı olarak görmemesi hem de sergilemiş olduğu başarılı politikası, ona karşı duyulan saygı ve sevginin büyümesine yol açmıştır. Böylece Traianus, kendisine verilen tanrısal onurları geri çevirmiş, ancak vatandaşlar tarafından "Ata", "Koruyucu", "Tanrıdan Vücut Bulan", "Aziz, Kutsal ve Benzersiz" olarak algılanmıştır⁶⁷³. Bu sebepten olmalıdır ki, Ephesos'ta İmparator Traianus onuruna herhangi bir tapınak kurulmamıştır. Fakat, imparator kült ideolojisini yaymak amacıyla kullanılan en önemli yapılardan biri olan *nymphaionun*, Ephesos'ta, İmparator Traianus onuruna kurulduğu görülmektedir.

Ephesos Kuretler Caddesi'nde, İmparator Traianus onuruna ithaf edilen iki katlı anıtsal bir çeşme yapısı yer almaktadır. Bu *nymphaion*, sütunlu cepheleriyle tiyatro sahne cephesi (*scaenae frons*) geleneğini devam ettiren görkemli bir yapıdır (**Lev. 30, Res. 42 – 43**). Taban alanı, üç tarafından 9.50 m yüksekliğinde bir cephe ile çevrelenmiş olan, uzun dikdörtgen bir havuzdur. 11.90 x 5.40 m olan bu havuza, bir kanalla su geliyordu. Havuzun arkasındaki cephe ve yan kanatları iki katlıdır. Alt katta Kompozit, üst katta ise Korinth düzeninde sütun başlıkları kullanılmıştır. Yapının orta bölümünde, İmparator Traianus'un gerçeğinin iki katı yüksekliğinde olan, kolosal bir heykeli duruyordu. Bu mermer heykelden

⁶⁷¹ Friesen 1993, 134-137; Scherrer 2000, 176; Friesen 2001, 74-75.

⁶⁷² Friesen 1993, 140.

⁶⁷³ Baz 1998, 61-62.

günümüze, bir çıplak göğüs ile ithafın yazıldığı ayak parçasının yer aldığı bir *plinthos* kalmıştır⁶⁷⁴.

Yapının alt kattaki *friz* ve *arşitrav* yazıtından, bu çeşmenin MS 114 yılından önce, *Asiarkhos* Tiberius Claudius Aristion tarafından yaptırılıp İmparator Traianus'a ithaf edildiği anlaşılmaktadır. Ortadaki kolosal Traianus heykeli dışında, çeşmenin cephesi Dionysos, Aphrodite, yatar durumda bir Satyr, Nervas, portre ve giyimli birkaç kadın heykeli ile muhtemelen Androklos'un tasviri olan çok sayıda heykelle bezenmiştir. Depremle ağır bir tahribata uğradığı anlaşılan yapının, kısmen yeniden inşa edildiği de anlaşılmaktadır⁶⁷⁵.

Ephesos'ta, İmparator Traianus'un kültürünü gösteren önemli kanıtlardan biri de Yamaç Evler'den gelmektedir. Aristokratlara ait bu evlerde, Roma imparatorlarının kültürel tapınımı üzerine bazı işaretler bulunmuştur. 2 numaralı konut biriminin sahibi Vibius Salutaris'in evinde, İmparator Traianus ile eşi Plotina'nın gümüş heykelcikleri bulunmuştur. Muhtemelen bu heykelciklerin önünde, belli bayram günlerinde imparator çiftinin onuruna dini ritüeller yapılmıyordu. Ayrıca bu mekândan, İmparator Traianus ve maiyeti ile barbarlardan oluşan bir elçi gubunun bir arada tasvir edildiği fildişinden uzun bir *friz* de ele geçirilmiştir⁶⁷⁶. İmparator imgesinin yer aldığı bir başka mekân da Domitianus Tapınağı'nın tonozlu altyapılarının *Cryptoportikusu*'dur. Buradan, İmparator Traianus ile İmparator Tiberius'un yeğeni olan Germanicus'un portreleri ele geçirilmiştir⁶⁷⁷.

İmparator Traianus Dönemi'nde darp edilen Ephesos sikkelerinde *neokoros* unvanı, genellikle kısaltılarak NEΩ şeklinde yazılmıştır⁶⁷⁸. Bunun yanı sıra, bazı sikkelerde ön yüzde İmparator Traianus'un başı yer alırken, arka yüzlerinde Artemis *Ephesia* gösterilmektedir⁶⁷⁹. Ayrıca, Ephesos Stadium'da bulunan özellikle üç adet sikke üzerinde, İmparator Traianus'un Parth zaferini kutlayan tasviri yer almaktadır. Bu sikkeler, büyük olasılıkla belli törenler sırasında hatıra olarak halka dağıtılan örnekleri göstermektedirler⁶⁸⁰.

⁶⁷⁴ Aygel 1959, 41-42; Scherrer 2000, 116; Akurgal 2003, 340.

⁶⁷⁵ Scherrer 2000, 116.

⁶⁷⁶ Ladstätter 2012b, 185-186.

⁶⁷⁷ Scherrer 2000, 94.

⁶⁷⁸ Burrell 2004, 66; BMC, Ionia, Ephesos, no: 223.

⁶⁷⁹ BMC, Ionia, Ephesos, no: 221-222.

⁶⁸⁰ Karwiese 1998, 726.

4.6. İkinci Neokorosluk: İmparator Hadrianus Kültü

İmparator Hadrianus, “Gezgin İmparator” olarak tanımlanmış ve saltanatının büyük bir bölümünü Roma dışında geçirmiştir. MS 121-125 ve 128-133 yılları arasında neredeyse bütün eyaletleri ziyaret etmiştir⁶⁸¹. Hadrianus’un gezi programı kapsamında, en az iki kez Ephesos’u ziyaret ettiği bilinmektedir⁶⁸².

Hadrianus, ilk büyük gezisi olan Anadolu’daki programını Ephesos’ta sonlandırmıştır⁶⁸³. İmparatorun Ephesos’u ziyareti sırasında, kente yaptığı bağışlardan dolayı “kurucu” olarak selamlandığı bilinmektedir⁶⁸⁴. Ayrıca, Artemis Tapınağı’nın rahipleri tarafından bir heykeli dikilerek onurlandırıldığı da anlaşılmaktadır. Zira Hadrianus’un, Miletos ile birlikte Asia Eyaleti kentleri içinde en fazla itibar ettiği kentin Ephesos olduğu bilinmektedir⁶⁸⁵. MS 129 yılında Ephesos’a ikinci kez deniz yoluyla gelen Hadrianus⁶⁸⁶, büyük olasılıkla kente yaptığı bu ziyareti vesilesiyle, Ephesos’a ikinci bir imparatorluk kültü tapınağı inşa etme iznini vermiştir⁶⁸⁷. Böylece kentte, biri Hadrianus tarafından *neokorosluk* verilmiş, bir diğeri de ona adanmış iki imparatorluk tapınağı kurulmuştur⁶⁸⁸.

İmparator Hadrianus, *Asia Koinonu* içerisindeki birden fazla kentte, kendi kültü için tapınak yapılmasına izin veren ilk imparatorudur. Bu kült ve tapınaklar, imparator ve senatus tarafından alınan özel izinle kentlerde imparator onuruna kurulabilmekteydi⁶⁸⁹. Bu bağlamda, İmparator Hadrianus döneminde kentler ikinci kez *neokoros* unvanını elde edebilmek için büyük bir rekabet içerisine girmişlerdir. Hadrianus, *iki kez neokorosluğu* rekabet halindeki kentlerden önce Smyrna’ya daha sonra da Ephesos’a bahşetmiştir⁶⁹⁰. MS 129 sonrasında ikinci *neokorosluk* terimi, diğer kentlerde olduğu gibi Ephesoslular’ın da en

⁶⁸¹ Akşit 1976, 199; Meijer 2006, 64. Magie, Hadrianus’un Küçük Asya’ya yaptığı gezilerin tarihini MS 123-124 ve 129-131’de gerçekleştirdiğini belirtmektedir. Bkz., Magie 1950, 613.

⁶⁸² Birley 2008, 140, 143.

⁶⁸³ Birley 2008, 140.

⁶⁸⁴ Burrell 2003, 44; Burrell 2004, 66.

⁶⁸⁵ Magie 1950, 615.

⁶⁸⁶ Birley 2008, 143.

⁶⁸⁷ Zimmermann & Ladstätter 2011, 40; Ladstätter 2012b, 27.

⁶⁸⁸ Price 2004, 415-416.

⁶⁸⁹ Burrell 2003, 31-50.

⁶⁹⁰ Burrell 2003, 44-45; Burrell 2004, 67.

nl unvanlarından biri olmuştur. Ephesos'ta ilk kez, ikinci *neokorosluk* unvanına atıfta bulunan bir yazıt, MS 132/133 yıllarına tarihlendirilmektedir⁶⁹¹.

Ephesos'ta, imparator onuruna bir eyalet tapınağı inşa etmek için Hadrianus'tan izin alan kişinin bir Ephesoslu olduğı söylenir⁶⁹². Zira Ephesos'ta bir heykel kaidesi üzerindeki yazıt, Tiberius Claudius Piso Diophantos ismindeki bir kişiden bahseder. Buradan, Diophantos'un Tanrı Hadrianus'a, söz konusu onur için talepte bulunduğı ve imparatorun onayını aldığı anlaşılmaktadır. Bu sayede Diophantos, başrahip olarak onurlandırılmıştır. Diophantos hakkında çok fazla bilgi bulunmamakla birlikte, Ephesos'taki iki *koinon* tapınağının ilk başrahibi olduğı ve büyük olasılıkla bronz bir heykelinin kentte MS 405 veya 410 yılına kadar ayakta kaldığı düşünülmektedir. Diophantos'un başrahip olarak onurlandırılması ile tapınağın tamamlanması, MS 134/135 yıllarından sonra ya da MS 138'den önce olduğı önerilmektedir⁶⁹³.

İmparatoriçe Sabina'nın, bir heykelinin kaidesi üzerindeki yazıt; “*ή φιλοσέβαστος [Εφ]εσίων βουλή και ό νεω[κό]ρος δις δημος...*” şeklinde kenti *ό νεωκόρος δις δημος* - iki kez *neokoros* olarak adlandırmaktadır⁶⁹⁴. Bir başka yazıtta, Ephesos'taki tapınakların başrahibesi onurlandırılır ve tapınaktan “*Tanrı Hadrianus Caesar Tapınağı*” olarak söz edilir. Kentteki ikinci *neokoros* tapınağının tamamlanmasından sonra ise, bir çok yazıt, Ephesos'taki başrahip, başrahibe ve *Asiarkhes*lerden bahseder. Ayrıca yazıtlar, Ephesos'taki “*Tanrı Hadrianus Tapınağı'nın*” *hymnodoionu* da belgelemektedir⁶⁹⁵.

İmparator Hadrianus, MS 128/129 yılında Atina'da “*Olympos*” sıfatını alarak tanrılaşmış ve yaşayan bir tanrı olarak başta Kyzikos olmak üzere, birçok kentte on üçüncü tanrı olarak tapınım görmüştür⁶⁹⁶. Bu sıfatla birlikte Hadrianus, *Zeus Olympios* ile asimile edilip kullanıldıysa da, bu özdeşleştirme hiçbir zaman Hadrianus'un Zeus'un yerini almasını sağlayamamıştır⁶⁹⁷. MS 128/129 yılından sonra Hellence konuşulan diğer kentlerde olduğı gibi Ephesos'ta da İmparator Hadrianus, *Zeus Olympios* ile asimile edilmiştir. Bu sebeple olmalıdır ki, Ephesos'taki Hadrianus onuruna kurulan ikinci eyalet tapınağına “*Olympieion*”

⁶⁹¹ Karwiese 1995c, 103; Magie 1950, 1480.

⁶⁹² Price 2004, 128.

⁶⁹³ Burrell 2003, 45; Burrell 2004, 67.

⁶⁹⁴ Burrell 2004, 67.

⁶⁹⁵ Burrell 2003, 46; Burrell 2004, 67.

⁶⁹⁶ Barattolo 1995, 65.

⁶⁹⁷ Price 1984, 86; Price 2004, 258-259.

adı verilmiştir⁶⁹⁸. Ayrıca, Olympieion'dan söz eden ilk antik yazar Pausanias'dır. Tapınakla ilgili ilk bilgiyi veren Pausanias, Ephesos'un kurucusu Androklos'un mezarına giden yolu tarif ederken Olympieion'dan bahsetmektedir. Pausanias, Androklos'un mezarının üzerinde, silahlı bir erkek heykelinin bulunduğunu ve mezarın, Artemis Tapınağı'ndan Olympieion'a oradan da Magnesia Kapısı'na doğru giden yol üzerinde olduğunu belirtmektedir⁶⁹⁹.

Ephesos'ta, Roma İmparatorluk Dönemi'nde Zeus kültünün yeniden canlanması İmparator Domitianus'un zamanına denk gelmektedir⁷⁰⁰. Onun döneminde basılan sikkeler, kentteki *Zeus Olympios* (Zeus Olympios) kültünü göstermektedir⁷⁰¹. Bu bağlamda Ephesos'un, İmparator Hadrianus'tan önce, İmparator Domitianus'u *Zeus Olympios* ile asimile ederek bir kulte sahip olduğu anlaşılmaktadır⁷⁰². Zira Roma Dönemi Ephesos'ta, *Zeus Olympios* ile ilişkili *Olympia* oyunlarının, ilk kez İmparator Domitianus döneminde kutlandığı ve büyük olasılıkla imparatorun *damnatio memoriae* uğramasıyla sonlandırıldığı düşünülmektedir⁷⁰³.

Ephesos'ta, İmparator Domitianus döneminden Hadrianus dönemine kadar olan sürede, Ephesos *Olympia* oyunlarına dair herhangi bir kanıt bulunmamaktadır. Ancak, yaklaşık olarak MS 125'den sonra, bu festivale ilişkin çok sayıda belgenin var olduğu görülmektedir. *Zeus Olympios*'tan bahseden altı iyi korunmuş yazıt, Ephesos'taki kültün karakteri hakkında bilgi vermektedir. Bu kısa adak yazıtlarının beşinde (küçük değişiklikler haricinde), “*Αὐτοκράτορι Καίσαρι Ἀδριανῷ Διὶ Ὀλυμπίῳ* - *Imperator Caesar Hadrianus Zeus Olympios'a*” yazmaktadır. Bu durum, Atina'da ortaya çıkan *Hadrianus / Zeus Olympios* bağlantısının Ephesos'ta da kabul gördüğünü gösterir. Nitekim, Hadrianus'un MS 129 yılında Ephesos'a yaptığı ikinci ziyaretinde, kentte *Zeus Olympios* (Zeus Olympios) olarak alkışlanmıştır. Böylece, İmparator Hadrianus döneminde güçlü bir imparatorluğun tamamlayıcısı olarak Ephesos'taki *Olympia* oyunlarının yeniden canlandırıldığı düşünülmektedir⁷⁰⁴.

⁶⁹⁸ Burrell 2003, 47; Burrell 2004, 68.

⁶⁹⁹ Pausanias 7.2.8-9; Engelmann 1996, 131-133; Burrell 2003, 47; Burrell 2004, 68; Wood 2014, 143.

⁷⁰⁰ Jones 1993, 150.

⁷⁰¹ Karwiese 1998, 726.

⁷⁰² Burrell 2003, 47; Burrell 2004, 68.

⁷⁰³ Friesen 1993, 117-120; Friesen 2001, 52; Burrell 2003, 47; Burrell 2004, 68.

⁷⁰⁴ Friesen 1993, 117-118.

Ephesos'ta, İmparator Hadrianus'u onurlandırmak için kurulmuş olan bir başka festivalin adı ise *Hadrianeia*'dır⁷⁰⁵. *Zeus Olympios* kültüyle bağlantılı olarak dört yılda bir düzenlenen *Hadrianeia* adındaki yerel kült oyunları, İmparator Hadrianus onuruna başlatılmıştır. Bu festival, zamanla Hadrianus'tan sonra gelen diğer imparatorlar için de MS 3. yüzyılın başlarına kadar kutlanmıştır⁷⁰⁶.

İmparator Hadrianus, Ephesos'ta yalnızca *Olympios* sıfatıyla tapınım görmemiştir. Ephesos'tan ele geçen ve imparatorun tapınağıyla ilgili olduğu düşünülen “ἐφ’ οὔ καθιερώθη ὁ θεοῦ Ἀδριανοῦ νεώς” bu yazıttan da anlaşıldığı üzere, Hadrianus'a θεὸς Ἀδριανός (*Theos Hadrianus*), yani Tanrı Hadrianus olarak da tapınılmaktaydı⁷⁰⁷. Bunun yanı sıra Ephesos'taki Dionysos erginleri de, İmparator Hadrianus'un tanrılarıyla aynı tahtı paylaştığını düşünerek imparatorun bir heykelini dikmişlerdir⁷⁰⁸.

İmparator Hadrianus Dönemi Ephesos sikkeleri, kentin ikinci *neokorosluğu* üzerine kanıtlar sunmaktadır. Ephesos'u *iki kez neokoros* olarak adlandıran tüm sikkelerde, İmparator Hadrianus *Olympios* sıfatıyla yer almaktadır. Bu sikkeler, MS 128/129 yılından sonraya tarihlendirilmektedir. Örneğin bu döneme ait bir sikkenin ön yüzünde ΑΔΡΙ[ANOC] KAICAP ΟΛΥΜΠΙΙΟC lejantıyla birlikte İmparator Hadrianus büstü yer alırken, arka yüzde [ΕΦΕCΙΩΝ] ΔΙC [NE]ΩΚΟΡΩΝ lejantı ile iki sütunlu iki tapınak betimlemesi ve her bir tapınağın içinde imparator tasviri yer almaktadır⁷⁰⁹. Ayrıca bu dönemin bazı sikkelerinde, ön yüzde İmparator Hadrianus'un büstü yer alırken, arka yüzde *octastyle* veya *tetrastyle* tarzında Artemis Tapınağı ve tapınak cephesinin ön sütunlarının ortasında Artemis *Ephesia* kült heykeli gösterilmiştir⁷¹⁰. İkinci *neokorosluk* dönemi boyunca, Artemis Tapınağı ile tanrıça betimlemelerinin sıklıkla gösterilmesi, Ephesoslular'ın Artemis'i her zaman birincil tanrıları olarak görmelerinin bir yansımasıdır⁷¹¹.

⁷⁰⁵ Magie 1950, 619.

⁷⁰⁶ Lehner 2004, 198-205.

⁷⁰⁷ Engelmann 1996, 132.

⁷⁰⁸ Price 2004, 204.

⁷⁰⁹ Burrell 2004, 69.

⁷¹⁰ Bu sikkelerde de Hadrianus, ΑΔΡΙΑΝΟC KAICAP ΟΛΥΜΠΙΙΟC olarak *Olympios* sıfatıyla yer almakta ve kent ΔΙC ΝΕΩΚΟΡΩΝ, *iki kez neokoros* olarak belirtilmektedir. BMC, Ionia, Ephesos, no: 225-229; Gülbay ve Kılıç 2013, 257, 263.

⁷¹¹ Burrell 2004, 70.

4.6.1. Olympieion Hadrianus Tapınağı

Olympieion, 1980’li yıllarda S. Karwiese tarafından keşfedilmiş⁷¹² ve Pausanias’ın bahsettiği Ephesos’taki ikinci *neokoros* tapınağı olduğu düşünülmüştür⁷¹³. Ancak Olympieion ile ilgili çeşitli tartışmalar süregelmiştir⁷¹⁴. Lakin, *Zeus Olympios* olarak tanrılaştırılan İmparator Hadrianus’un, Ephesos’taki resmi eyalet tapınağının “Olympieion” olma olasılığı oldukça yüksektir⁷¹⁵.

Liman yakınındaki büyük bataklık bölgesinin doldurulmasıyla elde edilen 350 x 225 m büyüklüğündeki arazi, Artemision’dan daha küçük, fakat kapladığı alan bakımıyla Artemis Tapınağı’nın boyutlarına yakın idi. Burada, dört tarafı *stoalarla* çevrilmiş olan açık bir meydanın ortasında 85 x 57 m ölçülerinde ve yaklaşık 25 m yüksekliğinde bir tapınak bulunmuştur (**Lev. 31, Res. 44 – 45**). Mevcut kalıntılara göre tapınak, 74 sütundan oluşan 60 m *peristasis* uzunluğuna sahip *pseudodipteros* planlıdır. Bu tapınak, Roma İmparatorluk Dönemi’nin en büyük yapılarından biridir. Korint düzeninde inşa edilen tapınağın yanında 263 m uzunluğundaki üç nefli güney *stoa*, *temenosa* anıtsal bir giriş sağlamaktadır⁷¹⁶. Güney *stoanın* MS 200 yılında inşa edildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca B. Burrell, bu tapınağın *peristasisinin*, Magnesia ad Maeandrum’daki Artemis Leukophryene Tapınağı’nın *peristasisinden* biraz daha büyük olduğunu, ancak *dekastylos* yapısını da geçemeyeceğini belirtmektedir⁷¹⁷.

İmparator Hadrianus’un, Atina’daki Olympieion Tapınağı’nda Tanrı Zeus ile birlikte tapınım gördüğü ve Hadrianus’un kolosal bir heykelinin Zeus’un arkasında yer aldığı bilinmektedir⁷¹⁸. Bu bağlamda Anadolu’daki Zeus-Hadrianus tapınaklarında, Hadrianus’un Tanrı Zeus ile beraber tapınım gördüğü düşünülmüştür. Ancak Ephesos’taki Olympieion *Neokoros* Tapınağı’nda, İmparator Hadrianus’un Tanrı Zeus ile ortak tapınım gördüğünü kanıtlayan herhangi bir veriye rastlanılmamıştır. Böylece bugüne kadar yapılan

⁷¹² Karwiese 1995c, 102-105.

⁷¹³ Pausanias 7.2.8-9; Engelmann 1996 132-133.

⁷¹⁴ Olympieion konusundaki tartışmalar için bkz., Scherrer 1999, 137-144; Jones 1993, 149-152; Engelmann 1996, 131-133.

⁷¹⁵ Scherrer 2000, 184; Zimmermann & Ladstätter 2011, 40; Ladstätter 2012b, 27.

⁷¹⁶ Scherrer 2000, 184.

⁷¹⁷ Burrell 2004, 68.

⁷¹⁸ Price 2004, 247.

araştırmalardan, *neokoros* tapınaklarında yalnızca Hadrianus'a tapındığı sonucunu çıkarmak mümkündür⁷¹⁹.

Batı Anadolu'da İmparator Hadrianus onuruna adanmış üç büyük tapınaktan biri olan Olympieion, özellikle MS 5. yüzyılda, büyük olasılıkla Hristiyan fanatikler tarafından yağma ve yıkıma uğratılmıştır. Bu sebeple, tapınağın mimari planı ile cephe yapısı hakkında ayrıntılı sonuçlar bulunmamaktadır. Bugün yapının bulunduğu alanda, temel kalıntıları, sütun *tamburları*, sütun başlıkları ve *sima* bloğu kalıntıları gözlenebilmektedir⁷²⁰.

4.6.2. Hadrianus Tapınağı

Tapınak, Ephesos Devlet Agorası ile Tetragonos Agorası arasında uzanan Kuretler Caddesi üzerinde yer almaktadır. Yapı, 1956 yılında F. Miltner ve ekibi tarafından yapılan kazı çalışmaları sonucunda gün ışığına çıkarılmıştır⁷²¹. Başlangıçta bu tapınağın, Hadrianus'un kente bahşettiği ikinci *neokoros* tapınağı olduğu düşünülmüşse de, daha sonra bu yargıdan vazgeçilmiştir⁷²². İlk olarak, tapınağın İmparator Hadrianus'a adandığı belirtilmiştir⁷²³, ancak tapınağın dışındaki bezemelerin incelenmesi ve tapınağın *cellas*ında Artemis'e ait olması muhtemel tek bir kült heykelinin varlığının düşünülmesi, bu veriyi geçersiz kılmıştır⁷²⁴. Zira tapınağın kabartmalarında, İmparator Hadrianus'tan ziyade, Artemis ve Ephesos'un söylensel geçmişine dair tasvirler işlenmiştir⁷²⁵. Son olarak, ithaf yazıtından anlaşıldığı üzere, *Asiarkhos* Publius Veditus Antoninus Sabinus tarafından yaptırılan tapınak; Artemis *Ephesia*'ya, İmparator Caesar Traianus Hadrianus Augustus'a ve Ephesoslular'ın *neokoros* halkına adanmıştır⁷²⁶.

Ephesos'un küçük ancak en göz alıcı eserlerinden biri olan Hadrianus Tapınağı, bir *celladan* ve bir *portikodan* oluşmaktadır. Tapınak, *arşitrav* bloğu üzerindeki yazıtın incelenmesiyle MS 118-119 yılları arasına tarihlendirilmiştir⁷²⁷. *Prostylos* plan özelliğinde

⁷¹⁹ Burrell 2003, 31-50; Burrell 2004, 67-69, 325-326.

⁷²⁰ Gülbay 2009, 92.

⁷²¹ Miltner 1959, 264-175; Miltner 1960, 64-76.

⁷²² Price 2004, 250; Gülbay 2009, 116; Kağıtçı 2011, 43.

⁷²³ Miltner 1959, 265-266.

⁷²⁴ Price 2004, 250-251. Ancak E. Akurgal, tapınağın cella bölümündeki kült heykelinin İmparator Hadrianus'a ait olduğu kanaatindedir. Bkz., Akurgal 2003, 340.

⁷²⁵ Price 2004, 251.

⁷²⁶ Gülbay 2009, 116, dipnot: 630; Kağıtçı 2011, 43, dipnot: 119. Ayrıca yazıt için bkz., Miltner 1959, 265-266.

⁷²⁷ Akurgal 2003, 340.

ve Korinth düzeninde olan tapınak 8.20 x 7.96 m ölçülerinde olup, yaklaşık kare planlıdır⁷²⁸ (**Lev. 32, Res. 46**). Tapınağın, Varius Hamam kompleksinin içinde kalan *cellası* 7.50 x 5 m ölçülerindedir⁷²⁹. *Cella* girişinin üstünde yer alan yarım dairesel alanın merkezinde, belden yukarısı çıplak olarak işlenmiş bir Medusa figürü yer almaktadır⁷³⁰. Tapınağın caddeye bakan cephesinde ise, Korinth düzenindeki sütun başlıklarının taşıdığı “Suriye Tipi Alınlık” vardır. Suriye tipi alınlığın ortasında Tykhe büstü yer almaktadır. Kemerin ortasındaki Tykhe büstünün bir akanthus bezemesi içinden yükselmesi, öteki dünyayı düşündüren bir motif olarak yorumlanmaktadır⁷³¹.

Tapınağın ayağa kaldırılan çatısı hariç, neredeyse tamamına yakın mimari-plastik verilerine ulaşılmıştır. Tapındaki kabartmalar, yazıtlarla paralel olarak MS 118-119 yıllarına tarihlendirilmektedir. Yapıdaki en önemli kabartma grubu, Ephesos’un kurucusu olan Androklos’un yaban domuzunu öldürerek kenti kurma mitolojisinin anlatıldığı *friz* bölümüdür. Bu kabartmalar, İmparator Hadrianus’un Hellenleştirme politikasıyla da uyan bir mitolojik anlam içermektedir. Tapınağın tam karşısında yer alan Androklos’un mezarı ise, *Embolos*’daki bu alanın Hadrianus döneminde, kentin tanrıçası Artemis ile birlikte kentin kurucusu Androklos’a ayrıldığını göstermektedir⁷³². Bunun dışında, Herakles’in Theseus ile savaşı, Amazonlar ve bir tanrılar toplantısı, Dionysos ile birlikte neşeli topluluğu tasvir edilmiştir⁷³³.

Tapınak, muhtemelen depremlerde zarar görmüş ve yapım tarihi tartışmalı olan ikinci bir inşa dönemi yaşamıştır. Tapınağın ikinci inşasında, büyük ölçüde orijinal malzemesi kullanılmıştır⁷³⁴. Muhtemelen onarımdan sonra tapınağın caddeye bakan cephesinin önüne “*tetrarkhia*” heykelleri konmuştur⁷³⁵. Böylece Roma imparatorları Diocletianus, Constantinus, Maximianus ve Galerius’un kaideleri günümüze kadar ulaşmıştır⁷³⁶. Geç Antik dönemin bezemesi, Roma imparatorlarına olan sadakatin devamını göstermektedir. Ephesos’un efsanevi kuruluşuna ilişkin tasvirler ile *tetrarkhos*ların cephenin önüne

⁷²⁸ Gülbay 2009, 116-117; Kağıtçı 2011, 43.

⁷²⁹ Scherrer 2000, 111.

⁷³⁰ Erön 2007, 79-80; Kağıtçı 2011, 42, Wodd 2014, 298.

⁷³¹ Scherrer 2000, 118.

⁷³² Gülbay 2009, 117-118; Kağıtçı 2011, 44.

⁷³³ Akurgal 2003, 340.

⁷³⁴ Scherrer 2000, 118.

⁷³⁵ Gülbay 2009, 117; Kağıtçı 2011, 44.

⁷³⁶ Scherrer 2000, 118; Akurgal 2003, 340.

konması, bu küçük tapınak için İmparatorluk Dönemi ve Geç Antik Dönem'in Ephesos'unda "özel ve resmi zihniyetin" tarihi bir göstergesini oluşturur⁷³⁷.

4.6.3. Antinous Kültü

Hadrianus'un genç sevgilisi Bithynialı Antinous, imparatorun MS 130 yılındaki Mısır gezisine eşlik ederken Nil Nehri'nde boğulmuştur. Antinous'un ölümünün bir kaza olduğu söylenmiş, ancak onun kurban edildiği ya da kendisini kurban ettiğine de inanılmıştır. Zamanında bir kâhin Antinous'a, kendisini kurban olarak sunduğu takdirde hayatının geri kalan yıllarını Hadrianus'a bağışlayacağını söylemiş ve oda, kendisini sonsuza dek imparatora adanmak istemiştir. Hadrianus, ölen genç aşığı için çok masraflı bir anma töreninden sonra onu defnetmiş ve öldüğü yerin yakınına "*Antinoupolis*" adlı bir kent kurmuştur. Hadrianus tarafından tanrılaştırılan ve imparatorluğun her yerine özellikle de doğu kesiminde kültü yayılan Antinous'un, heykelleri dikilmiş ve adına küçük tapınaklar inşa edilmiştir⁷³⁸. Böylece Antinous kültü, İmparator Hadrianus döneminde, Mısır ve Akdeniz'e yayılmıştır. Anadolu'da ise Claudiopolis'teki (Bolu) tapınağı dışında herhangi başka bir tapınak veya kült alanı bilinmemektedir⁷³⁹.

Antinous kültü, İmparator Hadrianus tarafından Ephesos'ta da yürütülmek istenmiştir. Bunun sonucu olarak Hadrianus, Ephesos kentinin mitolojik kurucusu olan Androklos ile Antinous'u özdeşleştirerek, halk tarafından bu kültün kabulünü sağlamıştır. İlk etapta Ephesoslular'a yabancı gelen bu kült, sonrasında Androklos kültüyle eş tutularak benimsenmiştir. Ayrıca, Pausanias'ın da bahsettiği Androklos'un mezarı⁷⁴⁰, bu kültle bağlantılı olarak yeniden elden geçirilmiştir. Bunun yanı sıra, Vadius *Gymnasium*'unda bulunan domuz öldüren Antinous portresine sahip Androklos heykeli, Ephesos'un Hellen soyundan gelen kurucu (κτίστης) Androklos mitolojisinin, kentte yeniden canlandırılması konusunda İmparator Hadrianus'un ne denli başarılı olduğunu göstermektedir. Bir savaşçı ve *heroon* olarak betimlenen bu heykelde Androklos, Antinous'la bütünleşmiştir⁷⁴¹.

Ephesos'daki sikke betimlemelerinde de Androklos ile Antinous arasında bir benzerlik sağlanmıştır. Bu sikkelerde, Hadrianus'un yanında bir avcı olarak betimlenen

⁷³⁷ Scherrer 2000, 118.

⁷³⁸ Weber 1907, 248; Meijer 2006, 64; Birley 2008, 143.

⁷³⁹ Gülbay 2009, 69.

⁷⁴⁰ Pausanias 7.2.8-9; Engelmann 1996, 131-133.

⁷⁴¹ Gülbay 2009, 32, 69.

Androklos, Antinous’la özdeşleştirilmiştir⁷⁴². Ayrıca Hadrianus dönemine tarihli bir başka Ephesos sikkesinde ANTINOOC HPΩC ΕΦΕCΙΩΝ ΑΝΔΡΟΚΛΑΟC lejantı ile ön yüzde Antinous büstü yer alırken, arka yüzde Androklos betimlemesi gösterilmiştir⁷⁴³.

İmparator Hadrianus’un Ephesos’a duyduğu hayranlık, Antinous kültünün kentte yayılmasında önemli bir rol oynamış, imparatorun ölümüyle de önemini hızla yitirmiştir⁷⁴⁴.

4.7. İmparator Antoninus Pius Kültü

İmparator Hadrianus’un ölümünden sonra varisi, Titus Aurelius Fulvus Boionius Arrius Antoninus imparator olmuştur. Antoninus’un gerek Hadrianus’a olan bağlılığı ve onun tanrılaştırılması için göstermiş olduğu çaba gerekse de dindarlığı, adaleti, ağırbaşlılığı ve başkalarına olan saygısı nedeniyle Senatus tarafından “Pius” olarak adlandırılmıştır⁷⁴⁵. İmparator Antoninus Pius, dürüstlüğüne yanı sıra yaptığı maddi yardımlar ve imar faaliyetleriyle de halkın ve askerlerin sadakatini kazanmıştır⁷⁴⁶.

İmparator Antoninus Pius döneminde (MS 138 – 161) *Asia Koinon*’u içerisindeki kentler, “*Asya’nın Birinci ve En Büyük Metropolis*” unvanını elde edebilmek için büyük bir çekişme içerisindeydiler⁷⁴⁷. Zira *metropolis* unvanını kazanan kentler, imparator onuruna *neokoros* tapınağı kurma şansını da elde ederlerdi⁷⁴⁸. *Neokoros* unvanı, kentler için büyük bir onur kaynağı olmasının yanında, bu unvanın ekonomik olarak getirisi de bulunmaktaydı. Çünkü imparatorluk tapınağına sahip olan kentler, imparatorluk kült oyunlarını da düzenleyebiliyor ve diğer kentlerden oyunları izlemeye gelen halk, bu sayede kent ekonomisine büyük katkıda bulunmuş oluyordu. Söz konusu bu unvan için, özellikle Ephesos ve Smyrna kentleri arasındaki rekabet oldukça önemlidir⁷⁴⁹.

Antoninus Pius imparator olmasından kısa bir süre sonra, “*Asya’nın Birinci ve En Büyük Metropolis*’i, *İkinci Kez Neokoros*” unvanını Ephesos kentine vermiştir. Bu durum Smyrnalıların kıskançlığına sebep olmuş ve bir tören için hazırlamış oldukları kararnamede, Ephesos’un yeni unvanını kullanmamışlardır. Ephesoslular, Smyrnalıların

⁷⁴² Karwiese 1995c, 104.

⁷⁴³ BMC, Ionia, Ephesos, no: 232.

⁷⁴⁴ Gülbay 2009, 69.

⁷⁴⁵ Akşit 1976, 204, 211.

⁷⁴⁶ Meijer 2006, 66-67.

⁷⁴⁷ Burrell 2004, 69.

⁷⁴⁸ Kienast 1964, 58.

⁷⁴⁹ Hanedar 2007, 26.

yaptığı bu durumu anlatan bir şikayet mektubunu imparatora göndermişlerdir. Bunun üzerine imparator olaya müdahale etmiş ve Ephesos kentine verilen unvanı bir kez daha onaylamıştır⁷⁵⁰ (Lev. 33, Res. 47). Bu duruma sessiz kalamayan Smyrna, kenti iki kez *neokoros* yapan tapınaklarının haklarını korumak için İmparator Antoninus Pius’a bir elçi göndermiştir⁷⁵¹. Ancak bu elçi, imparatorun huzuruna çıkamadan yolda ölmüştür. Bunun üzerine imparator, Smyrnalılar’ın da *πρώτη* (*prote-birinci*) unvanını kullanmalarına izin vermiştir⁷⁵². Burada imparatorun, sağduyulu ve yatıştırıcı bir politika izleyerek kentler arasında bir uzlaştırma içerisinde olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu dönem kentler arasında yaşanan unvan rekabeti sonucunda Ephesos, *ikinci kez neokoros* olmasının yanına, *Asya’nın Birinci ve En Büyük Metropolis*’i unvanını da eklemiştir.

Antoninus Pius’un Ephesos’ta tapınım gördüğü bilinmektedir. Kentte, kendisine İsis tasviri ile birlikte bir sunuda bulunduğu anlaşılmaktadır⁷⁵³. Ancak bu dönemde, 150 yıl kadar önceki, Augustus’un saltanatı sırasındaki imparatorluk kültü ikliminin biraz değişikliğe uğradığı görülmektedir. Bu değişim Ephesos’ta, imparatorluk kültü belgelerinde görülmektedir ki bu belgeler, artık eskisi kadar gösterişli değildir⁷⁵⁴. Örneğin Ephesoslular, İmparator Antoninus Pius saltanatının başlangıcını tarihe geçirmek için büyük bir buyruk hazırlamışlar ve şunları dile getirmişlerdir: “*Tüm dünyanın ortak duasıyla en kutsal ve en dindar imparator Titus Aelius Antoninus, kutsal babasından krallığın idaresini alarak bütün insan soyunu koruduğu için ve Asya valisi olduğu zamanlarda bize birçok iyilik yaparak, özellikle sitemizin itibarını yükselttiği için... doğum gününün kutlanmasına karar verilmiştir*”⁷⁵⁵. Burada, Antoninus Pius’un “kutsal babası tarafından kendisine verilen krallığı teslim aldığından” söz edilmektedir. Ephesoslular, Antoninus Pius’un tahta çıkışından duydukları sevinçli ifade etmek için doğum gününü şenliklerle kutlamaya karar vermişlerdir. Çünkü Antoninus, imparatorluğu bütün dünyanın dualarıyla birlikte devralmıştı ve Ephesoslular, tanrıların kendilerine yaptığı hayırların karşılığını verebilmek için ellerinden geleni yapmak istiyorlardı. Bu bağlamda imparatorun doğum günü, Ephesos’ta her yıl beş gün boyunca gösteriler yapılarak kutlanmış ve kutlamaların her gününde, imparator onuruna kurban kesmeleri için tüm halka kamu ödeneklerinden bahşiş dağıtılmıştır. Ephesos’ta, Antoninus Pius’un doğum gününü kutlamak amacıyla yayımlanan

⁷⁵⁰ Magie 1950, 636; Burrell 2004, 69-70.

⁷⁵¹ Burrell 2004, 70.

⁷⁵² Kienast 1964, 53.

⁷⁵³ Baz 1998, 65.

⁷⁵⁴ Price 2004, 113.

⁷⁵⁵ Price 2004, 113.

bu buyruk, bütün zamanlarda geçerli olmak zorundaydı. Kültlerin ebedi sürekliliğine yönelik yapılan bu tür düzenlemeler, imparatorun ‘ebedi varlığı adına’ yapılmaktaydı⁷⁵⁶.

İkinci *neokoros* dönemi boyunca Ephesos sikkelerinde genellikle iki imparatorluk tapınağı gösterilmiştir. Ayrıca *neokoros* tapınakları dışında, Artemis ve Artemis Tapınağı’nın tasvir edildiği de görülmektedir⁷⁵⁷. Bu bağlamda İmparator Antoninus Pius dönemi Ephesos sikkeleri, ΕΦΕCΙΩΝ ΔΙC ΝΕΩΚΟΡΩΝ lejantı ile kenti *iki kez neokoros* olarak adlandırmaya devam etmiştir⁷⁵⁸. Bu sikkelerin birinde, iki sütunlu iki tapınak betimlemesi ve her bir tapınağın içinde imparator tasvirleri ile onların arasında Artemis *Ephesia* gösterilmiştir. Diğer bir sikkede ise, merkezde dört sütunlu ve içinde Artemis *Ephesia*’nın olduğu, yanlarda ise iki sütunlu ve içlerinde imparatorların olduğu, üç tapınak betimlemesi tasvir edilmiştir. Bu dönemin sikkelerinde Artemis *Ephesia*’nın sıklıkla tasvir edilmesinin sebebi, Ephesoslular’ın tanrıçayı her zaman birincil tanrıları olarak görmeleridir⁷⁵⁹. Ayrıca, sikkelerin politik olarak söylediklerine dair de iki farklı görüş vardır. Birincisi, imparatorları ilahlaştırma yoluyla Roma İmparatorluğu’na olan sadakati göstermekle ilgilidir. İkincisi ise, Ephesos’un gücünü tasvir eden Artemis *Ephesia* imgelerinin zenginliğidir⁷⁶⁰.

Ephesos’ta, Antoninus Pius döneminde imparatorluk kültürüyle de ilgili olduğu düşünülen en önemli yapı “*Vedius Gymnasium*” kompleksidir. Ephesos *Vedius Gymnasium*’u, kentin kuzeybatı kesiminde, Prion Dağı’nın kuzey yamaçlarında, yüksekliği 14 metreyi bulan anıtsal bir teras üzerinde yer almaktadır⁷⁶¹. MS 147-149 yıllarına tarihlendirilen yapı, Ephesoslu tanınmış bir kişi olan M. Claudius P. Vedius Antonius Phaedrus Sabinianus ve eşi Flavia Papiana tarafından yaptırılıp, Tanrıça Artemis’e ve İmparator Antoninus Pius’a adanmıştır⁷⁶².

Doğu-batı eksenini üzerine yerleşen mekânları ile *Vedius Gymnasium*’u, “imparatorluk tipi” hamam-gymnasium yapılarının en gelişmiş örneklerindendir. Yapıya giriş, güneydeki sütunlu caddenin ortasında bulunan görkemli bir *propylon* aracılığıyla sağlanmaktadır. Kapının iki yanında, olasılıkla Hermes ve Herakles’in betimlendiği *hermeler* bulunmaktadır.

⁷⁵⁶ Price 2004, 119, 187, 196, 268, 350.

⁷⁵⁷ Burrell 2004, 70.

⁷⁵⁸ BMC, Ionia, Ephesos, no: 233-236.

⁷⁵⁹ Burrell 2004, 70.

⁷⁶⁰ Iosa 2010, 8.

⁷⁶¹ Steskal & Torre 2001, 231-234; Yegül 2008, 106.

⁷⁶² Steskal & Torre 2008, 2-3; Yegül 2008, 105. Yapı, günümüze ulaşan yazıtlar sayesinde tarihlendirilmiş ve kime adandığı anlaşılmıştır. Yazıt için bkz., İvE 431 ve İvE 438; Steskal & Torre 2001, 223, dipnot: 15.

Dikdörtgen *palaestrayı* 62 sütun çevrelemektedir. *Palaestranın* batısında, cephesi bir dizi oval sütunlarla ayrılmış dikdörtgen bir salon bulunmaktadır. İki katlı, zengin mimari bezemeli ve mermer sütunlu *aedicularla*⁷⁶³ çevrili bu mekânın, batı aksı üzerinde bir apsis ve bunun hemen önünde de bir *altar* bulunmaktadır. Bu özel salonun, imparatorluk salonu olduğu düşünülmektedir. J. Keil ve M. Theur, buranın Tanrıça Artemis ve Antoninus Pius’a adandığını ve İmparatorluk Kültü ile ilişkili olduğunu düşünerek, burayı “*Kaisersaal*” olarak adlandırmışlardır⁷⁶⁴. M. Steskal ve M. La Torre ise, aynı salon için “*Marmorsaal*” (Mermer Salon) ismini kullanmışlardır⁷⁶⁵. *Kaisersaal* veya *Marmorsaal* olarak adlandırılan bu mekânın merkezindeki nişte *in situ* bulunan heykel kaidesi ve önündeki *altar*, bu odanın İmparatorluk Kültü ile ilişkisini göstermektedir⁷⁶⁶. Böylece nişte bulunan heykel kaidesinin İmparator Antoninus Pius’a ait olduğu düşünülmektedir⁷⁶⁷.

4.8. İmparator Lucius Verus ve Marcus Aurelius Kültü

Antoninus Pius’un ölümünün ardından yönetimi MS 161 yılından itibaren aktif olarak iki kişi üstlenmiştir. Bunlardan biri Marcus Antoninus Aurelius, diğeri de Lucius Verus olarak bilinen Lucius Ceionius Aelius Commodus Verus Antoninus’tur. Ancak Lucius Verus’un MS 169 yılındaki ölümünden sonra yönetimi tek başına üstlenen Marcus Aurelius olmuştur⁷⁶⁸.

Ephesos antik kentinde, İmparatorluk Kültü ideolojisini yansıtan bu döneme ait en önemli yapı, anıtsal bir Antonine Sunağı’dır. Ephesos’ta İmparator Lucius Verus onuruna inşa edilen Antonine Sunağı’nın yeri ve günümüze kalan kabartmalarının sırası tam olarak belli değildir. Zira sunağa ait kabartmalar, Ephesos Celsus Kütüphanesi’nde yeniden

⁷⁶³ Tapınak ön cephesini andıran mimari unsur.

⁷⁶⁴ Steskal & Torre 2001, 225-226; Friesen 2001, 72; Steskal & Torre 2008, 1-4, 19, 254, 295; Yegül 2008, 107.

⁷⁶⁵ Steskal & Torre 2008, 19, 254, 295; Yegül 2008, 107.

⁷⁶⁶ Bazı araştırmacılar, Vedius Gymnasium’daki gibi gösterişli mermer salonların imparatorluğun ve Vedius gibi, kentteki önemli bağışçı soyluların zenginliğini ve gücünü gösterme amacıyla inşa edilmiş olduğunu belirtmektedirler. Ancak, bazı kazılardan gelen buluntular sayesinde bu tarz mermer mekânların, esas olarak imparatorların ve ailelerinin onurlandırıldıkları mekânlar oldukları konusundaki inanç ve varsayımlar artmaktadır. Bkz., Yegül 2008, 111-113.

⁷⁶⁷ Aygel 1959, 28; Scherrer 2000, 168; Akurgal 2003, 332; Yegül 2008, 111. Ancak S. R. F. Price, bu odanın merkezi nişinde bulunan heykel kaidesinin Antoninus Pius’a ait olduğunu düşündüren herhangi başka bir kanıt olmadığını ve hamam yapısının esasen imparatora değil Tanrıça Artemis’e ithaf edildiğini belirtmektedir. Bkz., Price 2004, 243, dipnot: 34.

⁷⁶⁸ Akşit 1976, 221-231.

kullanılmıştır (**Lev. 34, Res. 48**). Ancak, yakın zamanlarda yapılan çalışmalar neticesinde sunağa ait kabartmaların temel olguları kesinleşmiştir⁷⁶⁹.

Antonine Sunağı'na ait kabartmalar, kurban törenlerinin yapıldığı asıl sunağın girişine açılan anıtsal yapının dışını çepeçevre dolandır. Sunağın ilk yüzünde, Lucius Verus'un Antoninus Pius tarafından evlat edinme sahnesi yer alır. Antoninus'un ailesinin bütün bireylerinin bir arada gösterilmesi ve evlat edinme işlemi, imparatorluğun hanedanına dayanan yapısını vurgular. Sunağın bitişik yüzü, Lucius Verus'un Parthlara karşı başarılı savaşından sahneleri içerir. Mücadele eden bedenler, açıkça tasvir edilmeyen zaferlerin zorluğunu yansıtır. Üçüncü yüzde, Lucius Verus, savaşta önemli rol oynayan önemli kişilerin arasında görünür. Bu sahne, imparatorluktan gelen zafer havadisleri üzerine düzenlenen olağan kutlamaların da kanıtladığı zafer kazanma isteğinin olağandışı bir tasviri olarak yorumlanmıştır. Son olarak, kurban sunağına girişin her iki yanındaki sahneler dikkat çekmektedir. Solda, MS 169 yılında ölen Lucius Verus'un tanrılaştırılması gösterilir. Verus, Nike tarafından, atları göklere yükseltmeye can atan bir savaş arabasına bindirilir. Önde Güneş ve Erdem, altlarında uzanmış biçimde Dünya durur. Sahnenin yorumu kesinlik kazanmamışsa da, öteki yüzdeki sahnenin bu sahneyi dengelediği açıktır. Ayın bazı sıfatlarına sahip Artemis, Venüs (Akşam) tarafından geyiklerin çektiği bir savaş arabasına bindirilir. Gece ondan önce gider ve Deniz arabanın altına uzanır. En son yorumlara göre, Artemis-Ay, yükselen Verus-Güneş önünde batan bir yıldızdır. Ancak burada şüphe yoktur ki, Artemis'in arabası, batmaktan ziyade yükseliyor gibi gözükmekte ve Ephesos'un tanrıçası, önündeki Gece'yi iterek Lucius Verus'u yukarı çıkarıyor gibi de görülmektedir. Bu tanrılaştırma temsilleri, sunağın girişini, Lucius Verus'u tanrılar arasında taç giyerken gösterdiği sanılan imparatorluğun parçalanmış iki tasvirinin bulunduğu yerden kuşatır. Göklerde taç giyme, burada imparatorun ölümünden sonra ulaşacağı son mertebeyi vurgular⁷⁷⁰. "Parth Levhaları" adıyla da ünlenen bu levhalar, MS 2. yüzyılın ortalarında Antoninus Pius'un halefi Lucius Verus onuruna inşa edilmiştir. Antonine Sunak yapısının parçaları olan bu levhalar, bugün Viyana'da, Kunsthistorisches Museum'un bünyesinde yer alan Ephesos Museum'unda; yeni bulunan parçaları ise Selçuk Efes Müzesi'nde sergilenmektedir⁷⁷¹.

⁷⁶⁹ Price 2004, 263, 416.

⁷⁷⁰ Price 2004, 264-265.

⁷⁷¹ Scherrer 2000, 132.

Ephesos'taki Antonine Sunağı, imparatorluğa ait birçok izleği bünyesinde barındırmaktadır. Sunakta; imparator ve ailesinin merkezi konumları, tüm imparatorluk için savaş ve zaferin önemi ve imparatorluk hanedan üyeleri ile tanrılar arasındaki yakınlığın vurgulanması gibi birçok unsuru bir arada yansıtan sahneler izlenebilmektedir⁷⁷².

Ephesos Artemision'da, Augustus ve ondan sonraki imparatorlar için Artemis'in *temenosunda* “*Sebasteion*” adı verilen bir kült yapısının inşa edildiği, yukarıda Augustus Kültü sırasında anlatılmıştı⁷⁷³. Bu bağlamda Ephesos'taki Artemision'da, Antonine hanedanına ait çok çarpıcı bir heykel öbeği gün ışığına çıkarılmıştır. Burada Marcus Aurelius, karısı, oğlu Commodus ve beş kızına ait heykeller vardı. İmparator Marcus Aurelius ve ailesinden yedi kişiye ait bu heykel kaidelerinin, Artemis Tapınağı'nda yeniden kullanıldığı belirlenmiştir. Bu heykellerin *Sebasteion*'a ait olduğu düşünülmektedir⁷⁷⁴. Bu heykellerin yanı sıra, Ephesos Yamaç Evler'in 6 numaralı konut biriminden İmparator Marcus Aurelius'un normal insan boyundan büyük bir büstü ele geçirilmiştir (**Lev. 34, Res. 49**). Ancak bu büst, daha henüz Antik Dönem'deki yenileme çalışmaları sırasında asıl durduğu yerden kaldırılmış ve geçici bir süre için başka bir yere konulmuştur. Bu sebeple kült bağlamı olup olmadığı anlaşılamamaktadır. Zira sonuç ne olursa olsun, özel evlere imparator tasvirlerinin konması, her şeyden önce imparator sülalesine olan bağlılığın ve minnetin işareti olarak algılanmalıdır⁷⁷⁵.

Bu döneme ait bir Ephesos sikkesi ΕΦΕCΙΩΝ ΔΙC ΝΕΩΚΟΡΩΝ ΠΡΩΤΩΝ ΑCΙΑC “*Asya'nın Birinci Kenti, İkinci Kez Neokoros*” olarak kenti adlandırmaktadır⁷⁷⁶. Böylece ΠΡΩΤΩΝ ΑCΙΑC lejantına sahip sikkelerin, “*Asya'nın birinci kenti*” olarak kendi kentlerini tanıtmalarının yanında, bu unvan için diğer kentlerle olan rekabetlerini vurgulamak amacını taşıdıkları düşünülmektedir⁷⁷⁷.

4.9. Üçüncü Neokorosluk: İmparator Geta ve Caracalla Dönemi

İmparator Septimius Severus, MS 211 yılındaki ölümünden önce imparatorluğun iki oğlu tarafından yönetilmesini uygun görmüştür. Ancak Severus'un ölümüyle birlikte Geta

⁷⁷² Price 2004, 265.

⁷⁷³ Bammer & Muss 2009, 25.

⁷⁷⁴ Price 2004, 269, 413.

⁷⁷⁵ Ladstätter 2012b, 153-154.

⁷⁷⁶ BMC, Ionia, Ephesos, no: 247. Bu sikkenin ön yüzünde Lucius Verus'un büstü yer alırken, arka yüzde Marcus Aurelius ve Lucius Verus ile birlikte altar ve Artemis Ephesia'nın kült heykeli gösterilmiştir.

⁷⁷⁷ Iosa 2010, 13.

ile Caracalla arasında kuşku ve anlaşmazlık baş göstermiştir. Bunun üzerine Caracalla, MS 212 yılında kardeşi Geta'yı öldürtmesiyle yönetimi tek başına üstlenmiştir⁷⁷⁸.

Asia *Koinon*'nun Ephesos kentini temsilen İmparator Caracalla'ya yaklaşımı ile Caracalla, Ephesos'a üçüncü *neokoros* unvanını bağışlamayı kabul eder:

“Ο κύριος Ἀντων[ε]ῖνος τῇ [Ἀσίᾳ] ἀπεδεξάμην [τ]ῆς γνώμης ὑμᾶς μεθ' ἧς προσ[νέμειν... τῇ] λαμπροτάτῃ τῶν Ἐφεσίων πόλει· κρίσει γὰρ τὴν [τειμὴν καθήκει] προσνέμειν · διόπερ ἀξιώσασιν ὑμεῖν καὶ συναπο[δεξαμένοις τοῖς Ῥώ]μης ἡγουμένοις τὴν ὑπὲρ Ἐφεσίων αἴτησιν ἔδωκα κ[αὶ συνήνε]σα τρίς εἶναι νεωκόρους τὴν πόλιν · τὴν δὲ ἐπώνυμ[ον ἑμαυτοῦ] νεωκορίαν κατὰ τὴν ἐμὴν αἰδῶ ἀνατίθημι τῇ ἐναργεστάτῃ θεῷ ὥς μὴ ἐξ ἐμοῦ καρποῦσθαι τὴν τειμὴν ἀλλ' ἐκ τῆς κατα[λογῆς τῆς θεοῦ?...]”

“Hükümdar Antoninus’tan Asya’ya: Görkemli Ephesos kentine (neokoros) bağışı verme önerinizi gördüm; (benim) kararım ile onur vermek uygundur. Bu nedenle taleplerinize ve Roma’daki önemli kişilerin onayı ile başvurunuzu Ephesoslular adına kabul ettim ve kentin üçüncü kez neokoros olması gerektiğine razı oldum. Fakat adımı tevazumla taşıyan neokoros unvanını bütün tezahürleriyle en güçlü olan tanrıçaya sunuyorum, böylelikle benim varlığım nedeniyle değil, tanrıçaya olan saygınız nedeniyle hoşnut olacaksınız...”⁷⁷⁹”

Böylece Ephesos, iki kez imparatorun ve bir kez de Artemis’in olmak üzere üçüncü kez *neokoros* (tapınak muhafızı) unvanını almıştır⁷⁸⁰. Yukarıdaki belgenin İmparator Geta’nın ölümünden sonra, Caracalla’nın tek hükümdar olduğu zamanda yazılmış olduğu düşünülmektedir. Zira dönemin Ephesos sikkeleri, üçüncü *neokorosluğu* hem imparatora hem de Artemis’e olmak üzere Caracalla ve Geta’nın ortak yönetimi sırasında verilmiş olduğunu göstermektedir. Böylelikle Ephesos’a, MS 211 yılında üçüncü ve dördüncü bir *neokorosluk* bahşedilmişti. Bunlardan biri Geta’ya bağlı imparatorluk kültü için, diğeri de Caracalla’dan dolayı Tanrıça Artemis içindi. Üçüncü *neokorosluk* İmparator Geta’nın öldürülmesiyle sona ermiş, fakat Artemis’in *neokorosluğu* devam etmiştir. Caracalla

⁷⁷⁸ Burrell 2004, 70; Mijer 2006, 82-83.

⁷⁷⁹ IvE 212; Burrell 2004, 71.

⁷⁸⁰ Price 2004, 136.

dönemiyle birlikte Ephesos’a toplamda üçe kadar *neokorosluğun* sayılmasına izin verilmiştir⁷⁸¹.

Ephesos’un, kendisine üçüncü *neokoros* unvanın bahşedilmesinden sonra, yeni eyalet şenliklerini kutlamaları için sayısız kente davet göndermiş olması muhtemeldir. Bunlardan Küçük Asya’daki üç kent ile Kuzey Afrika’daki Kartaca’nın katılımı bilinmektedir⁷⁸².

Ephesos, imparatorluk bağışçıları olarak Caracalla ve Geta için “Yeni Güneş Tanrıları” adı verilen sikkeleri basmıştır⁷⁸³. Bu sikkelerin bazıları kenti ΕΦΕCΙΩΝ ΤΡΙC ΝΕΩΚΟΡΩΝ ΚΑΙ ΤΗC ΑΡΤΕΜΙΔΙΟC, ‘üçüncü *neokoros* ve Artemis’in’ şeklinde tanıtmaktadır. Örneğin bu sikkelerin birinde, ön yüzde Caracalla ve Geta’nın yüzyüze portreleri tasvir edilirken, arka yüzde ise ortalarındaki Artemis *Ephesia*’yı selamlayan at üzerindeki Caracalla ve Geta gösterilmektedir⁷⁸⁴ (Lev. 35, Res. 50). Bir başka Ephesos sikkesi ise, ΕΦΕCΙΩΝ ΤΡΙC ΝΕΩΚΟΡΩΝ ‘üçüncü *neokoros*’ olarak kenti tanıtmakta ve ön yüzde Caracalla büstü yer alırken, arka yüzde ise avcı Artemis’in tasviri gösterilmektedir⁷⁸⁵.

Ephesos’ta, bugüne kadar gerçekleştirilen kazı çalışmalarında üçüncü bir *neokoros* tapınağına rastlanılmamıştır. Ancak, üçüncü *neokoros* kült alanı için ayrılmış bir yerin varlığı düşünülmektedir. Zira Ephesos Olympieion Hadrianus Tapınağı’nın *portikosunun*, Hadrianus’tan sonra iki nişli apsidal yapıda kült aktiviteleri için ayrılmış bir yere dönüştürüldüğü anlaşılmıştır. S. Karwiese, bu alanın Caracalla ve Geta (MS 211) dönemlerinde üçüncü *neokorosluğun* Ephesos’a verilmesiyle birlikte yeni kült için yapıldığı fikrindedir⁷⁸⁶.

İmparator Caracalla, Ephesos’un kendisini bir kült tapınağıyla onurlandırmasına izin vermeyerek bu onuru Artemis *Ephesia*’ya sundu. Böylece kentin koruyucu tanrıçasını ve ardından Ephesos’u, Roma ile eşit statüye yükseltti. Artemis *Ephesia*’yı onurlandırdı. Artemis’e verilen *neokoros* onurunun ardından Ephesos sikkeleri, kendisini “üçüncü *neokoros*” ΤΡΙC ΝΕΩΚΟΡΩΝ olarak adlandırdı. Böylelikle Caracalla’nın, Ephesos’u bu şekilde gören tek imparator olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır⁷⁸⁷.

⁷⁸¹ Burrell 2004, 72, 74.

⁷⁸² Price 2004, 219.

⁷⁸³ Burrell 2004, 72.

⁷⁸⁴ BMC, Ionia, Ephesos, no: 292; Burrell 2004, 71; Iosa 2010, 10.

⁷⁸⁵ BMC, Ionia, Ephesos, no: 276; Iosa 2010, 18.

⁷⁸⁶ Karwiese 1995b, 314.

⁷⁸⁷ Iosa 2010, 13-14.

Caracalla'nın ardılı Macrinus'dan sonra *neokorosluk* ifadesinin artık Ephesos'ta kullanılmadığı ele geçen sikkelerden anlaşılmaktadır⁷⁸⁸. Bu dönemin sikke lejantlarında “*Asya'nın birincisi*” gibi unvanların *neokorosluğun* yerine tercih edildiği görülmektedir⁷⁸⁹. Macrinus dönemine (MS 217 – 218) ait bir Ephesos sikkesinin arka yüzünde, ΕΦΕCΙΩΝ ΠΠΩΤΩΝ ΑCΙΑC lejantı ile içinde imparatorun tasvir edildiği dört sütunlu bir tapınak cephesi ve aşağıda gösterilen altının önünde bir boğanın kurban edilme sahnesi gösterilmektedir⁷⁹⁰ (**Lev. 36, Res. 51**). Bu tapınağın imparatorluk tapınağı olduğu ve tapınağın içindeki imparator heykelinin de Macrinus'a ait olduğu düşünülmüştür. Ancak S. F. Price, bu tapınağın kısa süreli saltanat süren Macrinus için yapılmış yeni bir tapınak olma ihtimalinin pek olmadığını; fakat diğer imparatorluk tapınaklarından hangisiyle özdeşleştirilmesi gerektiğinin de tam olarak açık olmadığını belirtmektedir⁷⁹¹.

4.10. Dördüncü Neokorosluk: İmparator Elagabalus ve İmparator Valerianus ile Gallienus Dönemi

Ephesos, dördüncü *neokorosluğu* İmparator Elagabalus döneminde (muhtemelen MS 220 yılında) almıştır⁷⁹². Bu dönem Ephesos sikkeleri ve yazıtları, kenti dördüncü *neokoros* olarak adlandırmaktadır. Asya'nın başrahibine ait bir heykel kaidesi üzerinde: “κατὰ τὰ δόγμ[α]τ[α τῆς ἱερωτάτης σ]υνκλήτου τῆς [τετ[ράκις]] νεωκόρου [...] ἡ κρατίστη βουλὴ καὶ ὁ ἱερώτατος τῶν πάντα πρώτων Ἐφεσίων δῆμος...”⁷⁹³ yazmakta ve Ephesos'u dördüncü *neokoros* olarak belirtmektedir.

Bu döneme ait bir sikkenin ön yüzünde İmparator Elagabalus yer alırken, arka yüzünde ΕΦΕCΙΩΝ ΜΟΝΩΝ Α ΠΑCΩΝ ΤΕΤΡΑΚΙ ΝΕΩΚΟΡΩΝ lejantıyla sıra sıra dört tane iki sütunlu tapınak betimlemesi; dıştaki tapınakların içinde erkek figürleri gösterilirken, merkezdeki iki tapınak cephesinin içinde, Artemis *Ephesia* ve bir erkek figürü tasvir edilmiştir⁷⁹⁴. Bir başka sikkenin arka yüzünde ise, ΠΠΩΤΩΝ ΑCΙΑC Δ ΝΕΩΚ ΕΦΕCΙΩΝ lejantı ile iki tane iki sütunlu, iki tane de dört sütunlu olmak üzere toplam dört tapınak betimlemesi; iki sütunlu tapınakların içinde zırhlı imparator tasvirleri yer alırken, üstteki dört sütunlu iki tapınaktan birinin içinde Artemis *Ephesia*, diğerinde ise togalı bir figür

⁷⁸⁸ Karwiese 1995b, 315.

⁷⁸⁹ Burrell 2004, 75.

⁷⁹⁰ BMC, Ionia, Ephesos, no: 293.

⁷⁹¹ Price 2004, 417.

⁷⁹² Burrell 2004, 76.

⁷⁹³ IvE 625; Burrell 2004, 76.

⁷⁹⁴ Burrell 2004, 76, Sikke Tip 22.

gösterilmiştir. Burada Artemis Tapınağı'nın alınlığında yer alan üç pencere açıklığı dikkat çekici bir özelliktir⁷⁹⁵.

Yukarıdaki sikke örneklerinde de görüldüğü gibi bu döneme ait sikkeler, Ephesos'u dört kez *neokoros* yapan tüm tapınakları göstermektedir. Artemis *Ephesia*'nın içinde olduğu tapınak, Artemis Tapınağı'nı; diğer üç tapınak ise imparatorluk tapınaklarını tasvir etmektedir. Ayrıca bu sikkeler, Ephesos'ta Elagabalus için bağımsız bir tapınağın var olduğunu da düşündürmektedir⁷⁹⁶ (**Lev. 36, Res. 52**). Ancak Price, adına özel bir tapınak yapıldığı bilinen son imparatorun Caracalla olduğunu belirtmektedir⁷⁹⁷.

Elagabalus'un ölümünden sonra Ephesos, Severus Alexander için bastırıldığı sikkelerde kenti hala dört kez *neokoros* olarak adlandırmıştır. Bu sikkeler, ΤΕΤΡΑΚΙΣ ΝΕΩΚΟΡΩΝ ΕΦΕΣΙΩΝ lejantıyla Ephesos'u dördüncü *neokoros* olarak ilan etmektedir⁷⁹⁸. Ancak Elagabalus *damnatio memoriae* uğradıktan sonra kültüne ait tapınaklar geçerliliğini yitirmiş ve böylece Ephesos, Elagabalus döneminde verilen dördüncü *neokoros*luğunu kaybetmiştir. Severus Alexander'ın daha sonraki sikkelerinde, “*Asya'nın birincisi*” gibi unvanların kullanıldığı görülmektedir. *Neokoros* sayımı, Severus Alexander'ın halefi I. Maximinus döneminde (MS 235 – 238), Ephesos sikkelerinde tekrar görülmeye başlanmıştır. Zira sikkeler, Ephesos'un üç kez *neokoros* olduğunu doğrulamaktadır⁷⁹⁹.

Yazıtlar, sikkelerin aksine Artemis için *neokoros* ve Sebastoi için üçüncü *neokoros*luğu birleştirmek yerine arasındaki ayrımı güçlendirir. III. Gordianus dönemine (MS 238 – 244) ait heykel kaidesi üzerindeki bir yazıt bu durumun en iyi örneğini sergilemektedir: “ἡ πρώτη καὶ μεγίστη μητρόπολις τῆς Ἀσίας καὶ νεωκόρος τῆς Ἀρτέμιδος καὶ δις νεωκόρος τῶν Σεβαστῶν Ἐφεσίων πόλις...”⁸⁰⁰

Ephesos, Valerianus (MS 253 – 260) ve Gallienus'un (MS 253 – 268) ortak yönetimi sırasında, Elagabalus döneminde (MS 218 – 222) sahip olduğu *neokoros* sayısına geri dönmüştür. Ancak bu döneme ait Ephesos sikkeleri, dördüncü *neokoros*luğun geri dönüşündeki özel coşkuyu yansıtmamaktadır. Özellikle sikkeler, kentin baş tanrıçası olan Artemis *Ephesia*'ya odaklanmaya devam etmiştir. *Neokoros*luğa atıfta bulunan sikkeler,

⁷⁹⁵ BMC, Ionia, Ephesos, no: 305; Burrell 2004, 76, Sikke Tip 23. Artemis Tapınağı'nın alınlığında yer alan üç pencere açıklığı, tanrıçanın epiphane yapma özelliği içindir.

⁷⁹⁶ Burrell 2004, 77.

⁷⁹⁷ Price 2004, 115.

⁷⁹⁸ BMC, Ionia, Ephesos, no: 314; Burrell 2004, 77-78, Sikke Tip: 25, Sikke Tip: 26.

⁷⁹⁹ Burrell 2004, 78.

⁸⁰⁰ IvE 4336; Burrell 2004, 78.

hatta tüm sikkeler, savaş ve ekonominin bozulması sebebiyle sona ermiştir. MS 261/262 yılında Gotlar, Asya eyaletlerini işgal etmiş ve Ephesos kentine de saldırıp Artemis Tapınağı'nı yağmalamışlardır. Ephesoslular, Gotlar'ın bıraktığı bu tahribattan kurtulmayı başarmışsalar da kentin sikke basımı, muhtemelen MS 263/264 yılında durdurulmuştur. Artık Ephesos belgelerinde “*neokoros*” unvanı görünmeyecektir⁸⁰¹.

⁸⁰¹ Burrell 2004, 78.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Anadolu inançları içerisinde, insanoğlunun doğayla mücadelesi ve doğayı algılamaya başlamasıyla birlikte ortaya çıkan ve varlığını Geç İmparatorluk Dönemi'ne, Hristiyanlık inancının Roma İmparatorluğu'nun resmi inancı haline geldiği zamana kadar muhafaza eden birçok inanış bulunmaktadır. Anadolu'da ortaya çıkan ve binlerce yıl değişmeden kalmış kült ritüellerinin, önce Hellen sonrasında ise Roma İmparatorluğu Dönemi'nde devam ettiği görülmektedir. Bu topraklarda yaşayan insanlar, isimleri değişmiş olsa da aynı tanrı(ça)lara inanmış, aynı tanrı(ça)lara sunularda bulunmuş, farklı dilleri konuşsalar bile içeriği değişmeyen aynı dualarla aynı tanrı(ça)lara yakarmışlardır. Hellen toplumunun baskın kültürü sayesinde Hellenize ettiği Küçük Asya ve diğer topraklarda, yerli halkın tanrıları ile Hellen *pantheonunun* tanrıları, *synkretizm* (birleştirme/bağdaştırma) politikasıyla tapınım görmeye devam etmiş ve böylece binlerce yıllık yerel dinler, Hellen mitolojisinin tanrı(ça)larıyla bir arada varlığını sürdürmüştür.

Eskidoğu dünyasında Mısır ve Mezopotamya uygarlıklarında görünen, yaşayan bir kralın tanrı olarak yüceltilmesi ve tapınım görmesi, Eskibati dünyasında Büyük İskender ile şekillenmeye başlamıştır. Büyük İskender'in henüz daha hayatta iken tanrı-kral ilan edilmesi ve İskender'in tanrı-kral anlayışına uygun bir politika sergilemesi, bu anlayışın Hellas ve Küçük Asya'da da kabul görmesini sağlamıştır. Onun ölümüyle birlikte farklı ritüellerle tanrı-kral anlayışı devam etmiş, dinsel ayinler ve inanışlar Roma İmparatorluk Dönemi'nde imparatorlar onuruna kurulan kültlere dönüşmüştür. Böylece bu dönemde *neokorosluk* düşüncesi gelişmiştir. *Neokorosluk*, İmparatorluk Dönemi için iyi bir metafor olarak kullanılmış ve bu unvan, Roma'nın hâkimiyeti altındaki kent devletlerine onurlu bir boyun eğme ve dini adanmışlık sağlamıştır.

Anadolu'nun, Roma İmparatorluğu egemenliği altında olduğu MÖ 2. yüzyıl ile MS 4. yüzyıllar arasındaki uzun periyotta, Küçük Asya'da yaşanan politik, kültürel ve toplumsal değişimler, dinsel kült uygulamalarında da görülmektedir. Roma hâkimiyetiyle birlikte yaşanan bu değişim, Küçük Asya kentlerinde Roma İmparatorluk Kültü'nün yerleşmesiyle kendini göstermiştir. Küçük Asya'daki kent devletleri, Roma imparatorlarını birer tanrı gibi kabul edip, onlara tapınaklar kurmuşlar ve dinsel kült ritüellerini imparatorlar onuruna gerçekleştirmişlerdir. Hellen kentleri, imparatorlar onuruna tapınaklar kurmak için birbirleriyle kıyasıya mücadele etmişler ve imparatorlar adına tapınak inşa etme ile

festivaller düzenleme iznini almışlardır. Zaman içinde imparatorluk tapınakları, her kentin sahip olmak istediği büyük bir onur unvanına dönüşmüştür. Zaten imparator kültü için bir tapınağa sahip olan kentler; bir ikincisini, üçüncüsünü ve hatta Ephesos örneğinde olduğu gibi dördüncüsüne sahip olabilmek adına birçok talepte bulunmuşlardır. Böylelikle bir kent, farklı imparatorlara adanmış birden fazla tapınağa sahip olabilmekteydi. Bu sayede Hellenler, imparatorlara sadakatlerini göstermekle kalmamış aynı zamanda Hellenistik Dönem'deki hükümdar kültü geleneğini de devam ettirmişlerdir.

Hellen kent devletleri, İmparatorluk Kültü'ne sahip olarak aynı zamanda büyük bir ekonomik kazanç da elde etmekteydiler. Zira *neokoros* yani tapınak koruyuculuğuna sahip olan kentlerin, imparatorlar onuruna düzenledikleri festivaller sırasında, çevre kentlerden kalabalık kitleler halinde gelen insanların kentte yaptıkları harcamalar, sundukları kurbanlar ve adaklar büyük bir gelir kaynağı idi. Roma İmparatorluk Dönemi'nde Asia Eyaleti'nin başkenti olan, yaklaşık 200.000 nüfusa sahip Ephesos antik kenti, bu gelirlerden fayda gören kentlerin en önemlisiydi. Böylece Ephesos, Küçük Asya kentleri içinde en büyük ve en zengin kentlerin başında gelmekteydi.

Uzun tarihi geçmişi ile Antik Dönem'de büyük bir medeniyete ev sahipliği yapmış olan Ephesos kentinin tanrı ve kültleri, ilk kez bu tez çalışmasıyla birlikte bir bütün halinde incelenmiştir. Prehistorik Dönem'den Roma İmparatorluk Dönemi'nin sonuna kadar, Ephesos kentinin din hayatında önemli rol oynayan tanrı, tanrıça ve kültleri ile birlikte; Ephesos'ta, imparatorlar onuruna kurulan, İmparatorluk Kültü'nün bütün yönleri ele alınmıştır. Bu çalışma sırasında arkeolojik, epigrafik ve nümizmatik veriler ışığında belirlenen malzemeler ile ayrıntılı ya da genel içerikli tüm yayınlar taranarak kapsamlı bir literatür çalışması yapılmıştır. Böylece Ephesos antik kentinin dinsel yaşamına ilişkin tüm bilgiler ayrıntılı olarak sunulmuştur.

“Ephesos Kenti Tanrı ve Kültleri” başlıklı çalışmada amaç; başta arkeolojik, epigrafik ve nümizmatik veriler olmak üzere, antik yazarların edebi anlatımlarıyla da desteklenen kaynaklar ışığında, kentte varlığı tespit edilen tüm tanrı(ça)ların tapınım alanlarını, işlevlerini, onurlarına düzenlenen festivallerini, din personellerini ve *epithet*lerini belirlemek olmuştur. Böylece Ephesos kent *pantheonunun* nasıl şekillendiği ortaya çıkmış, Ephesoslular'ın içinde bulunduğu koşulların yerel gelişimleri ve farklılıkları tespit edilmiştir.

Antik Dönem’de Anadolu’da kültü bakımından önemli bir yer tutan Artemis’in, Anadolulu bir tanrıça olduğunu gösteren en önemli kanıt, Ephesos kentinin baş tanrıçası olan Artemis *Ephesia*’dır. Hellen *pantheonunun* Artemis’i, kısa tunik *khitonu*, sırtında sadeği ve okuyla genç kız özelliklerini yansıtırken; Ephesos Artemis’i, olgun bir kadın imajıyla, bereketi temsil ettiğine inanılan göğüs çıkıntıları ile iki yanında ve kollarında bulunan hayvanlarla betimlenerek, tamamen Anadolu kimliğini yansıtmaktadır. Ephesos Artemis’in hayvanlarla olan betimi, Anadolu’da çağlar boyu izlenebilen ve doğanın hâkimi olarak hayvanların eşlik ettiği ana tanrıçayı simgeleyen “*πότνια θηρῶν*” (*Potnia Theron - Vahşi Hayvanların Efendisi*) *epithetini* yansıtmaktadır. Tanrıların anası kabul edilen bu eski Anadolu tanrıçası, yıllar sonra Hellenler tarafından *synkretizm* politikasıyla kendi tanrıçaları olan Artemis’le özdeşleştirilmiştir. Böylece, Hellen tanrıçasının ismini taşımasına rağmen hiçbir zaman gerçek bir Hellen tanrıçası olmamış, Anadolulu kimliğini daima korumuştur.

Ephesos kentinin en erken dönemlerinden gelen ve varlığını Roma İmparatorluk Dönemi’nin sonuna kadar koruyan Artemis *Ephesia*, Ephesos *pantheonunun* her zaman birinci tanrıçası olmuştur. Kentte birçok *epithet* ile anılan tanrıça için festivaller düzenlenmiş, dini ritüeller gerçekleştirilmiş ve antik dünyanın yedinci harikası sayılan tapınak, Artemis *Ephesia* onuruna kurulmuştur. Ephesos’ta, Artemis *Ephesia*’nın pozisyonu o derece güçlüydü ki, kentte Hristiyanlık inancının yayılmaya başladığı zamanlarda bu yeni inanç yapısı, yerel Artemis inancına uygun duruma getirilmiştir. Böylece Artemis yerine Meryem Ana’yı, tanrının bakire anası olarak açıklamışlardır.

Antik Akdeniz dünyasının dinsel yaşamının en önemli pratiklerinden biri, *Kybele* ya da *Meter* olarak adlandırılan Ana Tanrıça kültürüdür. Antik insanlar tarafından büyük saygı ve bağlılık duyulan bu tanrıçanın tapımı, Ephesos’ta Meter Kaya Kutsal Alanı’nda görülmektedir. Buradaki nişler, adak stelleri ve yazıtlar; bu kaya kutsal alanının Ana Tanrıça kültü için kullanıldığını göstermektedir. Bunun yanı sıra Ephesos Artemision’da, Artemis öncesine ait aynı alanda primitif bir tanrıça kültürünün var olduğu düşünülmektedir. Artemision’dan gelen kazı buluntuları ile de desteklenen, Artemis öncülü olan tanrıçalardan birinin *Meter* olma olasılığı oldukça yüksektir. Zira Hellenler, Ephesos’a ilk geldiklerinde yerli halk tarafından tanrıların anası kabul edilen yerel bir Ana Tanrıça bulmuşlar ve bu tanrıçayı, kendi tanrıçalarıyla asimile ederek Hellenleştirmişlerdir. Bu sebeple de Artemision’daki Artemis öncülü tanrıça, Ana Tanrıça olmalıdır.

Ephesos antik kentinde Mısır kültünün varlığı, bazı araştırmacılar tarafından MÖ 7. yüzyıl gibi erken bir döneme tarihlendirilmektedir. Bu tarihlendirme, Artemision'dan gelen bazı malzemeler ışığında yapılmıştır. Ancak bu eserler, Ephesos'taki Mısır kültünün varlığından ziyade Mısır sanatının etkilerini de yansıtabilir. Bu sebeple Ephesos'ta somut kanıtlara dayanarak Mısır kültünün varlığı, MÖ 3. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmektedir. Böylece kentte Mısır tanrı(ça)ları kültü, Hellenistik Dönem'den Geç Roma Dönemi'ne kadar görülmektedir.

Ephesos'ta MS 2. yüzyıla tarihlendirilen, anıtsal ölçüleriyle dikkat çeken bir tapınak, “*Serapeion*” olarak adlandırılmış ve Mısır tanrısı Serapis'e adanmıştır. Ephesos'taki *Serapeion*, Küçük Asya'da en iyi korunmuş tapınaklardan biridir. Bu tapınağın varlığı, kuşkuyla yer bırakmayacak şekilde Ephesoslular'ın Mısır tanrısı Serapis'e de taptıklarını gösterir. Bunun yanı sıra, Geç Antik Dönem sürecinde Ephesos'ta, geleneksel Hellen tanrılarının yerini sağlık ve *mysteri* tanrılarının almaya başladığı görülür. Bu tanrılar arasında yer alan, sonsuz hayat ve ölümden sonra yeniden dirilme gibi inançlarla Serapis, İsis ve Osiris gibi Mısırlı tanrı(ça)ların, Ephesoslular tarafından iyice benimsendiğini söylemek mümkündür. Sonuç olarak Ephesos antik kentinde, MÖ erken 3. yüzyıldan MS 4. yüzyıla kadar Mısır tanrı(ça)larına tapınıldığı anlaşılmıştır.

Bu çalışmada, ikinci bölümde sunulan Artemis, Ana Tanrıça ve Mısır kökenli tanrı(ça)lar kültünün ilk üç sırada yer almasının sebebi; Artemis, Ana Tanrıça ve Serapis'in kutsal alanın veya bir tapınağının varlığının kesinleşmiş olmasıdır. Bilindiği gibi Ephesos kentinin baş tanrıçasına adanan Artemis Tapınağı, antik dünyanın yedi harikasından biridir ve varlığını Antik Dönem'in sonuna kadar korumuştur. Ana Tanrıça'nın mekânı olan “Meter Kaya Kutsal Alanı”, Ana Tanrıça'nın yanı sıra Zeus ve Apollon'a da adanmıştır. Roma İmparatorluk Dönemi'nde inşa edilen ve Tanrı Serapis'in tapınağı olarak bilinen *Serapeion* ise Anadolu'da en iyi korunmuş tapınaklardan biridir ve Geç Antik Dönem'de kiliseye dönüştürülmüştür. Bu tapınakların yanı sıra, Ephesos'ta daha birçok kutsal alan veya tapınağın var olduğu bilinmektedir. Ancak, varlığı tespit edilen kutsal alanların hangi tanrı ya da tanrıçalara adandıkları kesinlik kazanmadığı için, şimdilik gerçekçi bir yorum yapılamamaktadır. Örneğin, ortasından geçen doğal ve derin olan kaya yarığından dolayı “Yarık Kaya Tapınağı” olarak adlandırılan tapınak, hangi tanrı(ça)ya ithaf edildiği kesinlik kazanamayan tapınaklardan birisidir. Bu tapınağın, Tanrıça Demeter ve kızı Kore'ye veya

Tanrıça Leto'ya veya Tanrıça Athena'ya veyahut da Tanrı Apollon'a ait olabileceği düşünülmektedir.

Ephesos antik kentinde, Tanrıça Demeter ile kızı Persephone (Kore)'nin önemli bir kulte sahip olduğu tespit edilmiştir. Kentte Demeter kültü, *Thesmophoros* (Θεσμοφόρος) ve *Kourotrophos* (Κουροτρόφος) olarak görülmektedir. Ayrıca Ephesos'ta, tanrısal güçler adına kutlanan ve salt kadınlara özgü olan *Thesmophoria* (Θεσμοφορία) bayramı, kendine has nitelikleri ile Demeter onuruna kutlanan festivallerden biridir. Tanrıça Demeter ile ilişkilendirilen bazı Artemision buluntuları ile kentteki Demeter kültü, MÖ 7. yüzyıla kadar geri giden bir tarih ile ilişkilendirilmiştir. Bu tarihlenmenin yanı sıra, İonialı göçmenlerin yaklaşık olarak MÖ 1000 civarlarında Eleusisli Demeter kültünü Ephesos'a getirmiş olabilecekleri de varsayılmaktadır. Ayrıca, Yarık Kaya Tapınağı'nın buluntularından önemli bir parça oluşturan, giyimli ve olgun betimlenen *terracotta* figürinler ile daha genç betimlenen *terracotta* figürinler, bu tapınağın Tanrıça Demeter ve kızı Kore'ye adanmışlık ihtimalini yükseltmektedir.

Ephesos antik kenti dinsel yapısı kapsamında dikkat çeken diğer bir nokta da *Prytaneion* olmuştur. Ephesos kent merkezinde yer alan ve bünyesinde pek çok farklı kültü barındıran *Prytaneion*'un, kentsel bir ana kült yapısı olduğu tespit edilmiştir. *Prytaneion* yapı bütünü içinde, sürekli yanan ateşi ile Hestia *Boulaia*'nın Tapınağı bulunmaktadır. Hestia *Boulaia* (Ἑστία Βουλαία) ana kültünün yanı sıra *Prytaneion*'da, ikincil pek çok kültün de yer aldığı görülmüştür. Epigrafik olarak kanıtlanmış bu kültler şunlardır: Demeter *Karpophoros* (Καρποφόρος) ve kızı Kore (*Kóρη*), *Sosipolis* (Σωσίπολις), Apollon *Klarios* (Κλάριος), Apollon *Menteios* (Μαντεῖος), Tykhe ((*Τύχη*) ve kişileştirilmiş Kutsal Ateş (*Koinḗ Ἑστία*).

Ephesos antik kentinde Zeus, Apollon, Dionysos, Nemesis ve Tykhe gibi tanrı(ça)ların da tapınım gördüğü tespit edilmiştir. Ana Tanrıça'nın kutsal mekânı olan "Meter Kaya Kutsal Alanı", aynı zamanda Zeus ve Apollon'a da adanmıştır. Böylece bu iki tanrı, MÖ 5. yüzyıldan bu yana kentteki varlığını sürdürmüştür. Ephesos'ta, Roma İmparatorluk Dönemi'nde Tanrı Zeus, *Zeὺς Ὀλύμπιος* (*Zeus Olympios*) *epitheti*yle önce İmparator Domitianus ile asimile edilmiş, sonrasında ise İmparator Hadrianus'la özdeşleştirilmiştir.

Tanrı Dionysos'un Ephesos'taki varlığını gösteren en erken belge, MÖ 4. yüzyılın sonu ile 3. yüzyılın başına tarihlendirilmiştir. Buna göre, söz konusu tarihlerde Ephesos'ta, Tanrı Dionysos'un bir kutsal alanı vardı. Bunun yanı sıra Ephesos antik kentinde, Tanrı Dionysos birçok *epithet* ile tapınım görmüştür. Ayrıca Ephesos'taki Dionysos kültünün rahibinin adı ile yaşadığı ev dahi tespit edilmiştir. Bazı belgelerden de, Tanrıça Demeter ile Dionysos'un ortak bir kulte sahip olduğu çıkarımı yapılmaktadır. Roma İmparatorluk Dönemi'nde Dionysos ile ilgili belgelerin çok olduğu Ephesos antik kentinde, ciddi anlamda Dionysos'a ait bir kült yapılanmasının var olduğu anlaşılmıştır.

Eskibatı dünyasında Hellenistik Dönem'den itibaren tohumları atılan ve Roma İmparatorluk Dönemi'nde farklı bir boyut kazanan İmparatorluk Kültü, Hellen kent devletlerinin dinsel inanç sistemine dâhil olmuştur. İmparatorluğun gücünden faydalanmak isteyen Hellen kent devletleri; imparatorlara tanrısallık bahsetmişler, onurlarına tapınak kurmuşlar ve dini ritüelleri imparatorlar adına gerçekleştirmişlerdir. Din, iktidar ve toplumun bir arada olduğu İmparatorluk Kültü, Roma İmparatorluğu ile kentler arasında karşılıklı olarak yarar elde etme çerçevesinde devam etmiştir. Böylece imparatorlar onuruna kurulan kültlerin, dönemin iktidarına uyum sağlayarak çıkar elde etmek amacıyla kurulduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

İmparator Augustus'un Ephesos kentine, tanrısallık Caesar ile Dea Roma onuruna tapınak kurma izni vermesiyle başlayan Ephesos'taki İmparatorluk Kültü, MS 3. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir. Ephesoslular, dönemin imparatorlarına tapınak kurabilmek için Küçük Asya'daki diğer kentlerle büyük rekabet içerisine girmişlerdir. Bu rekabet sonucunda Ephesos, birinci *neokorosluk* yani tapınak koruyuculuğu unvanını İmparator Nero döneminde basılan sikkelerde kullanmıştır. Bu sikkelerde kent, *neokoros* olarak adlandırılmıştır. Ancak bu dönemdeki *neokoros* unvanı yalnızca sikkelerde görülmüş ve kentte İmparator Nero onuruna herhangi bir tapınak inşa edilmemiş, epigrafik kayıtlarda *neokoros* unvanı görülmemiştir.

Ephesos antik kenti, birinci *neokorosluğu* İmparator Domitianus döneminde elde etmiştir. Domitianus dönemine ait arkeolojik, epigrafik ve nümizmatik tüm veriler, kentin bu dönemde *neokoros* olduğunu doğrulamaktadır. Kentte ilk kurulan *neokoros* tapınağı da İmparator Domitianus onuruna kurulan görkemli bir tapınaktır. Ephesoslular, İmparator Domitianus onuruna yalnızca tapınak inşa etmekle kalmadılar, aynı zamanda kendisini *Zeus Olympios ile* özdeşleştiren imparator adına, *Olympia* oyunlarını kurarak bu oyunlar için

hamam-gymnasium yapısını da inşa ettiler. Böylece Ephesos'ta, İmparator Domitianus'un baskın bir kültü sahibi olduğu tespit edilmiştir. Ancak Domitianus'un, Senatus tarafından *damnatio memoriae* uğramasıyla Ephesos'taki Domitianus Tapınağı, İmparator Vespasianus'a ithaf edilmiş ve kültü onuru imparator ailesine odaklanmıştır.

Ephesos antik kenti, ikinci *neokoros* unvanını İmparator Hadrianus döneminde elde etmiştir. Kentteki ikinci *neokoros* tapınağı da İmparator Hadrianus onuruna kurulmuştur. *Zeus Olympios* olarak tanrılaştırılan İmparator Hadrianus'un Ephesos'taki *neokoros* tapınağına, "*Olympieion*" adı verilmiştir. Bu tapınağın yanı sıra, "Hadrianus Tapınağı" olarak adlandırılan ikinci bir tapınak, Artemis *Ephesia* ile İmparator Hadrianus'a adanmıştır.

Ephesos antik kenti, üçüncü ve hatta dördüncü kez *neokoros* unvanına sahip olmuştur. Ephesos üçüncü *neokorosluğu*, İmparator Geta ve Caracalla'ın ortak yönetimi sırasında elde etmiştir. İmparator Geta'nın, kardeşi Caracalla tarafından öldürtülmesinin ardından tek hükümdar olan Caracalla'nın, Ephesos kentine yaklaşımı önemlidir. Ephesoslular, Caracalla için bir kültü tapınağı kurmak istemişler ancak imparator bu ithafı kabul etmeyerek bu onuru Artemis *Ephesia*'ya sunmuştur. Böylece Caracalla, Ephesos'un baş tanrıçasını onurlandırmış ve kent, biri Artemis'in olmak üzere üçüncü kez *neokoros* unvanına sahip olmuştur. Lakin Ephesos'ta, bugüne kadar gerçekleştirilen kazı çalışmalarında üçüncü bir *neokoros* tapınağı tespit edilmemiştir.

Ephesos antik kenti dördüncü *neokoros* unvanını İmparator Elagabalus döneminde elde etmiştir. Ancak, imparatorun *damnatio memoriae* uğramasıyla dördüncü *neokorosluk* kaybedilmiştir. Bunun üzerine Ephesoslular, İmparator Valerianus ile Gallienus'un ortak yönetimi sırasında dördüncü *neokoros* sayısına geri dönmüştür. Ancak bu döneme ait kaynaklar, dördüncü *neokorosluğu* geri dönüşündeki özel coşkuyu yansıtmamaktadır. Zira Antoninus Pius döneminden itibaren Ephesos'taki imparatorluk kültürüyle ilgili belgelerin, artık eskisi kadar gösterişli olmadığı görülmektedir. Sonuç olarak, epigrafik ve numizmatik veriler ışığında, kentin dört kez *neokoros* olduğu tespit edilmiştir. Tüm bunların yanı sıra, kentte imparatorluk kültürünü yansıtan çok sayıda yapı inşa edilmiş ve imparatorların tasvirleri Ephesos'un her yerinde belirlenmiştir.

İmparatorluk kültürüyle beraber Ephesos'ta dört İmparatorluk Tapınağı, anıtsal bir Antoninler Sunağı, Kraliyet Revağı, görkemli bir Nymphaion ve imparatorlarla

ilişkilendirilen dört Gymnasium yapısı ile kimi özel ve kimi de kamu binalarında olmak üzere çok sayıda imparator imgeleri tespit edilmiştir. Kentteki imparatorluk kültürü, gerek arkeolojik gerek epigrafik gerekse de nümizmatik veriler ışığında kanıtlanmıştır.

“Ephesos Kenti Tanrı ve Kültleri” başlıklı bu tez çalışmasında, kentteki tüm tanrı(ça)lar ve kültürleri ilk kez bir bütün halinde incelenmiştir. Böylece Artemis *Ephesia* kültürünün, her dönemde kentin birinci tanrıçası olduğu tespit edilmiştir. Artemis *Ephesia* baskın kültürün yanı sıra, kentte Ana Tanrıça, Demeter, Persephone (Kore), Hestia, Nemesis, Tykhe ile Mısır kökenli İsis gibi tanrıçaların yanı sıra; Zeus, Apollon ve Dionysos ile Serapis ve Osiris gibi Mısır kökenli tanrıların varlığı tespit edilmiştir. İmparatorluk dönemiyle başlayan İmparatorluk Kültü ise Ephesos’ta, imparatorlar onuruna kurulan yapılar ile epigrafik ve nümizmatik veriler ışığında kanıtlanmıştır. Böylelikle Ephesos antik kentinin dinsel yaşamı bir bütün olarak yorumlanmıştır.

KISALTMALAR VE KAYNAKÇA

AJA	American Journal of Archaeology
EPRO	Etudes Preliminaires Aux Religions Orientales Dans l'Empire Romain
IstMitt	Istanbuler Mitteilungen
IVE	Inschriften von Ephesos
JHS	The Journal Of Hellenic Studies
JÖAI/ÖAI/ÖJH	Jahreshefte Des Österreichischen Archäologischen Institutes In Wien
OAW	Österreichische Akademie der Wissenschaften
RGVV	Religion Geschichtliche Versuche und Vorarbeiten

KAYNAKÇA

- Akar Tanrıver, D. S. (2009). *Apollon Klarios Kültü, Kehanet Pratikleri ve Adaklar*. Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Akın, H. (1968). *Aydınoğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Akşit, O. (1976). *Roma İmparatorluk Tarihi (MÖ 27 - MS 192)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Akurgal, E. (1997). *Anadolu Kültür Tarihi*. Ankara: TÜBİTAK, Başak Matbaacılık.
- Akurgal, E. (2003). *Anadolu Uygarlıkları*. İstanbul: Net Yayınları.
- Alanyalı, F. S. (2003). Terrakotta Figürinler Işığında Efes Felsspalttempel-Yarık Kaya Tapınağı. III. *Uluslararası Eskişehir Pişmiş Toprak Sempozyumu Bildiri Kitabı*. Eskişehir, 173-181.
- Alanyalı, F. S. (2016). Efes'te Kourotrophos Tanrıçaların İzinde. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 2016 Kasım Özel Sayısı*, 1-7.
- Albayrak, Y. (2008). *Anadolu'da Artemis Kültü*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Albayrak, Y. (2012). Anadolu'da Artemis'in Sıfatları. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12 (48), 1-15.
- Alzinger, W. (1972-1975). Das Regierungsviertel. *ÖJH* 50, 229-380.
- Alzinger, W. (1974). *Augusteische Architektur In Ephesos*. (ÖJH Band 16), Wien: Selbstverlag.
- Anadolu, M. U. (1988). Batı Anadolu'da Bulunan Demeter ve Khitonien Tanrılar Tapınakları. VI. *Araştırma Sonuçları Toplantısı T.C. Kültür Bakanlığı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Başkanlığı*, Ankara, 121-139.
- Anadolu, M. U. (1995). Ephesos'ta Serapis Kültü. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 67, 6-9.
- Ando, C. (2000). *Imperial Ideology And Provincial Loyalty in the Roman Empire*. California: University Of California Press.
- Apuleius. (1999). *The Golden Ass or Metamorphoses*. Translated E. J. Kenney, Penguin Books Classics.
- Arıkan, Z. (1990). XIV-XVI. Yüzyıllarda Ayasuluğ. *Belleten*, 209, 121-177.
- Atalay, E. (1987). Ephesos'ta Mısır Kültü ve Mısır Heykelcikleri. I. *Anadolu Demir Çağları Sempozyumu Bildiri Kitabı*. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 116-122.

- Atalay, E. (1988). *Hellenistik Çağ'da Ephesos Mezar Stelleri Atölyeleri*. İstanbul: Efes Harabeleri ve Dostları Derneği.
- Atalay, E., ve Türkoğlu, S. (1971). *Efes: Tarih-Arkeoloji*. İzmir: Ticaret Matbaacılık.
- Aydın, T. (2015). *Mysia Bölgesi'nde Kybele Kültü*. Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Aygel, C. (1959). *Efesos Tarihi ve Harabeleri*. İzmir: Teknik Kitap ve Mecmua Basımevi.
- Bammer, A. (2008a). Artemision'da Avusturya Kazıları., *Efes Artemisionu Bir Tanrıçanın Kutsal Mekanı* içinde (95-112). Yayımlayan Wilfried Seipel, İstanbul Arkeoloji Müzeleri 22 Mayıs-22 Eylül 2008. Kunsthistorisches Museum'un Sergi Kataloğu.
- Bammer, A. (2008b). Peripteros'dan Dipteros'a., *Efes Artemisionu Bir Tanrıçanın Kutsal Mekanı* içinde (113-128). Yayımlayan Wilfried Seipel, İstanbul Arkeoloji Müzeleri 22 Mayıs-22 Eylül 2008. Kunsthistorisches Museum'un Sergi Kataloğu.
- Bammer, A., & Muss, U. (2009). *Antik Dünya'nın Bir Harikası Efes Artemision'u*. (Çev. Filiz Dönmez). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Bammer, A., Moens, L., & Muss, U. (2013). The Geological Background Of The Architecture in The Artemision Of Ephesus. *Anatolia Antiqua*, XXI, 93-102.
- Barattolo, A. (1995). *The Temple of Hadiran – Zeus at Cyzicus*. IstMitt, 45, 57-108.
- Baring, A., & Cashford, J. (1993). *The Myth of the Goddess: Evolution of An Image*. London: Arkana Penguin Books.
- Battuta, T. (2004). *İbn Battuta Seyahatnamesi*. (Çev. A. Sait Aykut). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Baykara, T. (1990). *Aydinoğlu Gazi Umur Paşa (1309-1348)*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları/1232, Türk Beylikleri Dizisi/131.
- Bayladı, D. (2007). *Mitoloji Tanrıların Öyküsü*. İstanbul: Say Yayınları.
- Baz, F. (1998). *Roma İmparator Kültü*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Bean, G. E. (1995). *Eski Çağda Ege Bölgesi*. (Çev. İnci Delemen). İstanbul: Arion Yayınevi.
- Bean, G. E. (1998). *Eskiçağ'da Lykia Bölgesi*. (Çev. Hande Kökten). İstanbul: Arion Yayınevi.
- Bellibaş, E. S. (2015). *Efes Artemisionu'ndaki Anonim Türbe*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Bernhard-Walcher, A. (2008). Efes Artemisi Kutsal Alanı – yok olmuş bir Dünya Harikası., *Efes Artemisionu Bir Tanrıçanın Kutsal Mekanı* içinde (15-24). Yayımlayan Wilfried

- Seipel, İstanbul Arkeoloji Müzeleri 22 Mayıs-22 Eylül 2008. Kunsthistorisches Museum'un Sergi Kataloğu.
- Bilici, H. (2002). *Anadolu'da Apollon Betimleri*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Bingöl, O. (2007). *Beyaz Kaşlı Artemis'in Kenti Menderes Magnesiası Magnesia Ad Maeandrum*. İstanbul: Homer Kitabevi.
- Birley, A. R. (2008): Hadrian to the Antonines. *The Cambridge Ancient History, XI The High Empire A.D. 70-192 Edited by Alan K. Bowman, XI 2/1* içinde (132-194). Cambridge: Cambridge University Press.
- BMC. (1892). *The British Museum A Catalogue Of The Greek Coins Of Ionia*. Edited By Reginald Stuart Poole, L. L. D. London: Printed By Order Of The Trustees Of The British Museum.
- Bosh, M. E. (1943). *Hellenizm Tarihinin Anahatları Cilt I Büyük İskender İmparatorluğu*. (Çev. Afif Erzen). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Bowden, H. (2007). Cults of Demeter Eleusinia and the Transmission of Religious Ideas. *Mediterranean Historical Review*, 22 (1), 71-83.
- Bowersock, G.W. (1965). *Augustus And The Greek World*. Oxford: At The Clarendon Press.
- Boyana, H. (2006). Nikomedeia Kenti ve Tanrıça Demeter. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 25 (39), 171-187.
- Boyana, H. (2016). Nikaia Kenti ve Dionysos Kültü. *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-II 3-4-5 Nisan 2015 Bildiri Kitabı*. Kocaeli, 43-59.
- Bozkurt, D. (2009). *Lydia Krallığı Dönemindeki Lydia ve Ionia İlişkileri*. Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Bunson, M. (2002). *Encyclopedia Of The Roman Empire*. USA: Fact on File-Inc.
- Burkert, W. (1985). *Greek Religion*. (Trans. John Raffan). Cambridge: Harvard University Press.
- Burkert, W. (1992). *The Orientalizing Revolution: Near Eastern Influence on Greek Culture in the Early Archaic Age*. Cambridge: Harvard University Press.
- Burrell, B. (2003). Temples of Hadrian, not Zeus. *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 43, 31-50.
- Burrell, B. (2004). *Neokoroi Greek Cities And Roman Emperors*. Cincinnati Classical Studies, Baston: Brill.
- Büyükkolancı M., ve Zhuber-Okrog K. (2008). Bir Dünya Harikasına ait Mimari., *Efes Artemisionu Bir Tanrıçanın Kutsal Mekanı* içinde (129-140). Yayımlayan Wilfried Seipel, İstanbul Arkeoloji Müzeleri 22 Mayıs-22 Eylül 2008. Kunsthistorisches Museum'un Sergi Kataloğu.

- Büyükkolancı, M. (1998a). Apasas, Eski Efes ve Ayasuluk. *Birinci Uluslararası Geçmişten Günümüze Selçuk Sempozyumu 4-6 Eylül 1997 Bildiri Kitabı*. İzmir, 31-39.
- Büyükkolancı, M. (1998b). Ayasuluk Tepesi (Eski Efes) 1996 Yılı Kazıları. *VIII. Müze Kurtarma Kazıları Semineri 7-9 Nisan 1997 Kuşadası. T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, Ankara, 69-83.
- Büyükkolancı, M. (2002). St. Jean Anıtı ve Ayasuluk Tepesi 2000 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları. *12. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu 25-27 Nisan 2001 Kuşadası T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, Ankara, 237-240.
- Büyükkolancı, M. (2011). Efes Artemis Tapınağı Kilise İşlevi Kazandı mı? *Festschrift für F. Hueber*, 109-120.
- Büyükkolancı, M., ve Şimşek, C. (2010). Ayasuluk'ta Bulunmuş (Efes) Nemesis Adak Steli., A. K. Öz ve S. Aybek. (Editörler), *Metropolis Ionia II Yolların Kesiştiği Yer, Recep Meriç İçin Yazılar* içinde (81-86). İstanbul: Homer Kitabevi.
- Clayton P. A., & Price M. J. (2000). *Antik Dünyanın Yedi Harikası*. (Çev. Betül Avunç). İstanbul: Homer Kitabevi.
- Cook, A. B. (1914). *Zeus A Study In Ancient Religion Volume 1: Zeus God Of The Bright Sky*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cronkite, S. M. (1997). *The Sanctuary Of Demeter At Mytilene: A Diachronic And Contextual Study Volume Two Catalogue*. London: Institute of Archaeology, University College London.
- Cukrowski, K. (2003). The Influence Of The Emperor Cult On The Book Of Revalation. *Restoration Quarterly*, 45, (1-2), 55-69.
- Çalışlar, A. (1995). *Tiyatro Ansiklopedisi*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Çapar, Ö. (1978a). Anadolu'da Kybele Tapınımı. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 29 (1-4), 191-210.
- Çapar, Ö. (1978b). Roma Tarihinde Magna Mater (Kybele) Tapınımı. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 29 (1-4), 167-190.
- Çelgin, G. (1986). *Eski Yunan Dininde ve Mitolojisinde Artemis*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Çubukçu, M., Demirtaş, Z., ve Ağan, H. (1998). Hellenistik, Roma, Bizans ve Osmanlı Dönemlerinde Selçuk ve Efes'te Toplumsal Yaşam, Nüfus, Yerleşim Kademelenmesi ve İdari Örgütlenme. *2000'li Yıllarda Selçuk ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümü 1994-95 Ders Yılı 2. Sınıf Öğrenci Çalışmaları* içinde (1-16). İzmir: Selçuk Belediyesi Arkadaş Matbaacılık.
- Çulha, Z. (2005). *Batı Anadolu'da İmparator Kültü Tapınakları*. Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

- Daim, F., & Ladstätter, S. (2011). *Bizans Döneminde Ephesos*. (Çev. Selma Gün). İstanbul: Ege Yayınları.
- Dökü, F. E. (2002). *Anadolu'da Eril Bereket, Koruyucu Kültler ve Tanrılar - Phallik Sembol ve Ritüeller*. Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Durukan, A. A. (2014). Beylikler Dönemi Kültür Ortamından Bir Kesit. *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Academic Journal*, 9(10), 391-502.
- Dürüşken, Ç. (2000). *Antik Çağ'da Yaşamın ve Ölümün Bilinmezine Yolculuk Roma'nın Gizem Dinleri*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Engelmann, H. (1996). Das Grab Des Androklos Und Ein Olmpieion (Pausanias VII 2,9). *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 112, 131-133.
- Eraydın, N. (2002). *Phrygia Bölgesindeki Zeus Epithetleri*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Eren, K. (2003). *İyonya Bölgesi Kült Yapılarında Yer Seçimini Belirleyen Etmenler*. Yüksek Lisan Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Ergin, Y. G. (2009). *Anadolu'da Roma Hâkimiyeti: İsyanlar, Tepkiler ve Huzursuzluklar. Asia Eyaleti'nin Kuruluşundan (MÖ 129) Iustinianus Döneminin Sonuna Kadar (MS 565)*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Erhat, A. (2017). *Mitoloji Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Erön, A. (2007). *Anadolu'da Roma Dönemi Tapınaklarında Görülen Bezemeli Frizler*. Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.
- Evren, A., & İçten, C. (1998). Efes Çukuriçi ve Arvalya (Gül Hanım) Höyükleri. *VIII. Müze Kurtarma Kazıları Semineri 7-9 Nisan 1997 Kuşadası. T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, Ankara, 111-133.
- Farnell, L. R. (1907). *The Cults Of The Greek States III*. Oxford: At The Clarendon Press.
- Fleischer, R. (2008). Efes Artemisi'nin Kült Heykeli ve Benzer Tanrı Heykelleri., *Efes Artemisionu Bir Tanrıçanın Kutsal Mekanı* içinde (45-62). Yayımlayan Wilfried Seipel, İstanbul Arkeoloji Müzeleri 22 Mayıs-22 Eylül 2008. Kunsthistorisches Museum'un Sergi Kataloğu.
- Forstenpointner, G., Kerschner, M., & Muss, U. (2008). Das Artemision in der späten Bronzezeit und der frühen Eisenzeit., *Die Archäologie der Ephesischen Artemis Gestalt und Ritual eines Heiligtums* içinde (33-42). Herausgegeben von Ulrike Muss. Wien: Phoibos Verlag.
- Forstenpointner, G., & Weissengruber, G. E. (2008). Tierknochenfunde aus dem Artemision., *Die Archäologie der Ephesischen Artemis Gestalt und Ritual eines Heiligtums* içinde (157-161). Herausgegeben von Ulrike Muss. Wien: Phoibos Verlag.

- Foss, C. (1979). *Ephesus After Antiquity: A Late Antique, Byzantine and Turkish City*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Franke, P. R. (2007). *Roma Döneminde Küçükasya Sikkelerin Yansımasında Yunan Yaşamı*. (Çev. Nezahat Baydur). İstanbul: Ege Yayınları.
- Frayer-Griggs, D. (2013). The Beasts at Ephesus and the Cult of Artemis. *Harvard Theological Review*, 106 (4), 459-477.
- Friesen, S. J. (1993). *Twice Neokoros Ephesus, Asia And The Cult Of The Flavian Imperial Family*. Leiden, New York, Köln: E. J. Brill.
- Friesen, S. J. (2001). *Imperial Cults And The Apocalypse Of John: Reading Revelation in the Ruins*. New York: Oxford University Press.
- Gesche, H. (1976). *Caesar*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Graves, R. (2010). *Yunan Mitleri*. (Çev. Uğur Akpur). İstanbul: Say Yayınları.
- Grimal, P. (1997). *Mitoloji Sözlüğü Yunan ve Roma*. (Çev. Sevgi Tamgüç). İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Guthrie, W. K. C. (1955). *The Greeks And Their Gods*. Baston: Beacon Press.
- Gülbay, O. (2009). *Anadolu'da İmparator Hadrianus Dönemi İmar Faaliyetleri*. Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Gülbay, O., & Kılıç, M. (2013). The Provincial Coins With Roman Temple From Izmir Museum: Features Of Pediment And Order. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6, (25), 256-274.
- Gülbay, O., & Kireç, H. (2008). *Efes Kurşun Tesseraeleri*. İstanbul: Selçuk Efes Kent Belleği Kültür Dizisi No:2 Esen Ofset Matbaacılık.
- Güney, S. (2003). Ana Tanrıça Kültünün Doğuşu ve İdol Kavramının Günümüz Seramik Sanatındaki İzdüşümleri. *III. Uluslararası Eskişehir Pişmiş Toprak Sempozyumu Bildiri Kitabı*. Eskişehir, 51-57.
- Güngörmüş, Ö., & Üreten, H. (2017). Antik Lydia Bölgesinde Bir Kent ve Neokorosluğu: Philadelpheia. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 3, (3), 97-109.
- Gürdal, T. (2007). *Anadolu'da Apollon Kültü*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Hakman, M. (2013). Bir Anadolu Tanrısı Olarak Zeus'un Tabiat İle İlişkisi Üzerine Bir Gözlem. *Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, V (1), 1-18.
- Hanedar, B. Y. (2007). Roma İmparatoru Antoninus Pius'un Küçük Asya Politikası. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Hanfmann, G. M. A. (1958). Lydiaka. *Harvard Studies in Classical Philology*, 63, 65-88.

- Herodotos. (2012). *Tarih*. (Çev. Muntekim Ökmen). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Herz, P. (1992). Asiarchen und Archiereiai Zum Provinzialkult der Provinz Asia. *Tyche*, 7, 93-116.
- Hesiodos. (2016). *Theogonia - İşler ve Günler*. (Çev. Azra Erhat ve Sabahattin Eyüboğlu). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Homeros. (2009). *İlyada*. (Çev. Azra Erhat ve A. Kadir). İstanbul: Can Yayınları.
- Homeros. (2011). *Odysseia*. (Çev. Azra Erhat ve A. Kadir). İstanbul: Can Yayınları.
- Iosa, E. M. (2010). *Imperial Cult In Ephesus: Expressions Of Inferiority, Superiority, Or Isopolity?* University Of South Florida, Ethnicity And Empire In Ancient Rome Seminar Paper, Department Of History Tampa, Florida, 1-22.
- Işık, F. (2015). Anadolu Ephesos Üzerine. Duman, B., Konakçı, E., ve Şimşek, C., (Editörler), *Mustafa Büyükkolancı'ya Armağan* içinde (315-338). İstanbul: Ege Yayınları.
- İndirkaş, Z. (2012). Dionysos Tanrının Maskesi Ya Da Maskenin Tanrısı. *Dergi Park/ Tiyatro Eleştirmenliği ve Dramaturji Bölüm Dergisi*, 5, 61-70.
- İplikçioğlu, B. (2015). *Eskibati Tarihi I Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Jones, C.P. (1976). The Plancii of Perge and Diana Planciana. *Harvard Studies in Classical Philology*, 80, 231-237.
- Jones, C. P. (1993). The Olympieion and the Hadrianeion at Ephesos. *JHS*, 113, 149-152.
- Jones, D. M. (1960). Lydian Studies Alfred Heubeck: Lydiaka. *The Classical Review*, 10 (3), 245-246.
- Kagan, D. (1982). The Dates Of The Earliest Coins. *American Journal of Archaeology*, 86 (3), 343-360.
- Kağıtçı, M. (2011). *Bargylia Hadrian Tapınağı ve Anadolu'daki Benzer Örnekleri*. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Kahraman, C. (2011). Selçuk (İzmir) Şehrinin Fonksiyonel Gelişimi. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi*, 23, 34-54.
- Kajava, M. (2004). Hestia Hearth, Goddess and Cult. *Harvard Studies in Classical Philology*, 102, 1-20.
- Kalfazade, S. (2013). Aydınolu Cami Mimarisine Genel Bir Bakış. *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih, Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu-I, Aydınolu Tarih 4-6 Kasım 2010 Aydın, Bildiri Kitabı*. Ankara, 249-274.

- Karwiese, S. (1995a). 1994 Yılında Ephesos'ta Yapılan Kazı, Onarım ve Araştırma Çalışmaları. *XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı I. Cilt T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, Ankara, 475-486.
- Karwiese, S. (1995b). The Church of Mary and the Temple Of Hadrian Olympios. *Metropolis of Asia: An Interdisciplinary Approach to Its Archaeology, Religion, and Culture Edited by Helmut Koester içinde* (311-320). (Harvard Theological Studies 41), Pennsylvania: Trinity Press International.
- Karwiese, S. (1995c). *Gross Ist Die Artemis Von Ephesos Die Geschichte Einer Der Grossen Stadte Der Antike*. Wien: Phoibos Verlag.
- Karwiese, S. (1998). Ephesos 1995-1996. *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı I. Cilt T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, Ankara, 721-744.
- Karwiese, S. (1999). 1997 Yılında Ephesos'ta Yerine Getirilen Kazı, Restorasyon ve Araştırma Çalışmaları. *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı I. Cilt T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, Ankara, 607-619.
- Kaya, M. A. (1998). Eskiçağda Efes'in Bağımsızlığı. *Birinci Uluslararası Geçmişten Günümüze Selçuk Sempozyumu 4-6 Eylül 1997 Bildiri Kitabı*. İzmir, 23-30.
- Kaya, M. A. (2011). *Anadolu'daki Galatlar ve Galatya Tarihi*. Konya: Çizgi Kitapevi.
- Kaygusuz, İ. (1980). Perge Artemis'i İçin Bir Adak Yazıtı. *Belleten*, XLIV (174), 249-258.
- Kearsley, R. (1986). Asiarchs, Archiereis, and the Archiereiai of Asia. *Greek Roman and Byzantine Studies*, 27, 183-192.
- Keil, L. (1947). Das Serapeion von Ephesos. *Halil Edhem Hatıra Kitabı Cilt I içinde* (181-192). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kılıç, A. (1998). Selçuk (Ayaslug) Kültür Tarihine Genel Bir Bakış. *Birinci Uluslararası Geçmişten Günümüze Selçuk Sempozyumu 4-6 Eylül 1997 Bildiri Kitabı*. İzmir, 3-17.
- Kınal, F. (1981). Kara Tanrıça Olarak Kybele. *IX. Türk Tarih Kongresi 21-25 Eylül 1981 Cilt I*, Ankara, 235-240.
- Kienast, D. (1964). Die Homonoiaverträge in der Römischen Kaiserzeit. *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte*, 14, 51-64.
- Koder, J., & Ladstätter, S. (2010). Ephesos 2008. *31. Kazı Sonuçları Toplantısı 3. Cilt 25-29 Mayıs 2009 Denizli. T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, Ankara, 321-336.
- Koder, J., & Ladstätter, S. (2011). Ephesos 2009. *32. Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt 24-28 Mayıs 2010 İstanbul. T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, Ankara, 278-296.
- Koester, H. (1998). The Cult of the Egyptian Deities in Asia Minor. *Pergamon Citadel of the Gods: Archaeological Record Literary Description and Religious Development Edited by Helmut Koester içinde* (111-135). Cambridge: Harvard Theological Studies.

- Kökdemir, G. (2004). Kurban Masalarındaki Anthemion Bezemelerinin Augustus Dönemi Tipolojik ve Stilistik Özellikleri. *Anadolu/Anatolia*, 27, 45-62.
- Krinzinger, F. (2002). Ephesos 2000. 23. Kazı Sonuçları Toplantısı 28 Mayıs-1 Haziran 2001 T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 127-142.
- Ksenophon. (2015). *Anabasis -On Binler'in Dönüşü-*. (Çev. Ari Çokona). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Külzer, A. (2011). Bizans Dönemi Ephesos'u: Tarihine Bir Genel Bakış., F. Daim ve S. Ladstätter. (Editörler), *Bizans Döneminde Ephesos* içinde (29-47). İstanbul: Ege Yayınları.
- Laale, H. W. (2011). *Ephesus (Ephesos): An Abbreviated History from Androclus to Constantine XI*. U.S.A: WestBow Press.
- Ladstätter, S. (2011). Bizans Döneminde Ephesos Büyük Bir Antik Kentin Tarihinde Son Sayfa., F. Daim ve S. Ladstätter. (Editörler), *Bizans Döneminde Ephesos* içinde (3-28). İstanbul: Ege Yayınları.
- Ladstätter, S. (2012a). Efes 2010. 33. Kazı Sonuçları Toplantısı 4. Cilt T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 59-92.
- Ladstätter, S. (2012b). *Ephesos Yamaç Ev 2 Arkeolojik Bir Rehber*. (Çev. Selma Gün). İstanbul: Ege Yayınları.
- Ladstätter, S. (2015). Efes 2013. 36. Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 601-616.
- Larson, J. (2007). *Ancient Greek Cults A Guide*. New York: Library of Congress Cataloging in Publication Data.
- Laumonier, A. (1958). *Les Cultes Indigenes en Carie*. Paris: E. De Boccard.
- Lehner, M. F. (2004). *Die Agonistik im Ephesos der Römischen Kaiserzeit*. Doktora Tezi, Faculty of History and the Arts, München.
- Liddell, H. G., & Scott, R. (1882). *A Greek - English Lexicon*. New York, Chicago, Cincinnati: American Book Company.
- MacCormack, S. (1972). Change and Continuity in Late Antiquity: The Ceremony Of "Adventus". *Historia*, 21, 721-752.
- Magie, D. (1950). *Roman Rule In Asia Minor To The End Of The Third Century After Christ Volume I-II: Text Princeton*. New Jersey: Princeton University Press.
- Magie, D. (1953). Egyptian Deities in Asia Minor in Inscriptions and on Coins. *American Journal of Archaeology*, 57 (3), 163-187.
- Magie, D. (2001). *Anadolu'da Romalılar I Attalos'un Vasiyeti*. (Çev. Nezih Başgelen ve Ömer Çapar). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

- Mansel, A. M. (2011). *Ege ve Yunan Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Meijer, F. (2006). *İmparatorlar Yataklarında Ölmez*. (Çev. Gürkan Ergin). İstanbul: Homer Kitapevi ve Yayıncılık.
- Mercangöz, Z. (1998). Efes ve Çevresinde Hristiyanlık (Ortaçağ Hristiyan Döneminde Efes ve Ayasuluk). *Birinci Uluslararası Geçmişten Günümüze Selçuk Sempozyumu 4-6 Eylül 1997 Bildiri Kitabı*. İzmir, 51-62.
- Meriç, A. E. (2007). *Metropolis Ana Tanrıça Kült Mağarası*. Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Merkelbach, R. (1978). The Girl in the Rosebush: A Turkish Tale and Its Roots in Ancient Ritual. *Harvard Studies in Classical Philology*, 82, 1-15.
- Mert, İ. H. (2004). Erken İmparatorluk Döneminde “İmparator Kültü”, Anadolu İnancındaki Yeri ve Kent Mimarisine Yansıması. *Sanat ve İnanç 1*, 295-305.
- Millar, F. (1977). *The Emperor In The Roman World (31 B.C. – A.D. 337)*. London: Duckworth.
- Miltner, F. (1959). XXII. Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Ephesos. *ÖJH 44*, 243-314.
- Miltner, F. (1960). XXIV. Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Ephesos. *ÖJH 45*, 1-76.
- Muss, U. (2008a). Artemision’un Tarihçesi., *Efes Artemisionu Bir Tanrıçanın Kutsal Mekanı* içinde (25-34). Yayımlayan Wilfried Seipel, İstanbul Arkeoloji Müzeleri 22 Mayıs-22 Eylül 2008. Kunsthistorisches Museum’un Sergi Kataloğu.
- Muss, U. (2008b). Efes Artemisionu’nda Bulunan Fildişi ve Kemik Eserler., *Efes Artemisionu Bir Tanrıçanın Kutsal Mekanı* içinde (215-225). Yayımlayan Wilfried Seipel, İstanbul Arkeoloji Müzeleri 22 Mayıs-22 Eylül 2008. Kunsthistorisches Museum’un Sergi Kataloğu.
- Muss, U. (2008c). Kült Heykeli ve Heykelcikleri - Artemision’daki Diğer Tanrıçalar., *Efes Artemisionu Bir Tanrıçanın Kutsal Mekanı* içinde (73-78). Yayımlayan Wilfried Seipel, İstanbul Arkeoloji Müzeleri 22 Mayıs-22 Eylül 2008. Kunsthistorisches Museum’un Sergi Kataloğu.
- Muss, U. (2008d). Potnia Theron im Artemision von Ephesos. *Thiasos Festschrift für Erwin Pochmarski zum 65. Geburtstag herausgegeben von Christiane Franek-Susanne Lamm Tina Neuhauser-Barbara Porod-Katja Zöhrer*. Wien, 669-676.
- Naumann, F. (1983). *Die Ikonographie der Kybele in der Phrygischen und der Griechischen Kunst*. Tübingen: E. Wasmuth.
- Nilsson, M. P. (1955). *Geschichte der griechischen Religion I*. Munich: Beck.
- Okan, E. (2016). Tykhe Ya Da Fortuna. *Tykhe Sanat ve Tasarım Dergisi*, 1 (1), 1-14.

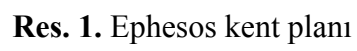
- Oktan, M. (2011). *Roma'nın Anadolu'daki Yapı Politikası*. Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Oliver, J. H. (1954). The Roman Governor's Permission For A Decree Of The Polis. *Hesperia*, 23 (2), 163-167.
- Ostrogorsky, G. (2017). *Bizans Devleti Tarihi*. (Çev. Fikret Işıltan). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özkan, Ç. (2002). *Anadolu'da Hellenistik ve Roma Dönemine Ait Doğu (Mısır) Kökenli Kült ve Kült Alanları*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Özkan, S. (2007). Ülkemizde Bulunmuş Eski Mısır Eserlerine Göre Anadolu-Mısır İlişkileri. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXII (1), 77-116.
- Özmen, S. S. (2016). Anadolu'da Ana Tanrıça Kybele Kültü. *Humanitas*, 4 (7), 381-397.
- Öztürk, B. (2010). *Roma İmparatorluk Çağı Küçükasyası'nda Dionysos Kültü*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Pausanias. (1988). *Description of Greece*. (Trans. W.H.S. Jones). London: Loeb Classical Library.
- Pişkin Ayvazoğlu, C. (2015). *Klaros'ta Dionysos Kültü*. Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Plinius. (1969-1997). *Pliny the Elder, Natural History*. (Trans. H. Rackham, W.H.S. Jones, & D. E. Eichholz). Cambridge: Loeb Classical Library.
- Price, S. (1999). *Religions of the Ancient Greeks*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Price, S. R. F. (1984). Gods and Emperors: The Greek Language of the Roman Imperial Cult. *JHS*, 104, 79-95.
- Price, S. R. F. (2004). *Ritüel ve İktidar Küçük Asya'da Roma İmparatorluk Kültü*. (Çev. Taylan Esin). Ankara: İmge Kitabevi.
- Pülz, A. (2001). Zur Interpretation von Motiven: Die Goldaplikken aus dem Artemision von Ephesos. U. Muss (ed.), *Der Kosmos Artemision Von Ephesos OAI 37*, 221-223.
- Pülz, A. (2011). Bizans Döneminde Ephesos'un Görünümü., F. Daim & S. Ladstätter. (Editörler), *Bizans Döneminde Ephesos içinde (47-74)*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Raja, R. (2012). *Urban Development and Regional Identity in the Eastern Roman Provinces, 50 BC – AD 250 Aphrodisias, Ephesos, Athens, Gerasa*. Copenhagen: Museum Tusculanum Press.
- Rogers, G. M. L. (2012). *The Mysteries of Artemis of Ephesos Cult, Polis and Change in the Graeco-Roman World*. New Haven: Yale University Press.

- Roller, L. E. (2013). *Anadolu Kybele Kültü Ana Tanrıça'nın İzinde*. (Çev. Betül Avunç). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Roller, L. E. (2018). Frigyalı Ana Tanrıça: Kybele Kültü. *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, 62, 50-59.
- Rose, C. B. (1997). *Dynastic Commemoration And Imperial Portraiture in the Julio-Claudian Period*. New York: Cambridge University Press.
- Rose, H. J. (1958). *A Handbook of Greek Mythology, Including Its Extension to Rome*. London: Methuen.
- Rowell, H. T. (1962). *Rome In The Augustan Age*. Norman: University Of Oklahoma Press.
- Sarıgöllü, A. (1973). *Roma Edebiyatında Destan*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Scherrer, P. (1995). The City of Ephesos From the Roman Period to Late Antiquity. *Metropolis of Asia: An Interdisciplinary Approach to Its Archaeology, Religion, and Culture Edited by Helmut Koester* içinde (1-25). (Harvard Theological Studies 41), Pennsylvania: Trinity Press International.
- Scherrer, P. (1999). Am Oympieion Vorbei...? Pausanias Wegbeschreibung in Ephesos und der Hadrianische Neokorietempel. *Steine und Wege, Festschrift Für Dieter Knibbe Zum 65*. Wien, 137-144.
- Scherrer, P. (2000). *Efes Rehberi*. Avusturya Arkeoloji Enstitüsü ve Efes Müzesi işbirliği ile hazırlanmıştır. İstanbul: Ege Yayınları.
- Serdaroğlu, Ü. (2004). *Lykia-Karia'da Roma Dönemi Tapınak Mimarlığı*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Sevin, V. (2016). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sherwin-White, A. N. (1973). *The Roman Citizenship*. Oxford: Clarendon Press.
- Sina, A. (2004). Eleusis'de Demeter Kültü ve Kadın Ritüelleri. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 44 (1), 37-52.
- Steskal, M. (2008). Rituelle Bestattungen im Prytaneion von Ephesos? Zu den Fundumständen der Artemis Ephesia-Statuen. *JÖAI*, 77, 363-373.
- Steskal, M., & La Torre, M. (2001). Das Vediumgymnasium In Ephesos. *JÖAI*, 70, 221-244.
- Steskal, M., & La Torre, M. (2008). *Das Vediumgymnasium In Ephesos Forschungen In Ephesos Band XIV/I*. Wien: OAW.
- Steskal, M., & Ladstätter, S. (2009). Asia'nın Metropolis'inde Yer Alan Ana Kült Yapısındaki Son Araştırmalar: Ephesos Prytaneion'u. *Anadolu/Anatolia*, 35, 127-149.
- Strabon. (2015). *Geographika Antik Anadolu Coğrafyası Kitap XII-XIII-XIV*. (Çev. Adnan Pekman). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

- Suys, V. (1998). Demeter et le prytanee d'Ephese. *Kernos*, II, 173-188.
- Şahin, N. (1998). *Klaros, Apollon Klaros Bilicilik Merkezi*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Şahin, N. (1999). Yeni Buluntular Işığında 'Lyra'lı Apollon Klarios' İkonografisi., Çelgin, A. V., Çelgin, G., ve Başgelen, N., (Editörler), *Anadolu ve Trakya Çalışmaları Zafer Taşlıklioğlu Armağanı Cilt 1* içinde (199-212). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Şahin, N. (2001). *Zeus'un Anadolu Kültleri*. İstanbul: Vehbi Koç Vakfı Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Enstitüsü.
- Şeker, M. (1998). Aydınogulları Beyliği ve Ayasuluğ. *Birinci Uluslararası Geçmişten Günümüze Selçuk Sempozyumu 4-6 Eylül 1997 Bildiri Kitabı*. İzmir, 265-274.
- Şen, B. B. M. (1996). *Anadolu'da İsis Kültü Karia, Ionia, Aeolis ve Troas Bölgeleri Üzerinde Bir İnceleme*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Şentürk, F. (2014). *Aydınogulları Beyliği'nde Edebi ve Kültürel Hayat*. Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Tacitus (2004). *The Annals Of Tacitus*. (Translated by A. J. Woodman). Cambridge: Cambridge University Press.
- Taşdöner, K. (2013). *Roma İmparatoru Augustus Döneminde Anadolu: Eyaletler ve Bağımlı Krallıklar*. Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Taylor, L. R. (1931). *The Divinity Of The Roman Emperor*. Middletown: American Philological Association.
- Tekin, O. (2016). *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Telci, C. (1998). XV. ve XVI. Yüzyıllarda Ayasuluğ Şehri. *Birinci Uluslararası Geçmişten Günümüze Selçuk Sempozyumu 4-6 Eylül 1997 Bildiri Kitabı*. İzmir, 289-292.
- Telci, C. (2010a). Aydınoglu İsa Bey: Bir Bani, Üç Cami. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXV(1), 337-350.
- Telci, C. (2010b). *Ücra Yerde ve Deniz Kenarında, İhtiyatlı Mahallede Bir Şehir: Ayasuluğ*. Selçuk Belediyesi, Selçuk Efes Kent Belliği Yayınları.
- Teraman, Ö. (2014). *Kent Mekanı Tasarımında İdeolojik Bir Temsil Aracı: Küçük Asya'da Roma İmparatorlar Kültü'nün Mimari Yoluyla Temsili*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Texier, C. (2002). *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*. (Çev. Ali Suat). Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı Yayınları.
- Thomson, G. (1943). The Greek Calendar. *JHS*, 63, 52-65.
- Topal, C. (2015). Efes Örenyeri 2013 Yılı Bakım, Onarım ve Gezi Güzergâhları Düzenleme Uygulamaları. 23. *Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu 04-07 Mayıs*

- 2014 Mardin T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 345-354.
- Tripp, E. (1974). *The Meridian Handbook Of Classical Mythology*. New York: New American Library.
- Türkoğlu, S. (1992). *Efes'in Öyküsü*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Umar, B. (1993). *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*. İstanbul: İnkılap Kitapevi.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1937). *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ünlüoğlu, B. M. (2002). *Anadolu'da İsis*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Üreten, H. (2003). *Neşredilmiş Yazıtlar Işığında Hellenistik Dönem'de Pergamon Kenti Tanrı ve Kültleri*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Üreten, H. (2004). Hellenistik Dönem Pergamon Kenti Tanrı ve Kültleri. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 22 (35), 185-214.
- Üreten, H. (2014). Tralleis: Augustus Neokrati. *Tarih Okulu Dergisi*, 7, (20), 333-390.
- Verlag, P. D. (2009). *Mitoloji Başvuru Kitapları*. (Çev. Nurettin Elhüseyni). İstanbul: NTV Yayınları.
- Vernant, J. P. (1991). *Mortals and Immortals Collected Essays*. Edited by Froma I. Zeitlin. New Jersey: Princeton University Press.
- Vidman, L. (1969). *Sylloge Inscriptionum Religionis Isiacae et Sarapiacae*. Berlin: apud Walter de Gruyter.
- Vürtheim, J. (1920). The Miracle of the Wine at Dionysos Advent; On the Lenaea Festival. *The Classical Quarterly*, 14 (2) 92-96.
- Wallensten, J. (2014). Karpophoroi deities and the Attic cult of Ge Notes on IG II 4758. *Svenska Institutet i Athen Och Rom Institutum Atheniense Atque Institutum Romanum Regni Sueciae Opuscula Annual of the Swedish Institutes at Athens and Rome*, 7, 193-203.
- Walters, J. C. (1995). Egyptian Religions in Ephesos. *Ephesos Metropolis of Asia: An Interdisciplinary Approach to Its Archaeology, Religion, and Culture Edited by Helmut Koester* içinde (281-310). (Harvard Theological Studies 41), Pennsylvania: Trinity Press International.
- Weber, W. (1907). *Untersuchungen Zur Geschichte Des Kaisers Hadrianus*. Leipzig Druck Und Verlag Von B. G. Teubner.
- Weinstock, S. (1971). *Divus Julius*. USA: Oxford University Press.

- Wild, R. A. (1981). *Water in the Cultic Worship of Isis and Sarapis*. EPRO 87, Leiden: Brill.
- Wiplinger, G., & Wlach, G. (1996). *Ephesos 100 Jahre Österreichische Forschungen*. Herausgegeben vom ÖAI, Böhlau Verlag: Wien, Köln, Weimar.
- Witt, R. E. (1971). *Isis In The Graeco-Roman World*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Wittek, P. (1944). *Menteşe Beyliği: 13-15'inci Asırda Garbi Küçük Asya Tarihine Ait Tetkik*. (Çev. O. Ş. Gökyay). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Wodd, J. T. (2014). *John Turtle Wodd'un Anıları Efes Kazıları*. (Çev. Ali Tamer Ürüm). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Yavuz, Ş. (2013). Meryem Ana ve Topografyanın Ana Kültü ile İnşası veya Helenizme Vurulan Vahiy-Eksenli Prototip Aşısı. *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3, 9-24.
- Yazıcı, R. (2014). *Ephesos Antik Kenti Nekropollerinde Roma İmparatorluk Dönemi Mezar Tipleri*. Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.
- Yegül, F. K. (1982). A Study in Architectural Iconography: Kaisersaal and the Imperial Cult. *The Art Bulletin*, 64, (1), 7-31.
- Yegül, F. K. (2008). Ephesos'da Vedius Gymnasium'u ve Anadolu Hamam-Gymnasium'larının Kimlik Sorunu. *Anadolu/Anatolia*, 34, 103-116.
- Yurtsever, A. (2015). Neokoros Düşüncesinin Kökeni ve Gelişimi: Tanrı, Kutsal Krallık ve Yönetici İlişkisi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15, (2), 1-16.
- Zanker, P. (2010). *The Power of Images in the Age of Augustus*. (Translated by Alan Shapiro). USA: The University Of Michigan Press.
- Zimmermann, N. (2011). *Wall Painting in Ephesos*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Zimmermann, N., & Ladstätter, S. (2011). *Ephesos Duvar Resimleri Hellenistik Dönemden Bizans Dönemine Kadar*. (Çev. Selma Gün). İstanbul: Ege Yayınları.

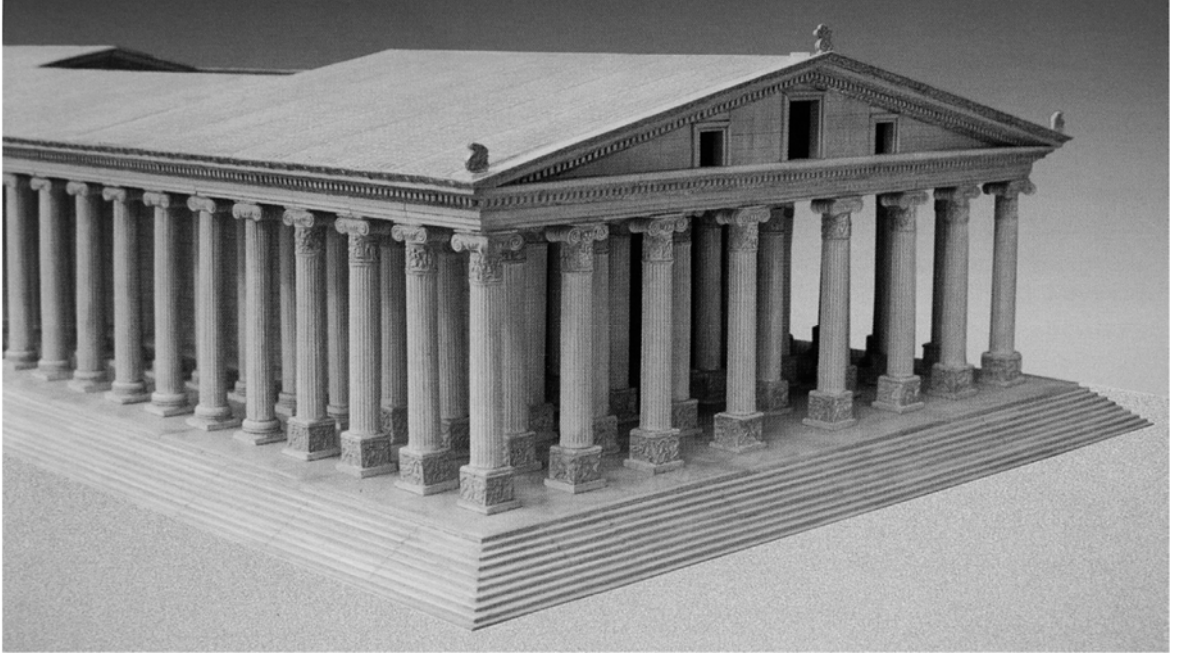
Res. 2. Ephesos Hellenistik Dönem kent planı

Res. 3. Ephesos Roma Dönemi kent planı

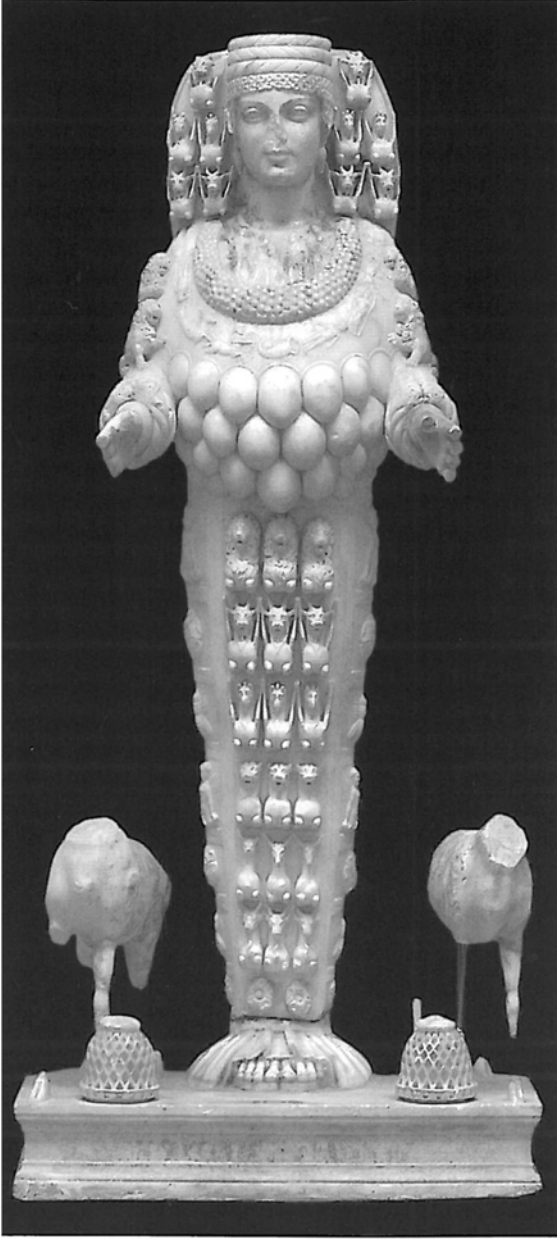
Res. 4. Ephesos Erken Bizans Dönemi kent planı

Res. 5. Ephesos Artemis Tapınağı rekonstrüksiyon çizimi

Res. 6. Geç Klasik Dönem Artemis Tapınağı'nın kabartmalı sütun tamburu

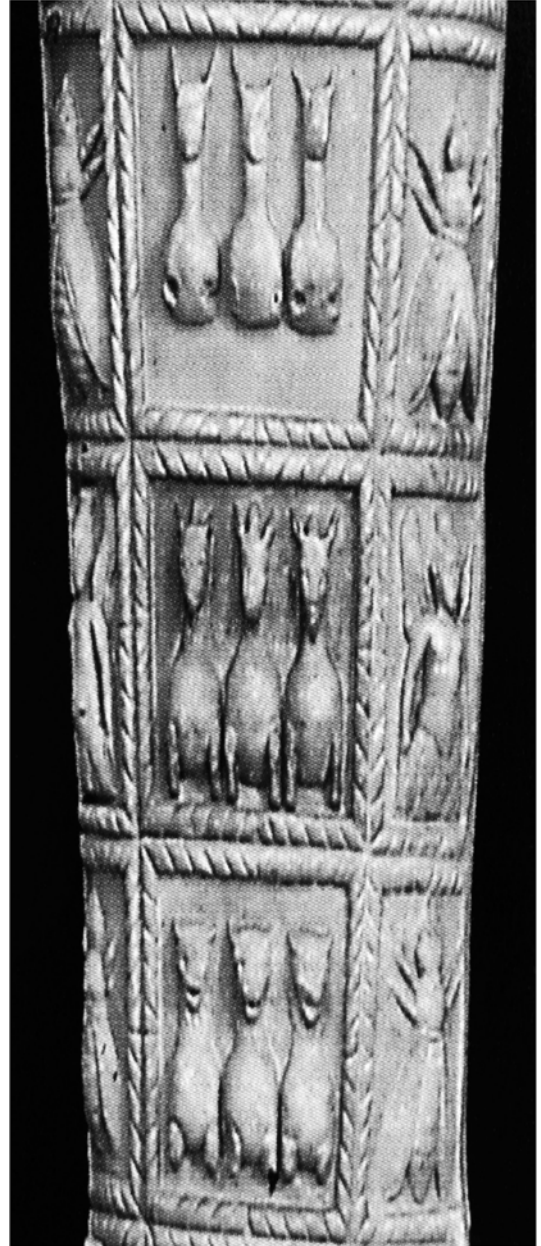
Res. 7. Ephesos Güzel Artemis Ephesia

Res. 8. Ephesos Küçük Artemis Ephesia

Res. 9. Ephesos Büyük Artemis Ephesia

Res. 10. Büyük Artemis Ephesia, ayrıntı

Res. 11. Hellen özelliklerini yansıtan Artemis

Res. 12. Doğu Nekropol Alanı'ndan Artemis kültünü yansıtan bir lahit

Res. 13. Sikke üzerinde Artemis Ephesia

Res. 14. Ephesos Meter Kaya Kutsal Alanı

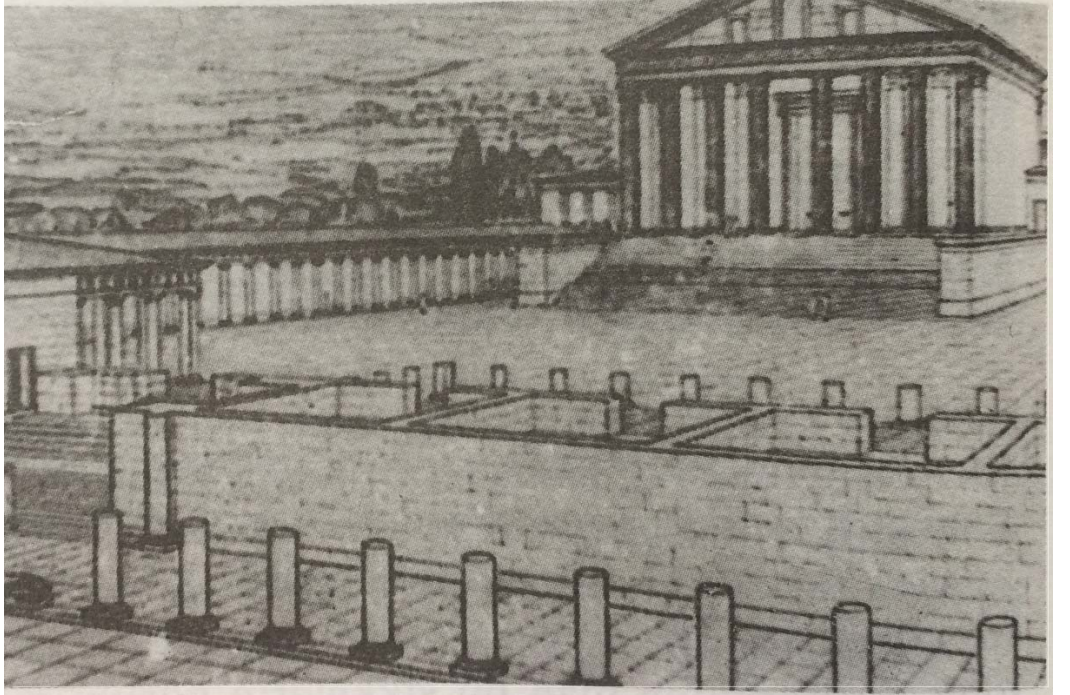
Res. 15. Prion Dağı'ndan Meter rölyefleri

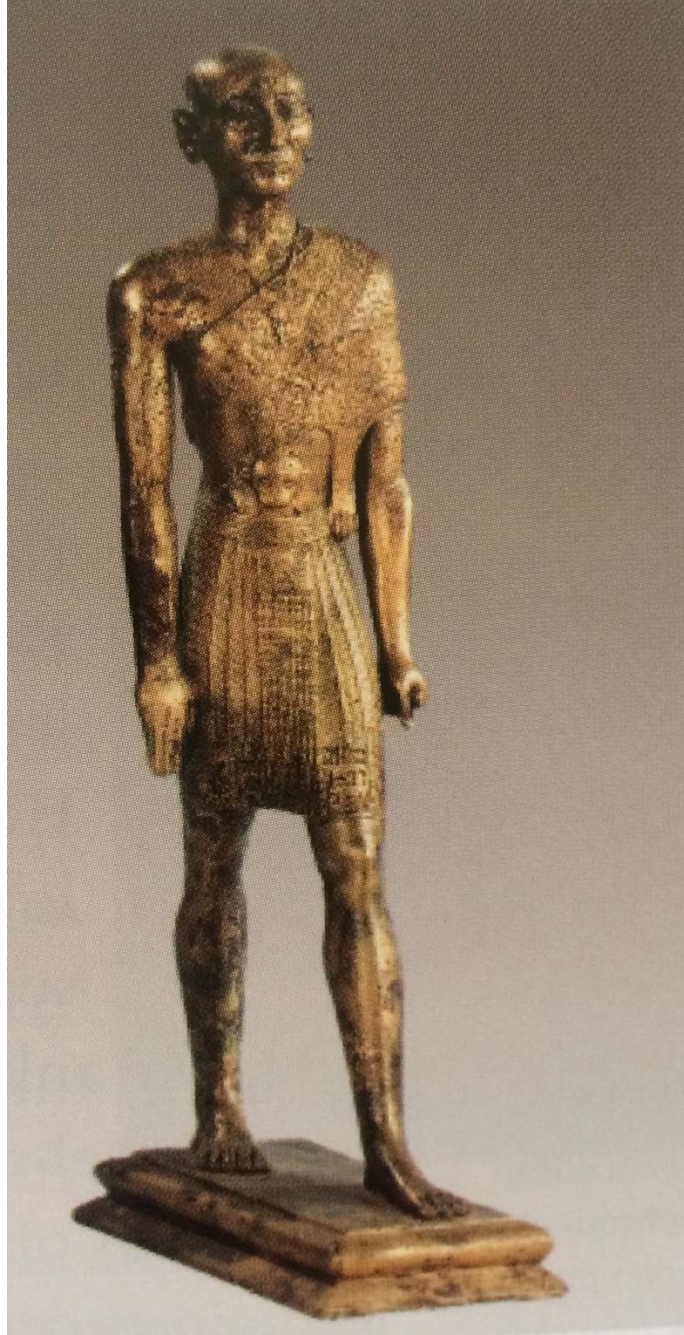
Res. 16. Kolyeli fildişi figürin, Megabyzos

Res. 17. Ephesos Serapeion Tapınağı, kuzeyden görünümü

Res. 18. Ephesos Serapeion Tapınağı rekonstrüksiyon çizimi

Res. 19. Mısırlı rahibin bronz heykelciğı

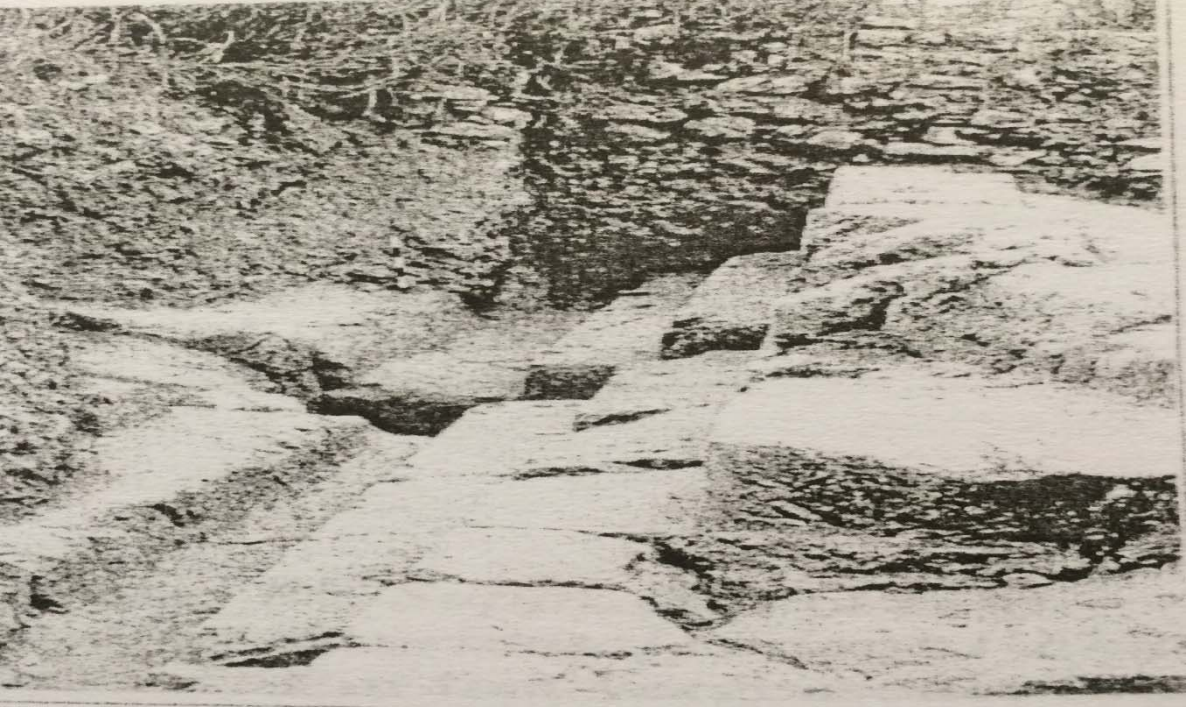
Res. 20. Tanrıça İsis Panthea heykelciği

Res. 21. Tanrı Serapis betimlemeli terracotta kandil ayağı

Res. 22. Ephesos ile Alexandria'nın *Homonias*ını temsil eden kabartma, (solda Artemis Ephesia sağda Tanrı Serapis)

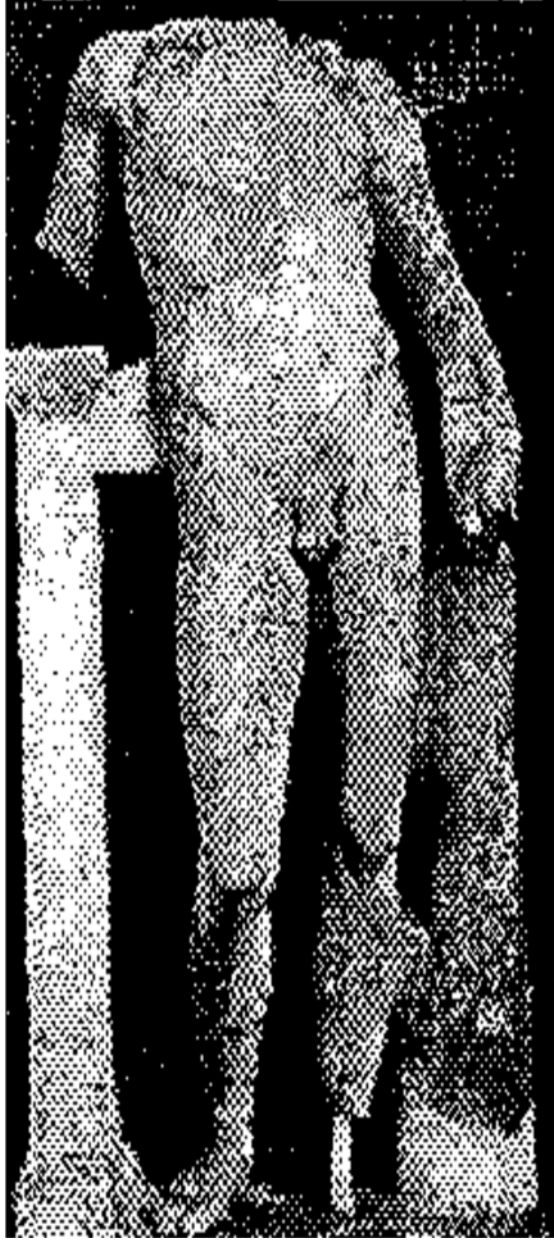
Res. 23. Ephesos Yarık Kaya Tapınağı'nın batı tarafındaki bothros

Res. 24. Ephesos Yarık Kaya Tapınağı giyimli kadın buluntuları

Res. 25. Ephesos Prytaneion

Res. 26. Ephesos antik kenti buluntusu Apollon Heykeli

Διόνυσος Ὀρειος Βάκχιος πρὸ πόλεως | οὐ ἱερᾶται Γαῖος Φλάβιος
Φούριος Ἄπτος.

Res. 27. Flavius Furius Aptus'un evindeki Dionysos heykel kaidesi ve yazıtı

Res. 28. Ephesos Yamaç Ev 2 mozaik taban üzerinde Tanrı Dionysos

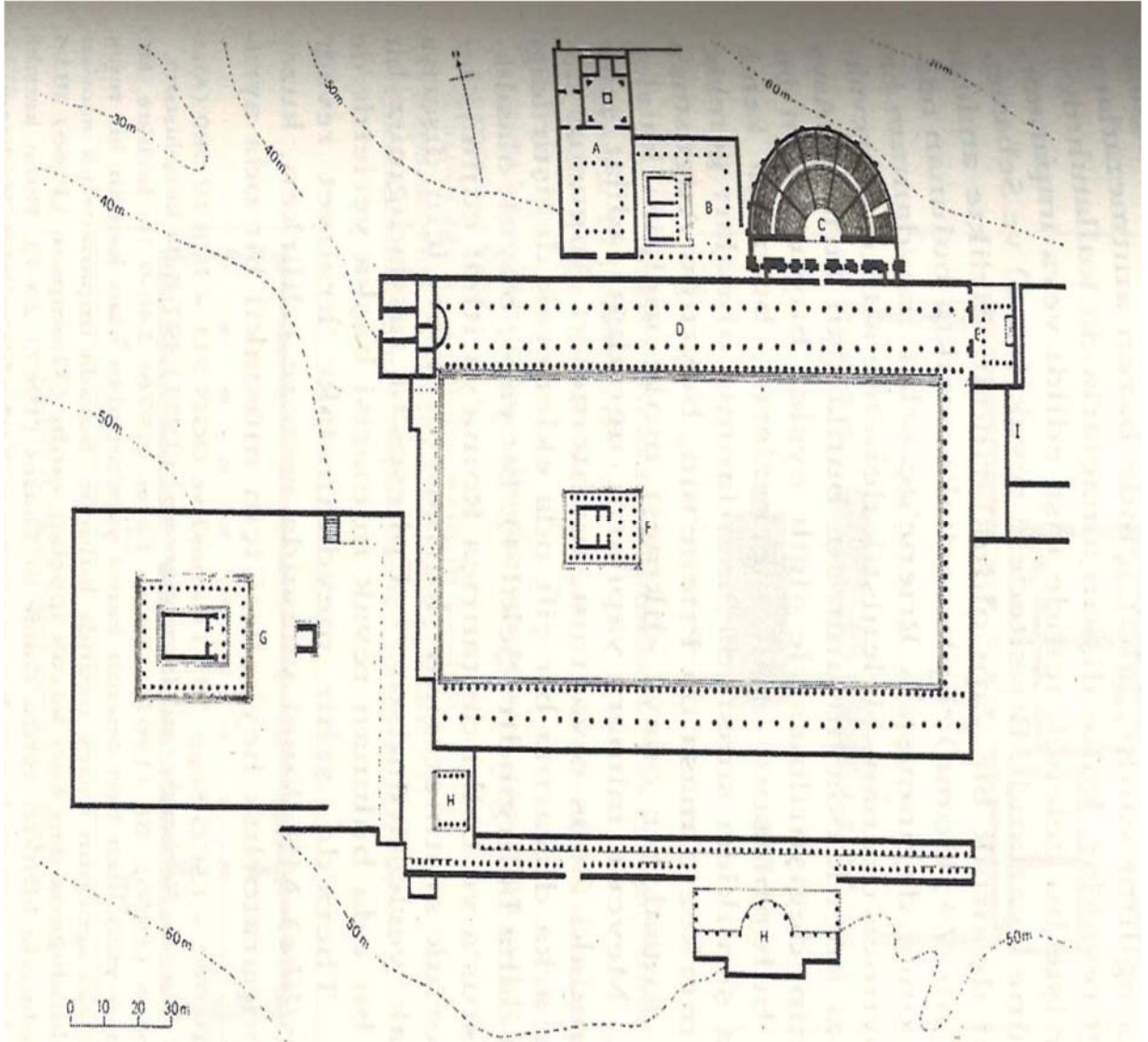
Res. 29. Ephesos Yamaç Ev 2 buluntusu Tanrı Dionysos başı

Res. 30. Ephesos Magnesia Kapısı'ndaki Nemesis kabartması

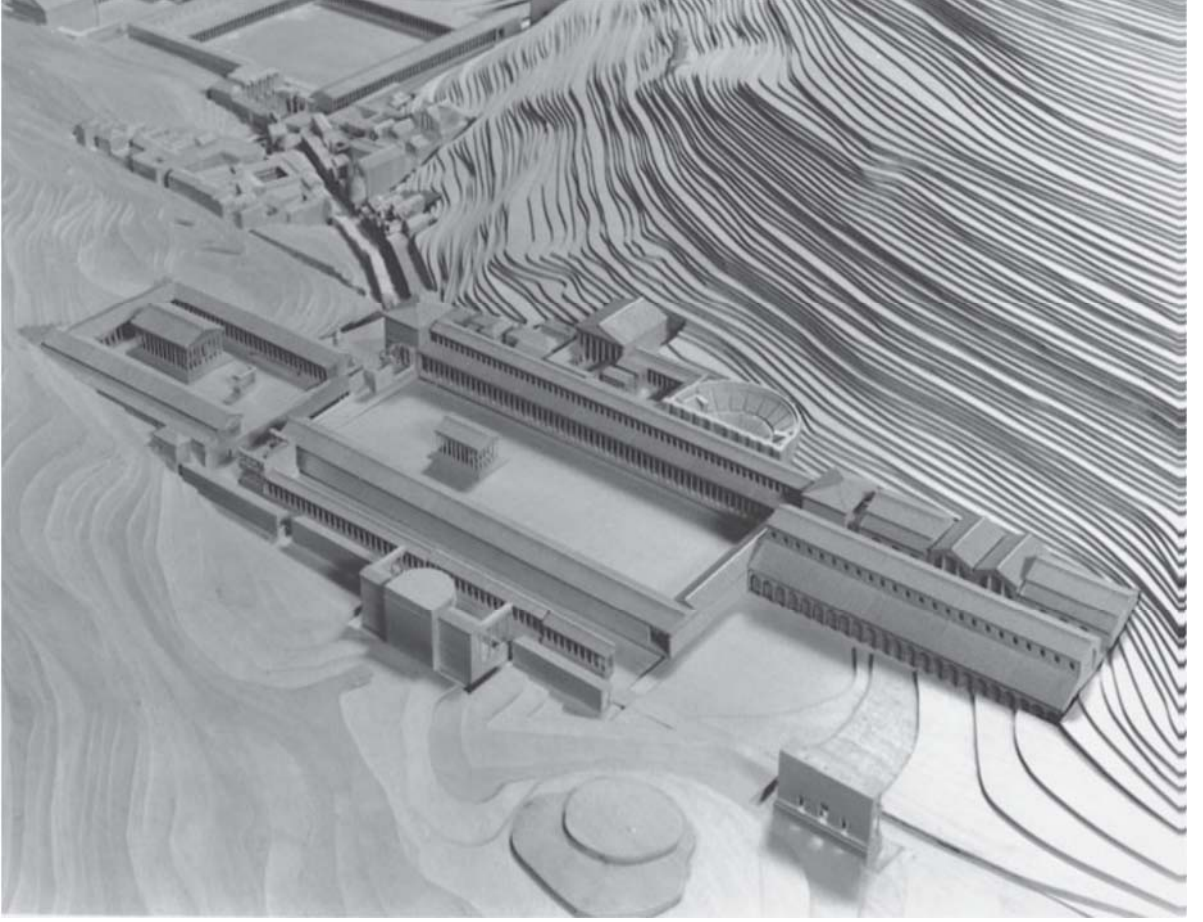

Res. 31. Ayasuluk'ta bulunmuş Ephesos Adak Steli

Res. 32. Ephesos Devlet Agorası Planı

- A Prytaneion
- B Çifte Tapınak (Tanrıça Roma ve Iulus Caesar'ın çifte tapınağı ?)
- C Odeion
- D Kraliyet Revağı (Basilike Stoa)
- E Augustus ve Livia'nın heykellerinin bulunduğu oda (Chalcidicum)
- F Agora Tapınağı (Augustus Tapınağı ?)
- G Domitianus/Sebastoi Eyalet Tapınağı
- H Ayazma binaları
- I Hamamlar

Res. 33. Ephesos Devlet Agorası rekonstrüksiyon çizimi

Res. 34. Chalcidicum’da bulunan İmparator Augustus ve İmparatoriçe Livia’nın heykelleri

Res. 35. Ephesos Yamaç Ev 2 buluntusu İmparator Tiberius ve annesi İmparatoriçe Livia

Res. 36. İmparator Nero Dönemi Ephesos sikkesi, arka yüz

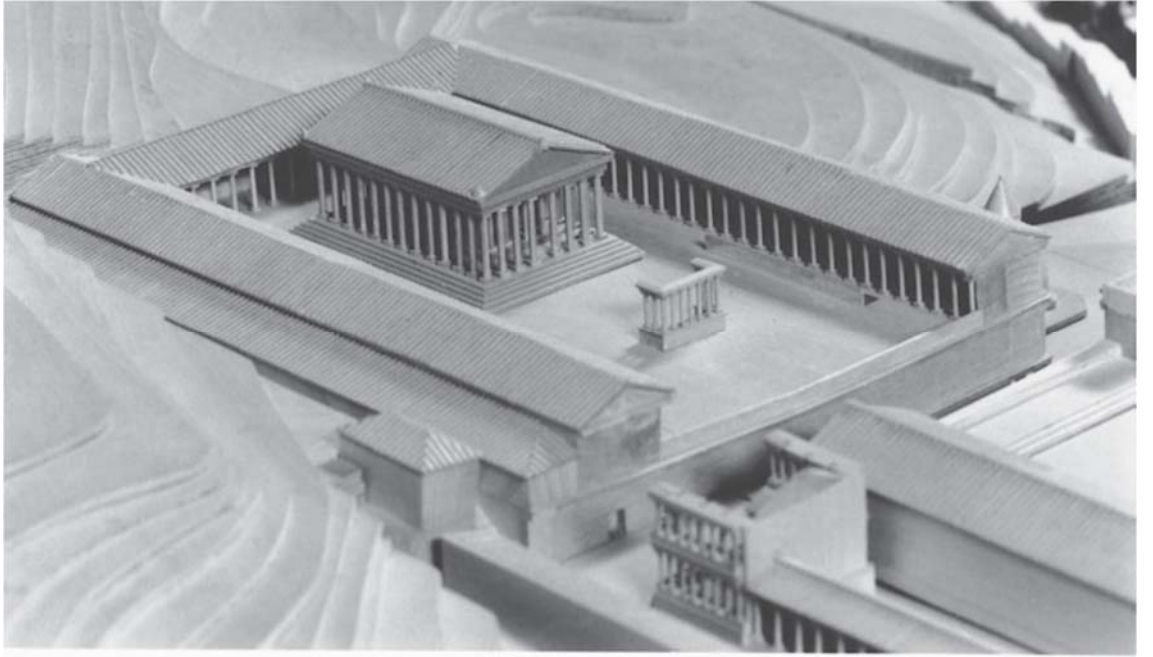

Αὐτοκράτορι [[Δομι-]]
 [[τιανῶι]] Καίσαρι Σε-
 βαστῶι [[Γερμανικῶι]]
 ἐπὶ ἀνθυπάτου Μάρκ[ου]
 Φουλουίου Γίλλωνο[ς]
 ὁ φιλοκαῖσαρ Ἀφροδεισι[έων]
 δῆμος ἐλεύθερος ὧν κα[ὶ αὐ-]
 τόνομος ἀπ' ἀρχῆς τῇι τῶν Σε[βας-]
 τῶν χάριτι ναῶι τῶι ἐν Ἐφέσ[ωι]
 τῶν Σεβαστῶν κοινῶι τῆς Ἀσί[ας]
 ἰδία χάριτι διὰ τε τὴν πρὸς τοὺς [Σε-]
 βαστοὺς εὐσέβειαν καὶ τὴν πρὸς]
 τὴν νεωκόρον Ἐφεσίων [πό-]
 λιν εὖνοιαν ἀνέστησαν
 ἐπιμεληθέντος Ἀρίστω[νος τοῦ]
 Ἀρτεμιδώρου τοῦ Καλλι []
 ὡς ἱερέως Πλούτωνος [καὶ]
 Κόρης καὶ νεοποιοῦ θεᾶ[ς]
 Ἀφροδείτης, ἐπὶ ἀρχιερ[έως]
 τῆς Ἀσίας Τιβερίου Κλαυδ[ίου]
 Φησείνου [[]]]]
 [[]]]]
 [[]]]]
 [[]]]]]³³

Res. 37. Sebastoi kültü için Aphrodisias'tan gelen heykel kaidesi ve yazıtı

Res. 38. Ephesos Domitianus/Sebastoi Eyalet Tapınağı

Res. 39. Ephesos Domitianus/Sebastoi Eyalet Tapınağı rekonstrüksiyon çizimi

Res. 40. Kolosal Titus heykelinden baş ve kol parçası

Res. 41. Kolosal Titus heykelinin rekonstrüksiyon çizimi

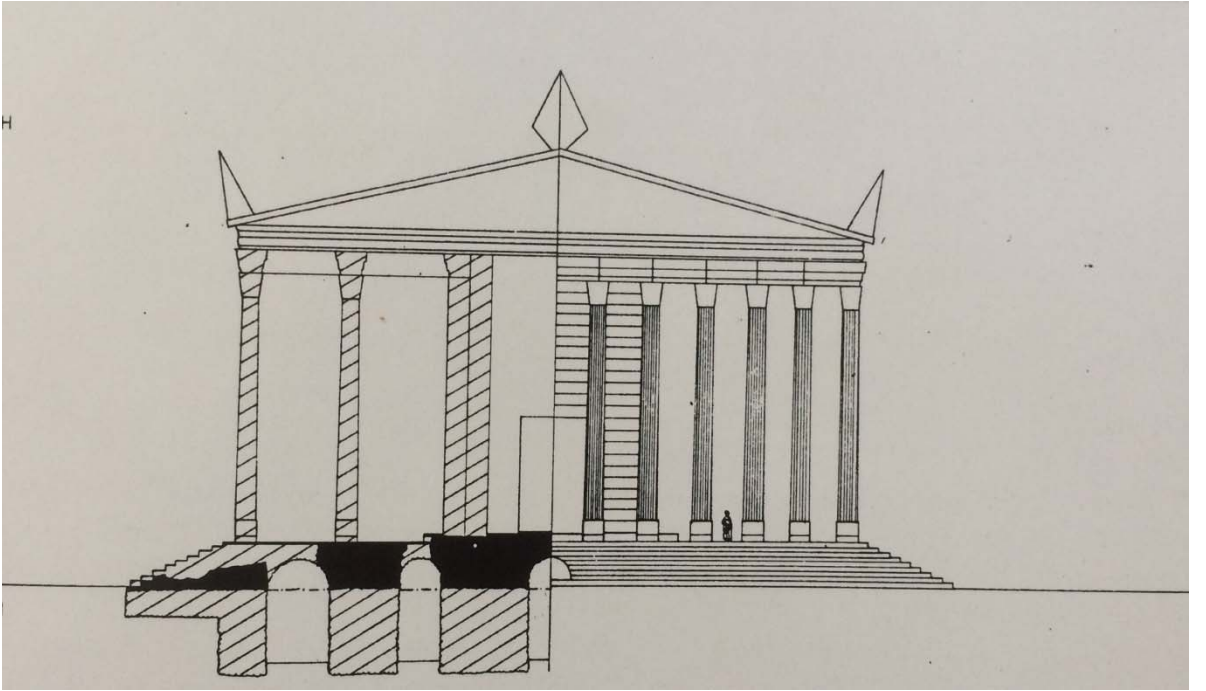
Res. 42. İmparator Traianus Nymphaionu

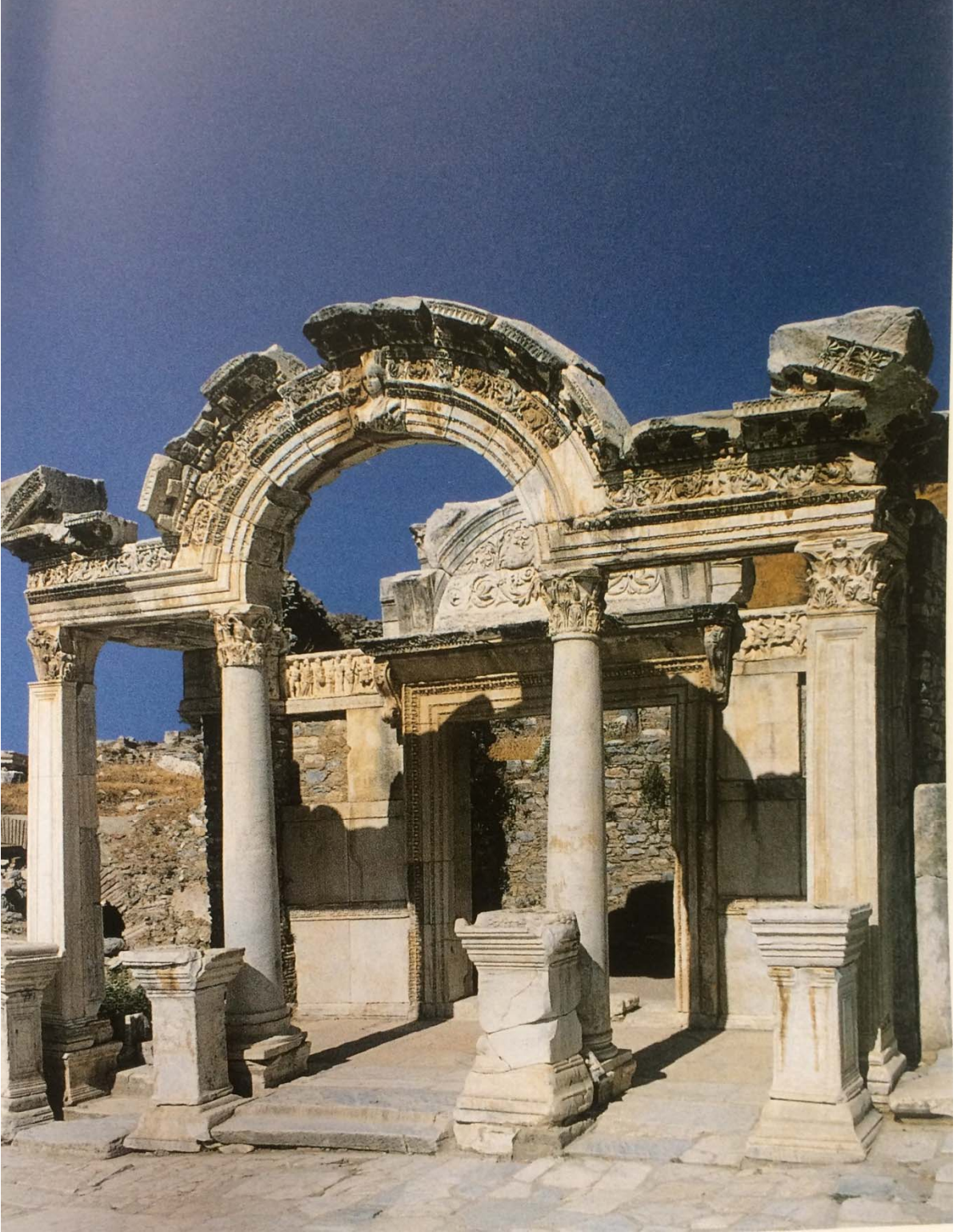
Res. 43. İmparator Traianus Nymphaionu rekonstrüksiyon çizimi

Res. 44. Ephesos Olympieion Hadrianus Tapınağı

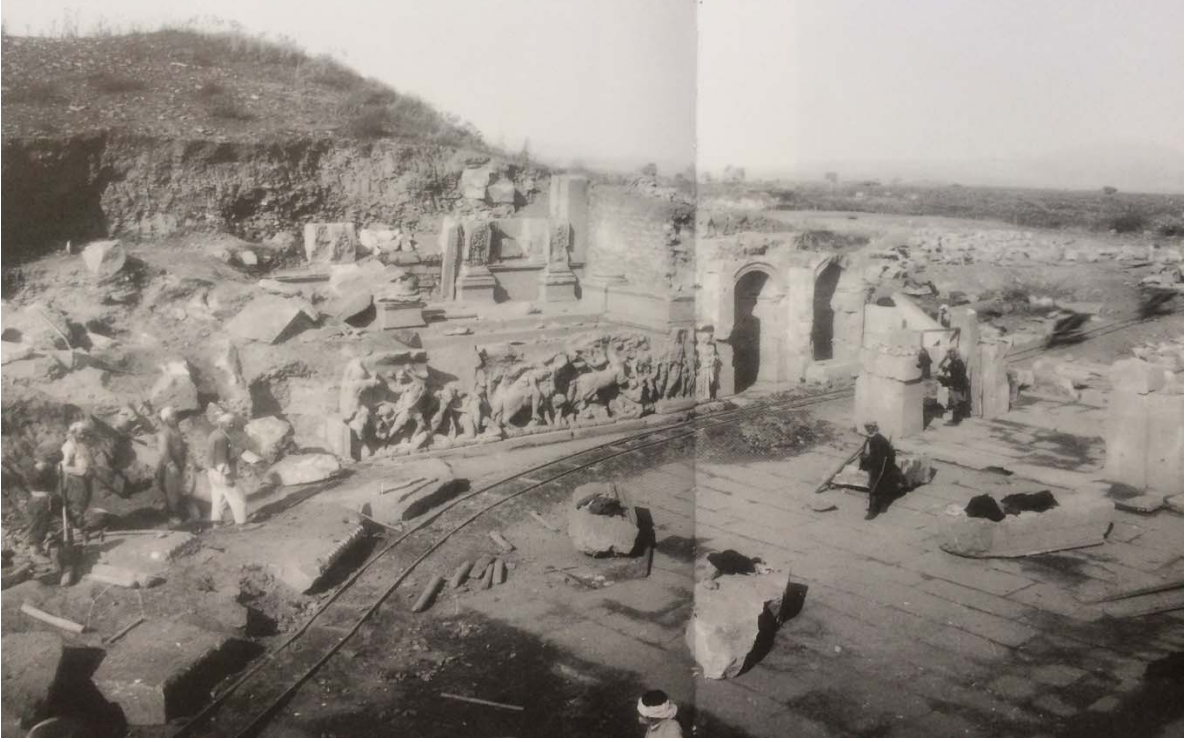
Res. 45. Karwiese tarafından kurgulanan Olympieion Hadrianus Tapınağı'nın ön cephe rekonstrüksiyonu

Res. 46. Ephesos Hadrianus Tapınağı

Res. 47. İmparator Antoninus Pius'un mektubu

Res. 48. Ephesos Antonine Sunağı'nın Celsus Kütüphanesi'nde kullanılan kabartmaları

Res. 49. İmparator Marcus Aurelius büstü

Res. 50. İmparator Caracalla ve Geta Dönemi Ephesos sikkesi

Res. 51. İmparator Macrinus Dönemi Ephesos sikkesi, arka yüz

Res. 52. İmparator Elagabalus Dönemi Ephesos sikkesi, ön yüz

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı: Gülseren ALKIŞ YAZICI

Doğum Yeri ve Tarihi: İzmir / 17.12.1985

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi: Dokuz Eylül Üniversitesi / Edebiyat Fakültesi / Arkeoloji Bölümü

Dokuz Eylül Üniversitesi / Edebiyat Fakültesi / Tarih Bölümü

Lisansüstü Öğrenimi: Adnan Menderes Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tarih Anabilim Dalı / Yüksek Lisans

Bildiği Yabancı Diller: İngilizce

Bilimsel Faaliyetler: Uluslararası Lidya Tarihi ve Arkeolojisi Sempozyumu

Uluslararası 1. Lisansüstü Tarih Öğrencileri Kuşadası Sempozyumu

Bilimsel Yayın Listesi: KUBABA Arkeoloji-Sanat Tarihi-Tarih Dergisi Sayı:26, 16 Mayıs 2017, “*Some remarks on the ancient religions of Lydia*” Gülseren ALKIŞ YAZICI syf.23

Kuşadası’nda Bir Baştan Bir Başa Tarih, Editörler Prof. Dr. Hüseyin Üreten, Doç. Dr. Dilşen İnce Erdoğan, Dr. Öğr. Üyesi Musa Gümüş, Aydın, 2019, içinde (59-71) Gülseren ALKIŞ YAZICI, *İon Birliği’nin Merkezi Kutsal Alanı: Panionion “Panionia Birliği ve Poseidon Helikonios Kültü”*

İş Deneyimi

Stajlar:	Metropolis Kazıları (Arkeoloji) Efes Kazıları (Arkeoloji) Zübeyde Hanım Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi (Tarih Öğretmenliği) Özel Birikim Koleji (Tarih Öğretmenliği)
Çalıştığı Kurumlar:	Şehit Erol Olçok Anadolu Lisesi, Tarih Öğretmeni Şehit Er Mehmet Yüce İMKB Mesleki ve Teknik Lisesi, Tarih Öğretmeni Avusturya Arkeoloji Enstitüsü Efes Kazıları
Projeler:	Doç. Dr. Sabine Ladstätter Başkanlığındaki Ephesos Kazıları (2013-2019)

İletişim

e-posta Adresi: gulserenalkis@hotmail.com

Tarih 03.06.2019